

**Інститут історії України НАН України
Київський національний університет імені
Тараса Шевченка**

ДЕКАБРИСТИ В УКРАЇНІ: ДОСЛІДЖЕННЯ Й МАТЕРІАЛИ

Том 6

ББК 63,3 (4 Укр) 51
УДК 94 (477) "18"

Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / Упор.:
Г. Д. Казьмирчук, Ю. В. Латиш; наук. ред. проф.
Г. Д. Казьмирчука. – Т. 6. – К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2009. –
204 с.

ISBN 978-966-96992-4-4

Упорядники:

Казьмирчук Григорій Дмитрович
Латиш Юрій Володимирович

Редакційна колегія: д.і.н., проф., академік НАН України
В. А. Смолій (голова проекту); д.і.н., проф. Г. Д. Казьмирчук
(відповідальний редактор); д.і.н., проф. член-кор. НАН України
О. П. Реєнт; д.і.н., проф. О. І. Киянська; д.філол.н., проф.
З. В. Кирилюк; к.і.н., доц. Т. В. Орлова; к.і.н. Ю. В. Латиш
(відповідальний секретар).

Рецензенти:

А. П. Коцур, д.і.н., проф., завідувач кафедри української
історії та етнополітики Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

В. М. Мордвінцев, д.і.н., проф., завідувач кафедри
історії Росії Київського національного університету імені
Тараса Шевченка

ЗМІСТ

<i>Валерій Смолій</i> Передмова	6
------------------------------------	---

РОЗДІЛ I

Актуальні питання декабристського руху

<i>Лариса Бондаренко (Кам'янка)</i> До питання діяльності Кам'янської управи після арешту Пестеля	8
--	---

<i>Анастасія Готовцева (Москва)</i> К вопросу о настроениях в армии перед восстанием декабристов. Из истории Новороссийского драгунского полка	12
---	----

<i>Наталія Жаркевич (Ніжин)</i> Ф. Н. Глинка и литературная "полемика о языке" начала XIX века	32
---	----

<i>Павел Ильин (Санкт-Петербург)</i> П. А. Набоков и Ф. С. Панютин – неизвестные члены Васильковской управы Южного общества	42
--	----

<i>Григорій Казьмирчук (Київ)</i> Легенди та дійсність старих Вороньків	66
--	----

<i>Оксана Киянская (Москва)</i> Движение декабристов. Взгляд из XXI века	71
---	----

<i>Марина Кругляк (Київ)</i> Нарис про поляка-“слов'янина”	82
---	----

<i>Тетяна Орлова (Київ)</i> Декабризм і сучасна Росія	93
--	----

<i>Ніна Петренко (Кам'янка)</i> Іван Сухінов – штрихи до біографії	97
---	----

Михаил Сафонов (Санкт-Петербург)
Об еволюции планов тайного общества в период
междуцарствия 104

Сергей Эрлих (Санкт-Петербург)
Лидеры “Маршей несогласных” о декабристах 107

РОЗДІЛ II

Історіографія декабристського руху

Олександр Костючок (Київ)
Декабристи і масони: основні напрями історіографії 125

Юрій Латиш (Київ)
Українська та російська історіографії декабризму в Україні
1920-х рр.: змагання, концепції, наукові осередки 130

Євген Луняк (Ніжин)
Відомий український історик-декабристознавець Володимир
Варламович Міяковський (до 120-річчя з дня народження) 177

РОЗДІЛ III

Документи та матеріали

Матеріали до біографії Василя Маслова 185

“Я человек не злопамятный и обид долго не держу, если
чувствую вновь обращенную ко мне открытую душу”.
Останній лист Ю. П. Павлова 193

Листи М. А. Шкаліберди 196

РОЗДІЛ IV

Рецензії

Валерій Ластовський (Київ)
Нове дослідження історіографії декабристського руху 199

ІНФОРМАЦІЯ

Татьяна Феодосова (Братск)

Литературно-музыкальний салон “Жизненный путь декабриста П. А. Муханова” 202

ПАМ’ЯТАЄМО

Семен Коваль

203

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

204

ПЕРЕДМОВА

Декабристський рух є спільним історичним надбанням народів, які входили до складу Російської імперії. За роки, що минули з часу повстання на Сенатській площі у Петербурзі та на Київщині, він став не лише явищем минулого, але й символом для майбутніх поколінь. Упродовж століть нові покоління політичних діячів брали за взірць декабристів або звинувачували їх у всіх смертних гріхах. Народовольці, кадети, есери, більшовики, сучасні ліберали, – ось далеко неповний список тих, хто заявляв свої права на “декабристську спадщину”. Тому завдання вдумливого історика розібратися у цих міфологізованих нашаруваннях, очистити історичні реалії від легенд.

Останні два роки (2007 та 2008) вмістили чимало вікопомних дат з історії декабризму. 1822 року на українській землі, у Тульчині, було створено Південне товариство, членами якого були П. Пестель і С. Волконський, С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін, В. Давидов і О. Юшневський та багато інших славних синів своїх народів. Ми, українці, по праву можемо пишатися людьми з декабристської когорти, зокрема членами Товариства об'єднаних слов'ян братами Борисовими, І. Горбачевським, І. Сухіновим, Я. Драгомановим, Я. Андрієвичем, учасником повстання у Петербурзі, киянином О. Сутгофом та іншими.

Нинішнього ж року виповнюється 185-та річниця від заснування Північного товариства у Санкт-Петербурзі. Аналогічний хронологічний період відділяє нас і від заснованого молодими офіцерами на українській землі Товариства об'єднаних слов'ян.

Протягом 2007–2008 років наукова громадськість святкувала ювілеї видатних учених, котрі багато зробили і на ниві декабристознавства. У 2007 році виповнилося 150 років з дня народження корифея української історичної науки, одного із засновників і перших членів Української Академії наук Дмитра Багалія. У 1920-ті роки Дмитро Іванович сам активно вивчав декабристський рух, був прихильником концепції українського декабризму, а також згуртував навколо кафедри історії української культури групу вчених (В. Барвінський, О. Назарець, М. Горбань, Є. Іванов, О. Багалій-Татарінова), котрі розвинули декабристознавчі студії в Харкові.

Відзначили також 140-річний ювілей Митрофана Довнар-Запольського, великого сина білоруської землі, котрий першим в Україні створив узагальнюючі праці про декабристів, дослідив весь

рух. Його висновки цікаві й оригінальні, їхня актуальність зберігається й сьогодні. В університеті Святого Володимира історик створив Історико-етнографічний гурток, вихованці якого В. Базилевич, О. Гермайзе, В. Романовський стали відомими дослідниками декабризму.

Можливо, менш відомим для широкого загалу є ім'я українського історика Леоніда Добровольського, з дня народження котрого теж минуло 140 років. Проте в колах фахівців-декабристознавців він знаний, як один з найяскравіших дослідників декабризму 1920-х років.

2008 рік подарував нам чергові ювілейні дати. 120 років минає від появи на світ історика непростой долі Володимира Міяковського. Він був одним з найпродуктивніших українських декабристознавців 1920-х рр., дослідником і публікатором документів про декабристський рух в Україні. Після Другої світової війни, опинившись в еміграції, не полишив інтерес до цієї теми.

105 років пройшло від народження Федора Ястребова, одного з тих, хто стояв біля витоків Інституту історії України НАН України і працював у ньому з дня заснування. Наприкінці 1930-х рр., після погрому українського декабристознавства, він відродив дослідження цієї теми в Україні.

Відзначаємо також 50 років з дня смерті Осипа Гермайзе – одного з фундаторів концепції українського декабризму, засудженого у справі Співки визволення України. Його доля особливо трагічна, адже у тюрмах та таборах сталінського режиму Осип Гермайзе провів майже половину свого життя.

Упродовж 8 останніх років Інститут історії України НАН України та кафедра історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка плідно працюють над дослідженням актуальних проблем декабризму. Нинішній збірник є вже четвертим за цей час. Регулярно друкуються тези учасників Міжнародної конференції “Декабристські читання”, побачили світ 3 томи статей та документів “Декабристи в Україні: дослідження й матеріали”. Вдалося відродити наукові зв'язки з російськими колегами, які стали традиційними нашими гостями. У конференціях активну участь бере молодь. Тому, переконаний, українське декабристознавство, відроджує свої традиції.

Академік НАН України Валерій Смолій

РОЗДІЛ І

Актуальні питання декабристського руху

Лариса Бондаренко

ДО ПИТАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КАМ'ЯНСЬКОЇ УПРАВИ ПІСЛЯ АРЕШТУ ПЕСТЕЛЯ

Тема діяльності Кам'янської управи Південного товариства найменше привертає увагу дослідників в силу того, що її члени так і не зважились на організацію рішучих дій, обумовлених планами, що розроблялись при активній участі керівників цієї управи: В. Л. Давидова і С. Г. Волконського. Особливо це стосується останнього періоду існування декабристського руху, розгrom якого започаткував арешт П. І. Пестеля 13 грудня 1825 року. Найбільше уваги саме цьому періоду приділяє хіба що Н. П. Матханова в передмові до видання епістолярної спадщини одного із членів Кам'янської управи О. В. Поджіо [1]. Але для всебічного висвітлення діяльності всього Південного товариства, в останній період його існування, події, що відбувались в Кам'янській управі в кінці грудня 1825 року, на наш погляд, мають надзвичайно важливе значення хоча б тому, що на короткий термін, з 21 і десь по 29 грудня, саме ця гілка Південного товариства стала центром вироблення тактики декабристів в умовах, коли незаперечний лідер товариства П. І. Пестель був заарештований.

Звістку В. Л. Давидову про арешт Пестеля привіз Волконський, який встиг поговорити з ним коли той вже був під вартою. Він же розповів про це іншому члену Кам'янської управи А. В. Єнтальцеву, якого застав у Бовтишці, в будинку свого тестя М. М. Раєвського. Сергій Волконський явно не збирався вживати будь-яких заходів для підготовки збройного виступу і в розмові зі своїми товаришами наполегливо просив їх знищити будь-які документи, що мають хоч якийсь стосунок до діяльності товариства. Власне він не сумнівався в скорих арештах, про що просив Єнтальцева попередити братів

Поджіо, В. М. Ліхарьова і В. Л. Давидова, останнього він попереджав і особисто. Хоча арешт Пестеля мав певний деморалізуючий вплив і на інших, окрім Волконського, членів Кам'янської управи в силу їх особливої близькості до керівника Південного товариства, та все ж таки вони не полишили спроби втілити в життя завдання товариства: підняти збройне повстання. Генератором цих ідей виступив один із найдіяльніших членів управи О. В. Поджіо, що його Боровков охарактеризував "пламенным членом, неукротимым в словах и суждениях" [2]. Саме О. В. Поджіо розвинув бурхливу діяльність по виробленню планів дій в ситуації, що склалась. Розуміючи, що єдиним членом управи, яка має під своїм началом значний військовий підрозділ, є командир 19-ї піхотної дивізії С. Г. Волконський, саме до нього О. В. Поджіо звернувся з листом, в якому закликав Сергія Григоровича врятувати Пестеля і ту справу, заради якої було створене товариство. Як свідчить С. Г. Волконський, Олександр Поджіо в цьому листі переконував його, що "... по обязанностям моим к исполнению цели общества, так и тем, что всем членам предстоит неминуемая гибель и что во всяком случае лучше уж погибнуть начав действие и поставляя мне на вид, что при начатии таковых действий Муравьевым в 3 корпусе есть даже некоторые надежды, что дела могут взять выгодный оборот" [3]. Лист був переданий через А. В. Єнтальцева, якому С. Г. Волконський і сказав, що не має ні бажання, ні засобів втілювати задум Олександра Вікторовича. План О. В. Поджіо, викладений у листі, по суті був планом Південного товариства, що фігурує в матеріалах слідства, як "план 1 січня 1826 року", розроблений Пестелем за участю керівників Кам'янської управи [4]. О. Поджіо закликав Волконського підняти свою дивізію і з'єднавшись з В'ятським полком арештувати в Тульчині штаб 2-ї армії. Ще не маючи відповіді на свого листа, О. Поджіо копію його зачитав у Кам'янці В. Л. Давидову, Й. В. Поджіо і В. М. Ліхарьову. Дуже скептично тепер до викладеного в ньому плані поставився В. Л. Давидов: "Здесь я вижу одни намерения, но кем приведете вы их к исполнению?" [5]. Чому Давидов, який був причетний до розробки цього плану змінив свою думку? Насамперед тому, що був послідовним прихильником того, що повстання потрібно починати в Петербурзі, а завдання Півдня тільки підтримати його. Крім того, Давидов вважав, що тут потрібні особливі лідерські якості, які він вбачав тільки у Пестелі і заперечував їх наявність у Волконського: "Волконский один сам собой ничего не значит, ибо должен быть непременно кем-нибудь движим, чтобы быть к тому способным; дайте мне Пестеля, тогда дело другое" [6]. Запальний О. Поджіо не

дуже дослухався до заперечень Давидова, тому пропонував один варіант за іншим. Так він називає реальним розпочати повстання Азовським полком, спрямувавши його в той же Тульчин, а там дочекатися С. І. Муравйова-Апостола, "... а затем отправиться на Киев и в нем основать главную квартиру" [7]. Для цього він готовий негайно ж їхати до Муравйова-Апостола, щоб запропонувати йому план дій і спонукати до повстання Чернігівського полку. Тут варто відмітити, що О. В. Поджіо був чи не єдиним із членів Кам'янської управи, хто зберіг з вождями Васильківської управи дружні стосунки. Всі інші, з певного часу (за твердженням деяких істориків з осені 1824 року), не підтримували з ними стосунків. Під час слідства В. Л. Давидов засвідчив, що вони з Муравйовим "... более года разошлись неприязно, по особенным обстоятельствам" [8], що від С. І. Муравйова-Апостола і М. П. Бестужева-Рюміна він віддалився "... так что совершенно никакого сношения даже по обществу не имел" [9]. Без сумніву, такі не зовсім приязні стосунки не сприяли координації дій двох управ Південного товариства. Щодо планів О. В. Поджіо, то В. Л. Давидов, Й. В. Поджіо і В. М. Ліхарьов, переконували слідство у своїй незгоді з автором ідеї військового виступу. Проте сам О. В. Поджіо стверджував протилежне, тобто, що його план був схвалений всіма присутніми на цьому обговоренні членами Кам'янської управи. Побічним підтвердженням зізнання О. В. Поджіо може служити той факт, що і після того як Єнтальцев передав відмову С. Г. Волконського реалізовувати наміри своїх товаришів, в Кам'янській управі продовжувалось обговорення можливих дій. І під час цих дискусій йшла мова, в тому числі, про використання військових поселень, власне про те, що було одним із основних завдань саме цієї управи. Командир 27-ї кінно-артилерійської роти А. В. Єнтальцев заявив: "Вот мое мнение: если дело пойдет дурно, тогда только пойду напрямик прямо на поселения, где негодуют" [10]. Але практично з військовими поселеннями ніхто не працював, у всякому випадку, крім "Взгляда на военные поселения" В. М. Ліхарьова нам більше нічого не відомо. Та ще А. В. Єнтальцев зголошувався залучити до повстання військові поселення, якщо йому дадуть під команду полк, чому в свій час обіцяв сприяти В. Л. Давидов. Про агітацію серед військових поселенців не йшла й мова. Адже більшість декабристів вважали, що головна дійова особа – командир ввіреної йому військової одиниці, а підлеглі зобов'язані підкоритись його наказу. Той же Єнтальцев був абсолютно впевнений, що його рота обов'язково б пішла за ним і був противником всіляких пояснень солдатам. Так в розмові з І. І. Горбачевським, уже в Сибіру, Єнтальцев спитав його навіщо у 8-

й артилерійській дивізії оголосили солдатам про задум перевороту. Почувши думку Горбачовського, зауважив: “Этого никогда не должно делать: я бы свою роту, если бы она за мной не пошла, погнал бы палкой” [11]. Тому розмова про підняття військових поселень не могла сприйматись серйозно іншими членами Кам’янської управи. Тим більше, що в планах Південного товариства було залучення військових поселень до підтримки повстання, піднятого регулярними частинами армії. Про якусь визначальну, чи навіть просто їх самостійну роль мова не йшла.

Все вищесказане свідчить, що під час кам’янських дискусій мова йшла не просто про дії конкретної управи, але стосувалась можливості виступу всього Півдня. Таким чином, на наш погляд, можна говорити про те, що після арешту Пестеля Кам’янська управа взяла на себе функції керівництва Південним товариством.

Джерела та література:

1. **Поджио А. В.** Записки, письма. – Иркутск, 1989.
2. Декабристы. Биографический справочник. – М., 1988. – С. 302.
3. Восстание декабристов. Материалы. – Т. 10. – М., 1953. – С. 140.
4. **Нечкина М. В.** Движение декабристов. – Т. 2. – М., 1955. – С. 205.
5. Восстание декабристов. Материалы. – Т. 12. – М., 1953. – С. 94.
6. Там само. – Т. 10. – С. 214.
7. Там само. – Т. 12. – С. 95.
8. Там само. – Т. 10. – С. 225.
9. Там само. – С. 188.
10. Там само. – Т. 12. – С. 247.
11. **Горбачевский И. И.** Записки. Письма. – М., 1963. – С. 33.

К ВОПРОСУ О НАСТРОЕНИЯХ В АРМИИ ПЕРЕД ВОССТАНИЕМ ДЕКАБРИСТОВ. ИЗ ИСТОРИИ НОВОРОССИЙСКОГО ДРАГУНСКОГО ПОЛКА

Первая четверть XIX века, получившая в истории России название «Александровская эпоха» – действительно целая эпоха, наполненная отголосками европейских революций и гулом сражений наполеоновских войн, перевернувшими самосознание русского человека. Традиционно в этом находят истоки движения декабристов.

«Свободный образ мыслей», о котором спрашивали декабристов на следствии, мог быть заимствован ими отовсюду: из личных наблюдений победителей Наполеона, взявших Париж, из книг, из разговоров в литературных салонах, из речей самого императора, даровавшего конституцию Польше. Об этом говорили на следствии и потом писали в воспоминаниях многие декабристы. Подытоживая следственные показания, правитель дел Следственной комиссии А. Д. Боровков, отмечал:

«Наполеон вторгся в Россию, и тогда народ русский ощутил свою силу, тогда пробудилось во сердцах чувство независимости, сперва политической, а впоследствии и народной. Вот начало свободомыслия в России» [1].

«Дух преобразования», по выражению П. И. Пестеля, заставлял «клокотать умы» [2] всех образованных людей, среди которых офицерство занимало, пожалуй, первое место. Армия бурлила. Причины недовольства «противу начальства» могли быть самого разного рода. Грубое обращение, применение телесных наказаний, нарушения неписанного кодекса чести или даже более незначительные поступки армейских начальников могли стать поводом к неповиновению.

Русская армия последнего десятилетия Александровского царствования представляла собой причудливую смесь «вольнодумных» идей, заимствованных в заграничных походах, и беспрецедентной муштры и шагистики. Взаимодействие эти двух противоположных полюсов поддерживало армию в состоянии постоянного недовольства, «наэлектризовывало» ее.

Военная муштра переходила все мыслимые и немыслимые пределы. Цесаревич Константин Павлович, сам воспитанный своим отцом Павлом I на «гатчинских» порядках, с нескрываемой иронией

писал начальнику штаба Гвардейского корпуса генералу Н. М. Сипягину:

«Я более двадцати лет служу и могу правду сказать даже во время покойного государя был из первых офицеров во фронте, а ныне так перемудрили, что и не найдешься ... Я таких теперь мыслей о гвардии, что ее столько учат и даже за десять дней готовят приказами, как проходить колоннами, что вели гвардии стать на руки ногами вверх, а головами вниз и маршировать, так промаршируют; и не мудрено: как не научиться всему – есть у нас в числе главнокомандующих танцмейстеры, фехтмейстеры» [3].

Видели происходящее в армии и боевые генералы. Командир 6-го пехотного корпуса 2-й армии генерал-лейтенант И. В. Сабанеев, известный своими либеральными взглядами, писал начальнику армейского штаба П. Д. Киселеву:

«Учебный шаг, хорошая стойка, быстрый взор, скоба против рта, параллельность шеренг, неподвижность плеч и все тому подобное, ничтожные для истинной цели предметы, столько всех заняли и озаботили, что нет минуты заняться полезнейшим. Один учебный шаг и переправка амуниции задушили всех от начальника до нижнего чина».

В другом письме:

«Каких достоинств ищут ныне в полковом командире? Достоинство фронтового механика, будь он хоть настоящее дерево ... Нигде не слышно другого звука, кроме ружейных приемов и командных слов, нигде другого разговора, кроме краг, ремней и вообще солдатского туалета и учебного шага» [4].

Частым явлением в армии, также вызывающим протест, были отставки. «Герои Бородина» не успевали за сложностями учебных построений, в ходе которых, по выражению того же Сабанеева, «старика, ноги которого исходили десять тысяч верст, тело которого покрыто ранами» муштровали наравне в рекрутом «который, конечно, в короткое время делается его учителем» [5].

Генерал И. Ф. Паскевич, в будущем покоритель восставшей Польши, сменивший на посту наместника Кавказа слишком «вольнодумного» Ермолова, писал об одном таком массовом увольнении офицеров в 3-м пехотном корпусе:

«Наши георгиевские кресты пошли в отставку и очутились винными приставами. Армия не выиграла от того, что, потеряв офицеров, осталась с одними экзерцирмейстерами. Я требовал строгую дисциплину и службу, я не потакал беспорядкам и распутству, но я не позволял акробатства с носками и коленками солдат. Я сильно преследовал жестокость и самоуправство, и

хороших храбрых офицеров я оберегал... Что сказать нам, генералам дивизий, когда фельдмаршал свою высокую фигуру нагибает до земли, чтобы равнять носки гренадеров? И какую потому глупость нельзя ожидать от армейского майора? ... В год времени войну забыли, как будто ее никогда не было, и военные качества заменились экзерцирмейстерской ловкостью» [6].

Военное законодательство находилось в плачевном состоянии. Изменившаяся после наполеоновских войн армейская реальность требовала нового законодательного оформления. Объемные петровский и павловский военные уставы 1716 и 1796 гг. во многом уже не удовлетворяли требованиям времени, хотя продолжали применяться.

Новый пехотный устав 1816 г., для составления которого был создан специальный комитет, и новый кавалерийский устав 1818 г., явились всего лишь переизданием довоенных уставов с добавлением частей, касающихся линейного учения. По отзывам современников, требования на такого рода учениях стали значительно строже, чем были даже при императоре Павле I, известном своей преданностью шагистике [7].

О том, что новые уставы были однобоки, в основе своей посвящены только одной стороне подготовки войск – учениям на плацу, говорит и тот факт, что петровский «Устав воинский» или, как его еще называли, «Генеральный устав» был в 1820 г. в очередной переиздан [8].

В итоге, все это только запутывало и усложняло обучение войск. Нелепости в законодательстве были видны невооруженным глазом. Цесаревич Константин Павлович признавался, что бежал из столицы по двум причинам. Во-первых, от реверансов на балах и приемах, во-вторых же – от комитета, «сочиняющего устав».

«Уже так перемудрили у нас уставы частыми переменами, — писал он Сипягину 12 ноября 1817 г., — что не только затвердить оные не могут молодые офицеры, но и старые сделались рекрутами, и я признательно скажу вам, что я сам даже по себе это вижу»[9].

«Нигде столько не мараются бумаги и не выдумано столько форм, рапортов, как у нас. Ничто не соображено ни со способностями, ни с силами человеческими. У нас солдат для амуниции, а не амуниция для солдата» – досадовал Сабанеев в письме Киселеву [10].

Подобная мысль занимала, очевидно, и начальника Главного штаба генерала А. А. Закревского, писавшего тому же Киселеву 2 мая 1820 г.:

«По мнению моему, должно испросить Высочайшее разрешение и разослать для руководства во все армии и корпуса, дабы было равенство, от которого мы теперь, кажется, совсем отстранились; в обеих армиях и отдельных корпусах печатают разные наставления по одному предмету, и во всех почти нет единообразия... Беда, если будет война и составится новая дивизия из разных армий и отдельных корпусов, тогда поздравляю дивизионного командира и высших начальников: во всех 6-ти полках дивизию составляющих будет различная служба, правила и внушение, которые мудрено будет скоро согласить против неприятеля, и наверно положить можно, что сия дивизия дурно будет драться» [11].

Закревский был совершенно прав. Порою в разных частях войск, действительно, применялись разные постановления. Так, в 1823 г. в Петербурге и Варшаве вышли не тождественные друг другу правила о лагерной службе [12].

Законодательство о наказаниях находилось в том же состоянии, что и все остальное военное законодательство. Петровские артикулы предусматривали слишком жестокие наказания за незначительные провинности, поэтому, конечно, применялись с оговорками. Во многих случаях «казнить» или «миловать» было на усмотрении начальства. Такое положение, до войны никого не удивлявшее и не возмущавшее, стало резко неприемлемо после нее. Телесные наказания стали выглядеть дикостью.

«В полку от ефрейтора до командира все бьют и избивают людей, ... убийца тот, кто сразу умертвит, но кто в два-три раза забил человека, то не в ответе» - писал Сабанеев [13].

В одном из приказов, относящихся к 1822 году, главнокомандующий 2-й армией граф П. Х. Витгенштейн, хорошо знавший армейскую службу и армейские настроения, призывал офицеров:

«Строгость и грубость, взыскание и обида суть совсем различные вещи, и сколь первая – необходима, столь вторая для службы – вредна. Всякий начальник должен необходимо требовать от своих подчиненных исполнения их обязанностей и в случае нарушения оных строго за то с них взыскивать; но именно в роде и образе взысканий должен он показывать свое благоразумие и всегда быть беспристрастным, ибо он взыскивает не по личности, но по службе; следовательно, никогда он не должен терять своего хладнокровия и всегда помнить, что кто не умеет владеть самим собою, тот не может командовать другими» [14].

Грань между «строгостью и грубостью» была очень тонкой, иногда едва различимой, ее полковые командиры, действительно, часто не замечали. Но верно и обратное. Офицеры, «наэлектризованные» модным тогда «вольнодумством», зачастую видели обиду там, где ее, в сущности, не было.

«Ряд блистательных кампаний, - отмечал военный историк В.А. Потто, - хотя возвел русское войско в редкую степенно величия и славы; но, вместе с тем, неизбежным последствием тех же войн было общее ослабление военной дисциплины. Несколько лет, проведенных сряду в походах, не могли не положить отпечатка на внутренней стороне общества, не охотно починающегося теперь мелочным, часто скучным, но всегда необходимым требованиям мирного времени» [15].

Герои Бородина, Лейпцига и Парижа, еще несколько лет назад чувствовавшие себя вершителями мировой истории и вдруг оказавшиеся в отдаленном гарнизоне, конечно, не хотели подчиняться «требованиям мирного времени», отягощенным к тому же «танцмейстерством» и «фехтмейстерством» военных уставов. Многие полковые летописи содержат повествование о конфликтах между командирами и подчиненными им офицерами.

Один из инцидентов, произошедший в Одесском пехотном полку, приводит в своих мемуарах декабрист Н. В. Басаргин. Офицеры полка, недовольные жестокостью своего полкового командира, открыто выступили против него, причем сделали это очень простым и незамысловатым способом: избранный по жребию офицер избил полкового командира на дивизионном смотре перед строем [16]. Подобное же происшествие было и в Нарвском драгунском полку [17].

Непосредственными участниками некоторых из таких историй были члены тайных обществ. Происшествия эти, таким образом, в сознании современником и потомков оказались связанными с историей декабризма.

Такова знаменитая «норовская история» 1821 г. Василий Норов, капитан лейб-гвардии Егерского полка, член тайного общества, вызвал на дуэль своего бригадного командира великого князя Николая Павловича, будущего императора Николая I. «Я вас в бараний рог согну!» – крикнул Николай Норову. Это было воспринято не только как личное оскорбление, но и как оскорбление всех офицеров полка. Норов за это был выписан из гвардии в армию и посажен под арест.

Самой продолжительной была так называемая Варшавская история, длившаяся около года. Ее активным участником был

декабрист П. Х. Граббе. Офицеры лейб-гвардии Литовского полка, квартировавшего в Варшаве, выступили против произвола, царившего в полках корпуса: телесных наказаний и карточной игры, которую «уважали» некоторые ротные командиры. В конфликт был втянут великий князь Константин Павлович [18].

Однако самый известный плод армейского «бурления» начала 1820-х годов – знаменитая Семеновская история. Первая, так называемая «государева», рота полка отказалась повиноваться полковому командиру полковнику Шварцу, мотивируя свое неповиновение жестоким обращением последнего с личным составом. Семеновская история была самой громкой, не только по масштабам огласки, но и по количеству «прикосновенных к делу» и наказанных офицеров и солдат – все они были переведены из гвардии в полки 1-й армии. Среди них – декабристы С. М. Муравьев-Апостол, М. П. Бестужев-Рюмин, А. И. Тютчев.

Конечно, царь и военное командование не могли не видеть того, что в основе армейского недовольства лежат злоупотребления командиров, неустроенность служебного быта. В январе 1821 года начальник Главного штаба П. М. Волконский передал командиру отдельного Гвардейского корпуса И. В. Васильчикову пожелание государя видеть больше заботы о нижних чинах, больше осведомленности командования о действительном положении дел [19].

Для получения такой «осведомленности» объектами надзора становились разные чины, военные и гражданские [20]. Но более всего, конечно, следили за настроениями в действующей армии. Генерал-губернатор Новороссийского края граф М. С. Воронцов получил личное предписание государя разобраться с беспорядками в подведомственной ему области: «Я имею сведения, что в Одессу съезжаются из разных мест и в особенности их польских губерний и даже из военнослужащих без позволения своего начальника многие такие лица, кои с намерением или по своему легкомыслию занимаются лишь одними неосновательными и противными толками, могущими иметь на слабые умы вредное влияние» [21].

В 1821–1823 гг. под секретным надзором находилось 114 офицеров, заподозренных правительством [22]. Причины попадания в список «подозрительных» были различными, При составлении списков напротив каждой фамилии давалась ссылка на переписку по этому поводу во входящем журнале армейской канцелярии. Таких ссылок не было только в двух случаях. Напротив фамилий бывших офицеров-семеновцев, которых было более половины в каждом списке, коротко отмечалось: «из бывшего состава лейб-гвардии

Семеновского полка». Напротив нескольких фамилий встречалась также формулировка: «из состава Новороссийского драгунского полка» [23].

В фондах Российского государственного военно-исторического архива хранятся материалы по этой «новороссийской истории», а также предшествующей ей еще одной скандальной истории в том же полку. Обе они были яркой иллюстрацией всего того, что происходило в армии в «декабристскую» эпоху практически повсеместно.

Новороссийский драгунский полк был сформирован 16 мая 1803 года из эскадронов, отделенных по одному от драгунских полков Черниговского, Тверского, Северского и Смоленского. Вместе с русской армией прошел все вехи военных походов начала века: участвовал в антинаполеоновских кампаниях 1805 и 1806–1807 годов, в русско-турецкой войне 1806–1812 гг., войне против австрийцев в 1809 г., Отечественной войне 1812 г. и заграничных походах 1813–1814 гг. В походе 1815 г. дошел до Дрездена, где было получено известие о победе союзных войск под Ватерлоо.

В конце 1815 г., по возвращении из похода, полк был назначен в состав 4-го резервного кавалерийского корпуса. Такие корпуса были созданы сразу после войн с Наполеоном для самостоятельного действия больших масс кавалерии и ими же в случае необходимости усиливали главный резерв армии. 4-й резервный кавалерийский корпус был назначен в состав 1-й армии и состоял из 1-й драгунской и 1-й конно-егерской дивизий. Новороссийский полк состоял во 2-й бригаде драгунской дивизии. Вместе с ним в эту бригаду входил также Кинбурнский драгунский полк [24].

«Брожение» в полку началось практически сразу по возвращении из похода 1815 года. Командир полка полковник Е. В. Кавер, подчиняясь общим веяниям времени и приказам высшего начальства, активно взялся за военную дисциплину и хозяйственное устройство полка. Ему, действительно, многое удалось сделать на этом поприще. Кроме успехов, сделанных по строевому образованию и хозяйственной части, Кавер обратил внимание на приобретение полком искусных мастеров по слесарному, кузнечному и оружейному делу, для чего способные люди отправлялись им для обучения на Ижевские заводы. Госпитальная часть в полку была доведена до совершенства и

лазарет Новороссийского полка по превосходному устройству и малому числу больных во все время командования Кавера заслуживал преимущество перед прочими полками дивизии [25].

Однако офицеры, глотнувшие «воздуха свободы», не могли смириться с «крутыми» мерами своего командира. 6-го апреля 1816 г. Кавером был проведен смотр полка, на котором он нашел неудовлетворительным состояние 4-го эскадрона. Командир эскадрона капитан М. И. Станикович, герой Бородина, получивший контузию на Шевардинском редуте и тяжело раненый в «битве народов» под Лейпцигом, был одним из самых уважаемых в полку офицеров. Его отстранение от должности, последовавшее вскоре после смотра, вызвало всеобщее недовольство. Лидером «недовольных» был старший офицер полка, тоже герой прошедших войн, подполковник И. Ф. Борграф.

В эскадроне Станиковича служил прапорщик Д. П. Чичерин. Разжалованный в солдаты за «дерзость к начальству», в ходе заграничных походов заслужил солдатского Георгия и офицерские эполеты. Он был особенно недоволен Кавером, потому что имел еще и личные мотивы: Кавер явно к нему не благоволил. Отрицательная характеристика, данная Кавером Чичерину при очередной аттестации офицеров, стала «последней каплей». Чичерин стал искать случая объясниться. Случай вскоре представился – Чичерин и Борграф встретили Кавера во время прогулки. Объяснения видимо зашли далеко, потому что Чичерин даже выхватил саблю. К счастью, поблизости оказался один из офицеров, удержавший прапорщика.

В тот же день вечером Борграф и Чичерин отправились на квартиру Кавера. Двери были заперты, когда же офицеры стали стучать, Кавер вызвал стоявший по близости караул и приказал арестовать их.

Для Борграфа дело закончилось относительно благополучно. «Во внимание его прежней службы и отличной храбрости противу неприятеля в минувших кампаниях» полевой аудиторiat 10 июля 1817 г. постановил выдержать его в Бобруйской крепости полгода, а затем оставить от службы. Однако по высочайшему приказу он через 4 месяца вновь был определен на службу в Рижский драгунский полк, затем в 1827 г. получил в командование Кинбурнский драгунский полк и участвовал с ним в русско-турецкой войне 1828–1829 гг.

Прапорщик Чичерин был разжалован в рядовые и определен на службу в Митавский драгунский полк.

Полковник Кавер строгого наказания не понес: он был арестован на 8 дней, затем вернулся к командованию полком [26]. Так закончилось «дело Борграфа и Чичерина», но «бурления умов» в полку это не успокоило, как не успокаивались оно и во всей русской армии.

После войны офицеры чувствовали себя вершителями судеб, изменившись внутренне, они пытались изменить мир вокруг себя. О том, что представляло собой в ту пору офицерское общество вообще и полковое общество Новороссийского полка в частности, очень ярко повествует в своем «Дневнике» Александр Никитенко, знаменитый в будущем цензор, литературный критик и друг Пушкина, а тогда четырнадцатилетний студент Воронежского уездного училища. В 1818 г. в городе Острогожске, где Никитенко зарабатывал на хлеб, давая частные уроки, главнокомандующий 1-й армией граф Ф. В. Остен-Сакен проводил дивизионный смотр.

«Квартировать в Острогожске и его окрестностях была назначена первая драгунская дивизия, состоявшая из четырех полков: Московского со штабом, Рижского, Новороссийского и Кинбурнского, прибывшего несколько позже. С водворением их у нас наш скромный уголок преобразился. В нем закипела новая жизнь и пробудились новые интересы. Офицеры этих полков, особенно Московского, где в штабе был сосредоточен цвет полкового общества, представляли из себя группу людей и в своем роде замечательных. Участники в мировых событиях, деятели не в сфере бесплодных умствований, а в пределах строгого, реального долга, они приобрели особенную стойкость характера и определенность во взглядах и стремлениях, чем составляли резкий контраст с передовыми людьми нашего захолустья, которые, за недостатком живого, отрезвляющего дела, витали в мире мечтаний и тратили силы в мелочном, бесплодном протесте. С другой стороны, сближение с западноевропейской цивилизацией, личное знакомство с более счастливым общественным строем, выработанным мыслителями конца прошлого века, наконец, борьба за великие принципы свободы и отечества – все это наложило на них печать глубокой гуманности - и в этом они уже вполне сходились с представителями нашей местной интеллигенции. Не мудрено, если между ними и ею завязалось непрерывное общение. И я не был отринут ими, напротив, принят с распростертыми объятиями и братским участием. Они видели во мне жертву порядка вещей, который ненавидели, и, под влиянием этой ненависти, как бы смотрели на меня сквозь увеличительные очки – преувеличивали мои дарования, а с тем вместе и трагизм моей судьбы. Отсюда

отношение их к бедному, обездоленному мальчику носило характер не одного участия, но и своего рода уважения. Люди вдвое, втрое старше меня и неизмеримо превосходившие меня знанием и опытом, водились со мной, как с равным. Я был постоянным участником их бесед, вечерних собраний и увеселений. Они брали меня с собой на парады; я ездил с ними на охоту, а с одним из ближайших приятелей я даже ходил, когда он бывал дежурным, ночью осматривать посты. ... Как бы то ни было, а сближение мое с этими людьми дало новый толчок моему развитию и значительно расширило мой умственный горизонт» [27].

Надо думать, что уездный городок Острогжск Воронежской губернии действительно стал на время смотра одним из центров «вольномыслия». Наверняка в ходе «бесед и вечерних собраний», о которых пишет Никитенко, обсуждалось и еще совсем свежее в памяти «дело Борграфа и Чичерина».

В июле 1820 г. за удачный смотр войск Александром I в Воронеже полковник Кавер был произведен в генерал-майоры, а командиром Новороссийского полка вместо него был назначен подполковник Черниговского конно-егерского полка С. В. Зыбин, произведенный тем же приказом в полковники [28].

С именем Зыбина связана самая громкая история в полку, так называемое «Зыбинское дело», по которому проходила почти половина офицерского состава полка.

Полковник Зыбин, с одной стороны, не обладал организаторскими способностями своего предшественника: по сравнению со временем командования Кавера полк много потерял и в строевой подготовке и в хозяйственном обеспечении и стал даже отставать от других полков дивизии [29]. С другой стороны, военачальником «суворовского типа» он тоже не был и любовью подчиненных не пользовался. Он просто пытался исполнять приказы начальства относительно укрепления дисциплины и линейного обучения войск. Офицеры были им недовольны.

Между тем в командном составе 4-го резервного корпуса произошел ряд изменений. Командир корпуса генерал-лейтенант граф П. П. Пален 1-й был в отпуске, в 1823 г. он выйдет в отставку, так и не вернувшись к командованию корпусом. Вместо него командующим был назначен генерал-лейтенант Н. М. Бороздин, который в описываемое время тоже отсутствовал, его должность исполнял командир 1-й драгунской дивизии генерал-майор

П. П. Загряжский. Конечно, такая неразбериха с командованием не лила воду на мельницу дисциплины.

Командование Зыбина началось с мелкого, но показательного инцидента, совпавшего с его назначением командиром полка. Инцидент этот освещает, так сказать, другую сторону офицерского быта тех лет, ибо среди офицеров были не только просвещенные либералы, знакомые с трудами «мыслителей конца прошлого века» и носящие на себе «печать глубокой гуманности», но и тупые и жестокие служаки.

Один из солдат умер от жестокого обращения офицера. Солдат был якобы виноват в том, что не выполнил возложенного на него поручения и не заготовил фуража. Первое следствие, которое проводил в полку майор Гернгросс, кстати, участник будущей громкой истории, не внесло в дело никакой ясности. Согласно его выводам, деньги, которые солдат получил на закупку фуража, он пропил, за что был наказан палками, но побои, нанесенные ему по приказу эскадронного командира капитана Шлипенбаха, все же не могли стать причиной смерти. Дело, видимо, так удалось бы замять, если бы не настойчивость командующего корпусом генерала Загряжского, который дважды возвращал дело на доследование и командировал специально для этого офицера из другого полка. В ходе двойного повторного расследования выяснилось, что солдат денег не пропивал, а раздал их ненадежным продавцам, которые не заготовили фуража, а побои и другие издевательства, которым подверг солдата Шлипенбах, стали причиной его смерти. Шлипенбах, поняв, что его ждет наказание, подал рапорт об отставке, которую и получил, но «учитывая открывшиеся обстоятельства», в отставку был отправлен «прежним капитанским чином», а не следующим, майорским, как это было положено.

Ситуация эта также добавляет и некоторые штрихи к портрету полковника Зыбина, характеризуя его как слабовольного человека, неспособного к командованию полком. Он не смог организовать следствие по делу и, чтобы выяснить все обстоятельства потребовалось вмешательство «вышнего» начальства. Однако затем, когда стало ясно, что Шлипенбах виновен, полковник дал ему плохую аттестацию в кондуитный список.

«Зыбин, служа со мною только один месяц, и не имея еще случая удостовериться в моем поведении, замарал кодуит моей службы, который во все продолжение оной и до сего времени аттестовался всем начальством отлично» – жаловался Шлипенбах начальнику штаба 1-й армии И. И. Дибичу [30].

В 1821 году Новороссийский драгунский полк был направлен в поход против революционной Италии. Вскоре революция была подавлена австрийцами, и полк, не дойдя до Италии, остановился на стоянку в городе Орехове Таврической губернии. Эта Ореховская стоянка и озаменовалась самым масштабным по количеству «прикосновенных к делу» офицеров после Семеновской истории происшествием в русской армии первой четверти XIX века.

24 сентября полковник Зыбин проводил полковое конное учение. Во время учения он заметил на одном из солдат 6-го эскадрона, которым командовал майор Гернгросс, «неуровненную амуницию» и «непригнанные стремяна», за что «наказал того эскадрона старшего вахмистра Филиппова несколькими фухтелями» [31]. Как эскадронный командир, так и прочие офицеры полка сочли себя оскорбленными.

Ситуация, действительно была очень щекотливой. С одной стороны существовало приложение к Воинскому уставу 1716 года «О экзерциции, о приуготовлении к маршу, о званиях и о должности полковых чинов», по которому в полку без ведом полковника «никакой офицер чего знатного не начинает, и как Капитан в своей роте, тако и еще более почтение и власть имеет Полковник в полку» [32]. Существовала также «Инструкция пехотного полка полковнику» 1764 г., согласно которой полковнику «как главному в полку начальнику в чине от первого до последнего подчиняются ... ничто так чину его не предосудительно и порядку службы не вредно, как то, если без его воли какие повеления в полку даваны будут ... вины и преступления, кои от его решения зависят, наказывать по важности преступления и без решения таковых дел отнюдь не оставлять» [33]. Зависели же от решения полковника, согласно «Инструкции» в полку все наказания, кроме тех, которые принадлежали к компетенции военного суда.

Исходя из этого, на конном учении не произошло ничего, чем офицеры могли быть недовольны. С другой же стороны, и петровский воинский устав и инструкция, несмотря на то, что продолжали применяться, были приняты, что называется «при царе Горохе». Гораздо важнее для офицеров в то время были неписанные правила, некий кодекс чести, по которому полковнику было неприлично заниматься взысканием с нижних чинов и солдат, это было дело эскадронных или ротных командиров. Артамон Муравьев признавался на следствии, что эти неписанные правила нарушал, «прибегая даже к тому, что по званию полкового командира даже не совсем прилично, находился сам при

сличавшихся езекуциях и наказывал виновных при себе пред полком, или караульном эскадроне» [34].

На другой день, 25 сентября, утром майоры Гернгросс и Крюков, а также капитан Зейдлиц и штабс-капитан Мищенко-Анисимов, пришли в квартиру к полковнику Зыбину для докладов по службе: первые два с рапортами о сдаче и вступлении в дежурство по караулам, а последние два для расчетов по продовольствию, бывших в их команде эскадронов. После положенного рапорта офицеры стали говорить Зыбину, что он не вправе наказывать вахмистров без ведома эскадронных командиров.

Полковник ответил, что «неисправность в одежде и уравнии амуниции будет взыскиваться с г. взводных офицеров и вахмистров и что, руководствуясь правом полкового командира, он обязан по мере вины взыскивать с каждого чина и что по сему взысканию его с нижних чинов не должны г. эскадронные командиры принимать на свой счет и тем обижаться» [35].

Эскадронными командирами эти слова Зыбина были истолкованы как пренебрежение, будто полковник «их, эскадронных командиров, знать не хочет и они ему не нужны» [36].

Вечером того же дня четыре офицера, бывших на квартире Зыбина, подали рапорты о болезни. Причем действительно «одержим простудною лихорадкою» был лишь капитан Зейдлиц, что позже подтвердил полковой штаб-лекарь [37]. Остальным трем офицерам болезнь Зейдлица подала идею о таком своеобразном способе выражения недовольства.

Полковник Зыбин, не увидев в офицерских рапортах ничего подозрительного, «полагая, что означенные эскадронные командиры действительно больны, приказал вступить в командование 4-м эскадроном до выздоровления капитана Зейдлица, от коего о болезни был первый рапорт, штабс-капитану Губенке, но и сей поданным рапортом 26 числа донес, что от приключившейся и ему болезни вступить в командование эскадроном не может» [38]. В командование 6-м эскадроном было приказано вступить поручику Раичу, который также подал рапорт о болезни.

27 сентября на квартире Зейдлица, состоялось нечто вроде общего совещания офицеров. На этом собрании «многие г. офицеры изъясняли один другому о неудовольствии эскадронных командиров на полковника Зыбина и о согласии всех к подаче рапортов о болезни. Капитан же Зейдлиц говорил, что и обида, сделанная полковником Зыбиным эскадронным командирам должна быть ощутительна и для всех офицеров, почему и должны все подать рапорты о болезни и сим случаем удалить его от

командования полком. После чего согласившиеся на таковое предложение в знак единодушия кричали ура!» [39].

Особенно отличился «в подговоре других офицеров рапортоваться больными» капитан Губенко. Он «произносил бранные слова» в адрес своего эскадронного командира капитана Писанки «при всех бывших нижних чинах, ... и сие сделано им единственно потому, что он, Писанка, не согласился по его предложению рапортоваться ложно больным» [40].

Следствием совещания в квартире Зейдлица было то, что Зыбин получил еще такие же рапорты еще от 13 офицеров. Позже, на следствии, они называли самые разные причины подачи рапортов. Одни подали рапорт о болезни, не имея «никаких личных неудовольствий на полковника Зыбина» а только «по случаю обидевшихся старших, имея намерение просить о переводе в другие полки» или увольнении от службы, другие – «по грубому будто бы обращению полковника Зыбина» или «по прежним на него неудовольствиям», третьи – «смотря на других офицеров» или просто «по случившейся в то время головной боли» [41].

Только после такого «вала» бумаг одного содержания Зыбин понял, что в полку что-то происходит. 30 сентября он написал рапорт бригадному командиру генерал-майору барону Розену [42], который, в свою очередь, сообщил о происходящем командующему корпусом П. П. Загряжскому.

По рапорту Загряжского вскоре последовал приказ главнокомандующего 1-й армией графа Ф. В. Остен-Сакена:

«Поступки гг. штаб- и обер-офицеров Новороссийского драгунского полка ... не только нарушают военную дисциплину, но еще происшествие таковое явно обнаруживает дух неповиновения и дерзости против полкового их командира, которое ни в каком случае терпимо быть не может и требует по службе строгого и примерного с виновных взыскания, почему я предлагаю вашему превосходительству главнейших из них зачинщиков и подавших другим повод к таковому неповиновению и дерзости ... предать военному суду арестованными при другом ближайшем полку» [43].

Комиссия военного суда была назначена при Кинбурнском драгунском полку, входящем с Новороссийским в одну бригаду. Во время следствия офицеры вели себя по-разному. Некоторые, например капитан Губенко, до конца упорствовали и не признавали того, что рассказывали о них проходящие по делу свидетели. Полковник Зыбин в очередной раз проявил себя слабым начальником. В представленных в комиссию военного суда формулярных и кондуитных списках он дал отрицательную

аттестацию нескольким подсудимым. Скрупулезный генерал-майор Загряжский раздраженно писал по этому поводу:

«Поелику же все сии офицеры преданы суду по представлению его, полковника Зыбина, и считают себя от него обиженными, а потому я полагаю, что ему, Зыбину, не следовало делать об них аттестации, а должен был, по мнению моему, отправя формулярные и кондуитные списки в комиссию военного суда, предоставить оной о службе их и о поведении аттестацию испросить у бригадного или дивизионного начальства и более еще потому должен он был сие сделать, что в прежних кондуитных списках вышеозначенные офицеры были им аттестованы хорошо, каковое мнение мое и предано на благоусмотрение начальства» [44].

8 человек, согласно сентенции, оказались наиболее виновными; все они были опытными офицерами, участниками наполеоновских войн. Менее виновными, «прикосновенными к делу», были признаны их младшие товарищи, молодые офицеры. Таковых оказалось 11 человек.

Наиболее виновные «по лишению чинов, дворянского достоинства и отобрания имеющихся орденов» были приговорены к смертной казни. Еще 11 «прикосновенных к сему делу» офицеров полка, «хотя и подлежат по законам к точному приговору как выше определенным, но поелику они по молодости лет, неопытности и недавнему еще нахождению на службе завлечены в преступление, коего важность едва ли во всей силе могли постигать, то таковой их поступок вменить им в штраф арест со внесением в формулярные списки и при производстве обходить два раза чинами» [45].

Конфирмация главнокомандующего армией графа Сакена, последовавшая 11 мая 1822 года была, конечно, мягче приговора суда [46]. Главных зачинщиков, по лишении чинов, орденов и дворянства, «разжаловать в рядовые впредь до отличной выслуги», и определить их на службу в конно-егерские полки».

Впоследствии, в войне против турок 1828–1829 гг. почти все разжалованные выслужили эполеты прапорщика, а вместе с ними и дворянство.

«Прикосновенных к делу» офицеров «за подачу по подговору подсудимых ложных о болезни своей рапортов и уклонение от службы, в уважение, что они по молодости своей вовлечены в сей поступок старшими от них, сверх прежнего ареста, выдержать еще над оным два месяца и потом распределить по разным полкам со внесением штрафа сего в формулярные их списки».

«По случаю предания военному суду Новороссийского драгунского полка офицеров», в полку обнаружился недокомплект

кадрового состава: из 55 офицеров полка по делу проходили 19, что составляло более одной трети штатного состава. К службе в полку были привлечены офицеры из других полков 1-й драгунской дивизии [47].

Кроме того, конфирмация предусматривала: «полкового командира полковника Зыбина за невместный отзыв к подчиненным, упущение и невнимательность по службе, и непредпринятие должных мер когда отрапортовались больными первые четыре штаб- и обер-офицеры, отрешить от командования полком и назначить в другой полк к старшему его в команду».

Полковник Зыбин был переведен в Кинбурнский драгунский полк, откуда вначале 1823 года был уволен в отставку «за болезнь». Стоит добавить, что имя Зыбина известно более не как фигуранта полковой истории, а как покупателя части знаменитого Болдина, имения В. Л. и С. Л. Пушкиных [48].

Зыбин очень переживал свое отрешение от должности.

«Такое заслуживающее сострадания происшествие, быть может, послужит примером и предупредит впредь подобное, происходящее большею частью от легкомысленности, ибо только в таком случае не имеем в виду порядка службы, строгости дисциплины, должного повиновения и невыполнение возложенных на нас обязанностей».

Быв отрешен от столько лестного для командования, мне весьма прискорбно лишиться чести служить вместе с гг. штаб- и обер-офицерами Новороссийского полка, но я уверен, что новый полковой командир найдет во всех чинах отличных сотрудников, которые доставят ему способ сохранить честь и славу Новороссийского полка, приобретенные неусыпными трудами мирного времени, мужество и храбростию в битвах» – признавался он в своем прощальном приказе по полку [49].

Однако надеждам этим не суждено было сбыться. Последствием «Зыбинского дела» были постоянные проверки, проводимые генералом Загрязским, внимательно следившим за обстановкой в полку. В ходе одного из осмотров он нашел значительный недочет по казенным суммам. Полковник Д. Н. Беклемешев, назначенный на место Зыбина, был отстранен от командования полком, предан суду и по конфирмации разжалован в рядовые. Растроченная сумма была взыскана с его имений [50]. И лишь после этого «неприятности» в полку закончились.

Истории, происшедшие в Новороссийском драгунском полку выпали из поля зрения исследователей, однако в том, что они были хорошо известны членам тайных обществ, сомневаться не приходится. «Ниточек» более чем достаточно. Командующий 4-м резервным корпусом Н. М. Бороздин приходился родным дядей женам декабристов В. И. Лихарева и И. В. Поджио. Декабрист А. С. Войнилович, квартирмейстер Черниговского пехотного полка, участник восстания, в 1816–1817 гг. служил в Новороссийском драгунском полку и был свидетелем «истории Борграфа и Чичерина». Знать ее мог и К. Ф. Рылеев, служивший в Острогжском уезде как раз во время блестящего дивизионного смотра, о котором писал А. В. Никитенко. В Северском конно-егерском полку, в который был определен разжалованный в солдаты майор Гернгросс, полковником служил декабрист П. Х. Граббе, декабрист Федор Вадковский служил в Нежинском полку, куда был переведен Губенко.

Тайное общество в Новороссийском полку распространено не было, очевидно в силу географического положения его квартир – полк был расквартирован в Воронежской губернии, далеко от основных центров деятельности декабристов. Однако через Воронежскую губернию пролегали дороги, связывающие юг и север, одно тайное общество с другим. В случае начала революции и движения восставших войск с севера на юг или с юга на север, декабристы, возможно, попытались бы использовать известные им настроения, царившие в 1-й драгунской дивизии.

Секретный надзор, установленный за офицерами не принес, да и не мог принести никаких результатов. Он не помог обнаружить тайное общество в полках 1-й и 2-й армий и предотвратить вооруженные выступления в Петербурге и под Киевом. Дело в том, что способ действий тайного общества был принципиально иным, нежели он виделся правительству. Армейское «брожение», недовольство начальством было не плодом его деятельности, а лишь «нивой» для нее.

«Цель Общества состоит в том, чтобы ограничить самодержавие в России, а чтобы приобрести для этого средства – признавалось необходимым действовать на войска и приготовить их на всякий случай» – вспоминал И. Д. Якушкин [51].

Отвечая на вопрос следствия о средствах к совершению одного из планов царевубийства, М. П. Бестужев-Рюмин показывал:

«Предполагали мы употребить разжалованных офицеров находящихся в дивизии» [52].

«Семена» же, из которых должна была вырасти русская революция, были надежно спрятаны за блестящими служебными формулярами лидеров заговора Павла Пестеля и Сергея Трубецкого, ни в каких «списках подозрительных» никогда не числившихся. Сергей Муравьев-Апостол в такие списки входил, но только формально, как офицер «бывшего состава лейб-гвардии Семеновского полка», реально же у него была безупречная репутация в армии, к нему благоволило начальство.

Нарушения армейской дисциплины рассматривались правительством, как следствие либерального отношения к подчиненным, которое, в свою очередь, являлось проявлением «революционного духа». В реальности все было сложнее. Например, отмена телесных наказаний в том или ином воинском подразделении вовсе не была следствием «революционности» начальника этого подразделения. Так, либерал и противник муштры генерал Сабанеев вовсе не собирался поощрять в своем корпусе революционную пропаганду, которую вел среди нижних чинов майор 16-й пехотной дивизии В. Ф. Раевский с одобрения дивизионного командира М. Ф. Орлова. И вообще «солдатский защитник Сабанеев терпеть не мог солдатского защитника Орлова» [53].

Верно и обратное. Мечты о лаврах первого русского революционера не мешали полковнику Пестелю советоваться по поводу строевой подготовки войск с командиром 17-й пехотной дивизии генерал-лейтенантом С. Ф. Желтухиным, одним из самых яростных муштровиков, изобретателем так называемого «желтухинского» шага, используемого при обучении рекрут. Эти мечты не мешали ему и применять в полку телесные наказания, искореняемые, кстати, его ближайшим другом и товарищем по заговору, генерал-майором С. Г. Волконским.

«Не мне их судить», – будто бы произнес Александр I, получив информацию об антиправительственном заговоре. Но заговор не нашли не потому что не искали, или не хотели найти, а потому что искали «не там».

Источники и литература:

1. ***Нечкина М. В.*** Движение декабристов: В 2 т. – М., 1955. – Т. 1. – С. 112.

2. Восстание декабристов. Документы и материалы (Далее – ВД). – М.; Л., 1927. – Т. 4. – С. 105.
3. Цит по: **Шильдер Н. К.** Император Александр I. Его жизнь и царствование. В 4 т. – СПб., 1898. – Т. 4. – С. 16–17.
4. Цит по: **Заблоцкий-Десятовский А. П.** Граф Киселев и его время. – СПб. 1882. – Т. 1. – С. 86
5. Там же.
6. Цит по: **Шильдер Н. К.** Император Николай I. Его жизнь и царствование. В 2 кн. – М., 1996. – Кн. 1. – С. 100.
7. Столетие военного министерства. Главный штаб. – Т. IV. Часть I. Кн. II. Отд. III. Вып. I. – СПб., 1903. – С. 224–225.
8. Там же. – С. 334.
9. Цит по: **Шильдер Н. К.** Император Александр I. Его жизнь и царствование. – Т. 4. – С. 16.
10. Цит по: **Заблоцкий-Десятовский А. П.** Указ. соч. – Т. 1. – С. 83.
11. Русское историческое общество. – СПб., 1891. – Т. 78. – С. 224.
12. Столетие военного министерства. Главный штаб. – Т. IV. Часть I. Кн. II. Отд. III. Вып. I. – С. 340–344.
13. Цит по: **Кожевников А. А.** Русская армия после войн 1812–1814 гг. // Отечественная война и русское общество. – СПб., 1912. – Т. VII. – С. 238.
14. Цит по: **Морозов Н.** Воспитание генерала и офицера как основа побед и поражений // Офицерский корпус Русской Армии. Опыт самопознания. – М., 2000. – С. 93–94.
15. **Потто В. А.** История Новороссийского драгунского полка. – СПб., 1866. – С. 63.
16. **Басаргин Н. В.** Воспоминания, рассказы, статьи. – Иркутск, 1988. – С. 63–64.
17. **Нечкина М. В.** Движение декабристов. – М., 1955. – Т. 2. – С. 19.
18. **Ланда С. С.** Дух революционных преобразований. – М., 1975. – С. 235–239.
19. **Лапин В. В.** Семеновская история. – Л., 1991. – С. 222.
20. См., напр.: Российский государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА). – Ф. 1, оп. 1, т. 2а, д. 3474; Ф. 36, оп. 3/847, св. 4, д. 12; св. 7, д. 13.
21. Там же. – Ф. 36, оп. 3/847, св. 7, д. 14, л. 1.
22. **Нечкина М. В.** Указ. соч. – Т. 2. – С. 19.
23. См., напр.: РГВИА. – Ф. 14414, оп. 1, д. 186, л. 10–14, 19–26.
24. **Потто В. А.** Указ. соч. – С. 62.
25. Там же. – С. 68–73, 408.
26. Там же. – С. 63–68.
27. Писатели-декабристы в воспоминаниях современников. В 2-х т. – Т. 1. – М., 1980. – С. 40–41.
28. **Потто В. А.** Указ. соч. – С. 65–67, 73–74.
29. Там же. – С. 76.
30. РГВИА. – Ф. 16231, оп. 1, д. 366, л. 10–11.
31. Там же. – Д. 454, л. 2 об.

32. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. V. – С. 449
33. Там же. – Т. XVI. – С. 973–974.
34. ВД. – Т. 11. – М., 1954. – С. 117–118.
35. РГВИА. – Ф. 16231, оп. 1, д. 454, л. 2 об.
36. Там же. – Д. 502, л. 3 об.
37. Там же.
38. Там же. – Д. 454, л. 3.
39. Там же. – Д. 502, л. 3 об.–4.
40. Там же. – Л. 34 об.
41. Там же. – Л. 4.
42. Там же. – Л. 82–83.
43. Там же. – Д. 454, л. 7–7 об.
44. Там же. – Д. 502, л. 17 об.
45. Там же. – Л. 16.
46. Текст конфирмации: Там же. – Д. 454, л. 22–23.
47. Там же. – Л. 11, 13.
48. См.: **Щеголев П. Б.** Пушкин и мужики. – М., 1928. – С. 111.
49. **Потто В. А.** Указ. соч. – С. 79.
50. Там же. – С. 80.
51. **Якушкин И. Д.** Записки, статьи, письма. – М., 1951. – С. 44.
52. ВД. – Т. 9. – М., 1950. – С. 90.
53. **Давыдов М. А.** «Оппозиция Его Величества». Дворянство и реформы в начале XIX века. – М., 1994. – С. 16.

Ф. Н. ГЛИНКА И ЛИТЕРАТУРНАЯ «ПОЛЕМИКА О ЯЗЫКЕ» НАЧАЛА XIX ВЕКА

Знаменитая «полемика о языке» между шишковистами и карамзинистами, одно из ключевых событий литературной жизни XIX века, уже не раз была предметом специального внимания исследователей. В разное время о ней писали Ю. Н. Тынянов, В. А. Десницкий, Е. Н. Купреянова, М. Г. Альтшулер [1].

Самый живой интерес вызвала эта полемика и у Ф. Н. Глинки, одного из наиболее ярких представителей раннего декабризма. Между тем в этом контексте его творчество практически не рассматривалось.

Напомним, что начало полемике положили статьи Н. М. Карамзина «О любви к Отечеству и народной гордости», «Отчего в России мало авторских талантов» и А. С. Шишкова «Рассуждение о старом и новом слоге российского языка», опубликованные почти одновременно в 1802–1803 гг.

Суть обозначенной в этих статьях проблемы заключалась в стремлении обоих авторов преодолеть сложившееся на почве петровских реформ двуязычие интеллектуальных кругов русского общества и тем самым найти путь к созданию единого литературного языка. Однако вектор этих поисков был различным. Н. М. Карамзин ориентировался на разговорный язык дворянского салона («слушать вокруг себя разговоры, чтобы совершеннее узнать язык»). А. С. Шишков сохранял верность ломоносовской теории «трех штилей» и ратовал за сохранение в литературе высокого словянизированного слога [2].

Разумеется и то, и другое было крайностью.

Стремление Н. М. Карамзина и его сторонников приспособить родной язык к запросам и нуждам сегодняшнего дня и придать ему утонченность французского (в конце XVIII – начале XIX вв. ставшего языком международного общения) на практике не раз оборачивалось манерностью, вычурностью стиля, вело к гиперболизированной перифрастичности.

Стремление А. С. Шишкова и его единомышленников замкнуться в национальной традиции, сохранить язык в неприкосновенности тормозило развитие литературы, и шире – всей культуры.

Ф. Н. Глинка активного участия в полемике не принимал, но об идущих спорах, безусловно, знал и внимательно за ними следил. Доказательством чего могут служить и его творческая практика, и его теоретические высказывания.

В области поэзии ему, несомненно, импонировала восходящая еще к ломоносовско-державинской традиции установка «старших архаистов» (Тынянов) и на «высокий слог» и на ораторско-декламационный стиль [3]. Дань этой традиции писатель отдал и в своей ранней лирике («Глас патриота»: 1807) и в своей поэзии 20-х гг. («Подарок русскому солдату»: 1818; «Опыты священной поэзии»: 1826). Ср.:

Твои глашу я чудеса!
Их исповедую, мой Вышний!
Тебе молитвы сырых слышны,
Несчастливым близки небеса!
Ты идешь к нам, Бог дивной славы,
И небо радостью кипит;
Но очи грешных и лукавых
Твой взор, как молния, палит!

(«Созерцатели», 1825) [4]

Но в области прозы он вполне ощущал себя последовательным учеником Н. М. Карамзина, органически воспринявшим и идеи европейского Просвещения и эстетику их воплощения. Об этом красноречиво свидетельствуют жанр и содержание его литературного дебюта (по аналогии с карамзинскими «Письмами русского путешественника» – «Письма русского офицера»).

Правда, искусственность сентименталистской стилистики Ф. Н. Глинка, по-видимому, ощущал уже в ранние годы творчества. Не случайно в предисловии к первому изданию своих очерков (1808) он заявлял о желании писать просто, без вычурности: «что касается до слога, то я не старался... сделать его витиеватым и кудреватым...» [5].

Но о естественных правах человека, о свободе и тирании, о добродетелях и пороках, о нищете и богатстве он и первом, и во втором издании «Писем русского офицера» (1815–1816) размышляет, пользуясь все же цветистыми перифразами «нового слога» Н. М. Карамзина и его последователей. Например: «Деньги! Деньги! Сии звенящие наличные добродетели (выделено Глинкой. – Н. Ж.), – вот волшебный талисман, с которым исходишь весь свет вдоль и поперек, а ум, добрые качества и дарования похожи на ассигнации, имеющие условную, и то часто непостоянную, цену...».

Или: «Корысть! Идол боготворимый, блеск твой ослепляет глаза и туманит умы смертных. Они раболепно влекут тебе на жертву все то, что природа дает им драгоценнейшего [6]. Как справедливо пишет по этому поводу А. В. Архипова, такая стилистика была обусловлена нормативностью самой сентименталистской эстетики, согласно которой о высоких предметах — патриотизме, нравственности, политике, подвигах или добродетели — следовало писать ярким, образным, «цветистым» слогом [7].

Метафора, перифраз, каламбур, игра словом, так любимые приверженцами Н. М. Карамзина, особенно арзамасцами, останутся до конца в стилистической палитре Ф. Н. Глинки. В этом нетрудно убедиться, обратившись и к его более поздним произведениям, и особенно, — к его эпистолярной прозе. Ср., например, в «Очерках Бородинского сражения» (1839): «Сотни...несчастливцев, отстояв на берегах Стонца, пошли сетовать и умирать на берега Сетуни». Там же: «метель картечи», «сугробы мертвых и умирающих» [8]. Или: «с ума сойти можно, а с сердца никогда» (Письмо к В. В. Измайлову, от 10.01.1827); «Итак, вы осемьянились! Да почит благословение Божие над Вами и семейством Вашим!» (Письмо к А. С. Пушкину от 28.11.1831); «Но хлопоты — эти комары и мошки действительной жизни — отбивают от поэзии!» (Письмо к П. А. Плетневу от 4.12.1839); «Ваш «Современник» побранился с современною литературною мелочностью!» (Письмо к П. А. Плетневу от 9.06.1843), и т. д. [9].

Аналогичным образом проза самого Н. М. Карамзина для Ф. Н. Глинки навсегда сохранила обаяние непревзойденного образца. Примечательно его признание в одном из писем к В. В. Измайлову: «... что бы ни толковали новейшие критики, но первая проза незабвенного Николая Михайловича Карамзина ... всегда будет памятна и любезна для людей чувствительных, как нечто прелестное, обворожительное» [10].

Однако в контексте драматических событий 1805–1807 гг. и Отечественной войны с Наполеоном, в контексте русских поражений и побед идеи А. С. Шишкова о «высоком слоге», о национально-самобытных источниках этого слога и всей литературы приобретали для Ф. Н. Глинки все большую актуальность и привлекательность. В его сознании они утверждали образ России как великой державы во всех областях жизни — военной, государственной, культурной, исторической, нравственной.

Свою первую попытку высказаться по вопросам языка Ф. Н. Глинка предпринял только в 1811 году, когда в журнале «Русский вестник» опубликовал статью под названием «Замечания о

языке Словенском и о Русском, или о светском наречии», в которой поддержал мысли А. С. Шишкова о «высоком слоге». Однако программные выступления писателя появятся только в 1815–1817 гг., когда в противовес шишковистской «Беседе» будет создан карамзинистский «Арзамас», а «полемика о языке» достигнет своего пика.

Именно в эти годы Ф. Н. Глинка осуществит второе издание своих «Писем русского офицера», а на страницах журнала «Сын Отечества» появятся две его программных статьи - «О необходимости иметь историю Отечественной войны 1812 года» и «Письмо к генералу Н. Н. о переводе воинских выражений на русский язык». Еще через год он включит эту своеобразную эстетическую диалогию в состав нового очеркового цикла - «Письма к другу» (1817). Сама их перепечатка уже свидетельствовала о том, какое значение придавал им писатель.

Проблемно-тематический диапазон всех названных публикаций был достаточно широким. Значительное место в них отводилось вопросам языка («слога») и литературы. Большинство высказываний писателя, затрагивавших последнюю тему, свидетельствовали о том, что он занял близкую, но далеко не тождественную шишковистам позицию. Прежде всего он отмежевался от их консервативной идеологии, связанной с критикой европейского Просвещения, и попытался дифференцировать понятия русского и церковнославянского языков.

Попутно отметим: позиция, занятая Ф. Н. Глинкой в вопросах языка, выразительно корреспондирует с позицией «младших архаистов», к которым Ю. Н. Тынянов относил П. А. Катенина, А. С. Грибоедова, В. К. Кюхельбеккера [11], но отличается страстным патриотизмом и гражданственностью.

Основной пафос глинковских суждений сводился к мысли о необходимости создать национально-самобытную героическую литературу. В ближайшие годы она станет одним из программных требований декабристов. Содержание такой литературы, по мнению писателя, должна составить прежде всего история Отечественной войны 1812 г. Причем не только научная, но и художественная. Ср., его замечание о том, что историк должен быть и «вернейшим живописцем своего времени», а «при описании происшествий надлежит быть и жизнеописанию людей» [12]. [Нельзя не согласиться с В. Г. Базановым, в свое время утверждавшим, что выдвинутое Ф. Н. Глинкой требование создать патриотическую историю Отечественной войны, легко распространяется на всю совокупность литературы и публицистики [13]. В нее также должны

войти произведения, подобные роману Ж. Ж. Бартеlemi «Путешествие юного Анахарсиса в Грецию» (1788, русский перевод 1803–1819). Во второй части «Писем к другу», озаглавленной Ф. Н. Глинкой как «Дневные записки русского офицера». Ф. Н. Глинка называет такие произведения «историческим путешествием» и намечает их важнейшие темы: «Пусть кто-нибудь представит нам русского Анахарсиса, путешествующего из края в край еще неразделенной России; пусть нарисует нам полную картину обрядов языческого богослужения и подле нее выставит другую: картину священную и величественную водворения веры христианской ... Пусть покажет нам Россию разделенную, поведет читателя из одного княжества в другое ... Пусть наш Анахарсис сопутствует Игорю, в благородном, отважном, но мало обдуманном предприятии его... Захочет ли русский Бартеlemi избрать... времена позднейшие?... Поля задонские и стены казанские громко беседуют с бессмертием о славе россиян» [14].

Попутно отметим: практическим воплощением этой идеи об «историческом путешествии» для самого писателя станет его незавершенный роман «Зиновий Богдан Хмельницкий, или Освобожденная Малороссия» (1817–1819).

В этой связи важно обратить внимание и на такое. Подобно всем «архаистам» (и «старшим» и «младшим»), Ф. Н. Глинка обнаруживает свою приверженность большим художественным формам. Но, в отличие от них, он причисляет к этим формам и прозу, в системе ломоносовско-шишковской теории о штилях всегда считавшейся жанром «низким».

Что же касается вопросов языка, то автору «Писем русского офицера», как и А. С. Шишкову, импонировала идея «высокого слога», о чем уже шла речь выше. По его мнению, патриотические темы, намеченные им в «историческом путешествии» или связанные с подробностями войны 1812 года, требовали, по его мнению, особого языкового воплощения. Поэтому «слог» таких сочинений должен быть «исполнен важности, силы и ясности» [15].

Однако, если А. С. Шишков источником такого слога называл церковнославянский язык и церковные книги, то Ф. Н. Глинка ориентировался на язык фольклора и древних памятников литературы — грамот, летописей, хроник, синопсисов [16], в то время как глава «Беседы» считал этот язык пригодным только для «низких» жанров [17]. Показательно, что, обосновывая свой взгляд на проблемы «слога», Ф. Н. Глинка не исключал и других источников, в частности, сочинений античных авторов (Фукидида, Тацита) с их богатой лексикой и развитым синтаксисом. Но при этом все же «не

должно упускать из виду и древнего славянина Нестора, рукой которого водила сама истина» [18].

Ф. Н. Глинка не отрицал близости русского и церковнославянского языков. Но, в отличие от А. С. Шишкова, далек был от их отождествления. Обращает внимание, что в своих высказываниях он язык церковных книг всегда называет языком славянским, а язык летописей – русским.

Писатель безошибочно чувствовал зависимость языка от эпохи. В этом плане примечательны его суждения о грамоте начала XIII века смоленского князя Мстислава Давидовича, с которой писатель познакомился летом 1815 года, находясь в Риге: «Буквы в ней, замечает он, – кроме некоторых — славянские прямого почерка, а язык чистый, русский, разумеется, того времени ... имеет «всю простоту разговорного» [19].

Причем Ф. Н. Глинка обращает внимание не только на само различие языков. Его занимают также и процессы, связанные с их историческим развитием. Рассматривая в Риге грамоту Мстислава Давидовича, он делает интересные наблюдения, касающиеся падения дифтонгов и путей формирования диалектов: «Перед литерою У, – пишет он, – везде поставлена буква О, например: роука, зоуб. Мы в выбросили О и говорим: рука, зуб; а коренные жители Курляндии выпустили букву У и говорят: рока (рука), зоб (зуб)» [20].

Важно, что писатель тонко чувствует и функциональное различие языков. Религиозные обычаи и обряды требуют одного языка, подробности бытовой и военной жизни – другого. Поэтому русский Анахарсис в своем «историческом путешествии», переходя от описания «обрядов языческого богослужения» и «величественной картины водворения веры христианской» к описанию «почетного пира князя Владимира», «светлых-gridней княжеских», «вещих боянов», «могучих богатырей», «храбрых витязей», «всей поляницы удалой, черпающей из корчаг и забавляющейся старинными потехами русскими», должен «переменить слог» [21]. А современный автор, работая над историей Отечественной войны 1812 года, позаботится о том, чтобы его герои «в общей беседе» разговаривали между собой «языком, обстоятельствам и времени приличным» [22].

В этой связи, очевидно, уместно отметить также и следующее. Интерес Ф. Н. Глинки к вопросам древнего и нового языка, к славянским древностям возникает, несомненно, под влиянием споров между шишковистами и карамзинистами. Но он сохраняется и долго после того, как сами споры были уже исчерпаны. Думается,

не без инициативы Ф. Глинки в 1822 г., когда писатель возглавлял Вольное общество любителей русской словесности, А. А. Бестужев, являясь членом этого общества, в связи с новыми декларациями А. С. Шишкова и П. А. Катенина, выступил с серией полемических заметок о языке. Во всяком случае за его отдельными суждениями легко угадывается позиция автора «Писем русского офицера».

Как и Ф. Н. Глинка, А. А. Бестужев, в частности, считая, что своеобразие языка, определяется исторической эпохой, ссылается на «писанную по-русски» грамоту смоленского князя Мстислава Давидовича [23], ту самую, которая в Риге привлекла внимание и автора «Писем русского офицера». Как и Ф. Н. Глинка, он не отрицает близость церковнославянского и русского языков. Но при этом убежден, что в современной литературе первым можно пользоваться только избирательно: «употребляем звучные слова: «вертоград», «ланиты», «десница», но оставляем червям старины: «семо» и «овамо», «говяда» и тому подобное» [24].

Вопросами языка и славянских древностей Ф.Н.Глинка продолжал интересоваться и в последующие годы. В этом плане показательным его письмо из Олонецкой ссылки к Н. И. Гнедичу от 22.XI.1826 года: «Витая в сих странах древней Заонежской пятины, я нашел и приобрел уже несколько весьма любопытных книг старопечатных и письменных. Например, я имею славянскую грамматику, печатанную еще при патриархе Иосифе ... Тут славянский язык раскрывается во всей полноте. Есть также у меня (в манускрипте), кажется нигде не печатанная славянская риторика, полная и по многому любопытная ...» [25].

Между тем, известно, что полемика шишковистов и карамзинистов имела и еще один аспект. Он был связан с иноязычными словами и заимствованиями. Здесь, как и в вопросах «слога», Ф. Н. Глинка опять-таки занял свою вполне самостоятельную позицию. С ее обоснованием он выступил в статье «Письмо к генералу Н. Н. о переводе воинских выражений на русский язык».

Подобно «старшим архаистам», писатель не разделяя увлечения многих сторонников Н. М. Карамзина иноязычными заимствованиями. Кадровый офицер, он особенно болезненно реагировал на злоупотребления иностранными словами в области военного дела и военной истории. Ср., например, его замечание: «... где во вселенной не говорят теперь о России? И где говорят языком ее? ... Уже нет врагов на русской земле! ... мы свободны, мы русские, а говорим не по-русски!.. Начнем писать – и описания

единственных в бытиях мира подвигов пестрим, засоряем словами, вовсе для русских непонятными» [26].

Однако тактика, избранная шишковистами для борьбы с иноязычными заимствованиями (путем новообразований от русских корней, вроде нелепых «мокроступов», «позорища», «печальновоища», или «краснослава»), оказалась для него неприемлемой.

Совершенно очевидными для Ф. Н. Глинки были две истины. Во-первых: русские имеют свою многовековую и героическую историю. Ее зафиксировали древние летописи. В них-то и нужно искать слова, адекватные иноязычным терминам [27]. И, во-вторых: военное искусство своими истоками уходит в глубокую древность. Воинское построение, названное по-французски «колонной», известно было еще спартамцам. «Следственно, – настаивает он, – с переходом в Россию должно быть оно названо по-русски» [28]. Обосновывая свою точку зрения, писатель ссылается на тот факт, что еще недавно русские пользовались такими словами как: «триангул», «сиркоференция», «стратагема», под. Но сегодня для них найдены вполне русские аналоги: «треугольник», «окружность», «военная хитрость».

Нетрудно убедиться, что в этом плане позиция Ф. Н. Глинки мало чем отличается от позиции Н. М. Карамзина, который еще в 1802 году с сожалением писал о главной беде русской интеллигенции: «мы все хотим говорить по-французски и не думаем трудиться над «обработыванием собственного языка» [29]. Отсюда, совсем, наверное, не случайно Ф. Н. Глинка за воплощение шишковистской идеи о чистоте и самобытности русского языка борется, прибегая к излюбленному приему карамзинистов – пародии.

Доказывая возможность и необходимость отечественной военной терминологии, писатель в статье «Письмо к генералу Н. Н. ...» реконструирует события Куликовской битвы в двух стилистических редакциях. Одна – с использованием иноязычной лексики и явно пародийная. Другая – максимально ориентированная на лексические ресурсы русского языка. В сопоставлении с первой она наглядно убеждает в необязательности некоторых заимствований. Ср.: «В шесть часов пополудни неприятель (т. е. Татары. – Н. Ж.) учинил форсированную рекогносцировку на аванпосты россиян. Разъезжавшие впереди обсервационные деташаменты, также патрули, ведеты и пикеты русские, не рискуя выжидать сильнейшего шока неприятеля, в тот же момент свернулись в колонны и, ведая опасность эксантрической ретирады,

маневрируя с большим искусством, под стрелами тиральеров, ретировались (в ордер баталии ан эшекье) к стороне Дона» [30].

Другой вариант: «В шесть часов пополудни неприятель в превосходных силах напал на передовые караулы россиян. Разъезжавшие для наблюдения отряды, сторожевые цепи и прочие, находящиеся впереди небольшие отделения войск русских, не ожидая сильнейшего натиску, сомкнулись в общий строй и, употребляя разные воинские обороты, уклонились к Дону, близ которого все российские ополчения, на выгоднейших местах, расположены были» [31].

Суммируя все выше изложенное, можно заключить следующее. Ф. Н. Глинка внимательно следил за полемикой шишковистов и карамзинистов и искал в ней свою позицию. Он не разделял крайней спорящих сторон, но пытался привлечь внимание современников к наиболее конструктивным, как ему казалось, идеям полемистов. Самостоятельный взгляд и вдумчивая оценка кардинальных проблем литературной жизни тех лет помогли ему преодолеть односторонность тех эстетических направлений, в русле которых складывалось его раннее творчество, и выработать свой стиль. В литературной ситуации новой эпохи (40–70-е гг. XIX в.) его поэтика окажется сходной с поэтикой С. П. Шевырева, Ф. И. Тютчева, П. А. Вяземского – крупнейших русских романтиков середины XIX века.

Источники и литература:

1. См.: **Тынянов Ю. Н.** Архаисты и новаторы. – Л., 1929; **Десницкий В. А.** Из истории литературных обществ начала XIX века // **Десницкий В. А.** Избранные статьи по русской литературе XVIII–XIX вв. – М.-Л., 1958; **Купреянова Е. Н.** Основные направления и течения русской литературно-общественной мысли первой четверти XIX века // История русской литературы. В 4 т. – Т. 2. – Л., 1981; **Альтшулер М. Г.** «Беседа любителей русского слова» Ann Arbor, 1984; Арзамас: Сб. в 2-х т. – Кн. 1–2. – М., 1994.
2. История русской литературы. В 4-х т. – Т. 2. – Л., 1981. – С. 20–25.
3. **Тынянов Ю. Н.** Архаисты и Пушкин // **Тынянов Ю. Н.** Пушкин и его современники. – М., 1968. – С. 25, 33.
4. **Глинка Ф.** Сочинения. – М., 1986. – С. 43.
5. **Глинка Ф. Н.** Письма к другу. – М., 1990. – С. 26.
6. **Архипова А. В.** Литературное дело декабристов. – Л., 1987. – С. 34, 83.
7. **Глинка Ф. Н.** Письма русского офицера. Зиновий Богдан-Хмельницкий. – К., 1991. – С. 124.
8. Там же. – С. 341, 401.
9. **Глинка Ф. Н.** Письма к другу. – С. 474, 491, 493, 498.

10. Там же. – С. 473.
11. **Тынянов Ю. Н.** Архаисты и Пушкин. – С. 35.
12. **Глинка Ф. Н.** Письма к другу. – С. 158.
13. **Базанов В. Г.** Очерки декабристской литературы. Публицистика. Проза. Критика. – М., 1953. – С. 110.
14. **Глинка Ф. Н.** Письма к другу. – С. 224, 225.
15. Там же. – С. 165.
16. Там же. – С. 166, 169.
17. **Тынянов Ю. Н.** Архаисты и Пушкин. – С. 28, 29.
18. **Глинка Ф. Н.** Письма к другу. – С. 165.
19. Там же. – С. 220.
20. Там же. – С. 221.
21. Там же. – С. 224.
22. Там же. – С. 165.
23. Соревнователь просвещения и благотворения. – 1821. – Ч. XIV. – С. 17–18.
24. Сын Отечества. – 1822. – Ч. 77. – № 18. – С. 158.
25. **Глинка Ф. Н.** Письма к другу. – С. 472–473.
26. Там же. – С. 168.
27. Там же. – С. 169.
28. Там же. – С. 175.
29. **Карамзин М. Н.** Сочинения. – Т. 7. – СПб., 1834. – С. 122.
30. **Глинка Ф. Н.** Письма к другу. – С. 170.
31. Там же. – С. 171.

П. А. НАБОКОВ И Ф. С. ПАНЮТИН – НЕИЗВЕСТНЫЕ ЧЛЕНЫ ВАСИЛЬКОВСКОЙ УПРАВЫ ЮЖНОГО ОБЩЕСТВА

Для историка декабристов одним из наиболее важных фактологических вопросов является выяснение состава участников тайных обществ, в том числе тех, кто остался не затронутым официальным расследованием 1825–1826 гг. Изучение обстоятельств привлечения в тайную организацию малоизвестных и совсем неизвестных в научной традиции участников движения, исследование их роли в декабристской конспирации, характера и круга конспиративных связей и т. п., может дать много нового и содержательно ценного для разработки истории декабристов.

Привлечение возможно большего количества исторических источников, сопоставление указаний, критический анализ полученных данных, поиск и обнаружение новых свидетельств, способных пролить свет на скрытое от глаз следователей (и, в значительной степени, историков), – все это способствует тщательному и непредвзятому учету исторической информации о малоизвестных участниках декабристского движения.

Особое внимание историков привлекают фигуры, которые были непосредственно связаны с руководителями тайных союзов, инициаторами военных выступлений в Петербурге и на юге. В настоящей работе говорится о двух таких лицах – полковых командирах 1-й армии П. А. Набокове и Ф. С. Панютине, имена которых до недавнего времени не фигурировали в научной литературе в качестве участников Южного общества, близких к лидерам Васильковской управы С. И. Муравьеву-Апостолу и М. П. Бестужеву-Рюмину и имевших непосредственное отношение к замыслам военного выступления в 1-й армии. Задача настоящей статьи – привести необходимые доказательства участия обоих полковников в тайном союзе, показать (насколько это позволяют источники) их роль в плане выступления, задуманном руководителями Васильковской управы Южного общества, и непосредственно в событиях 1825 г.

Как известно, планы выступления, которые разрабатывались на юге, опирались на привлечение в конспиративную организацию влиятельных офицеров в больших чинах, не исключая полковых командиров. Участие командиров служило основанием для расчетов

на те или иные полки и соединения 1-й армии, стоявшие в непосредственной близости от Черниговского полка, в котором командовал батальоном глава Васильковской управы. Вступление полковых, батальонных и ротных командиров в тайное общество было необходимым условием подготовки военного выступления. В этом смысле установление факта причастности к декабристскому обществу тех или иных лиц в известной степени меняет сложившуюся картину представлений о замысле и конкретном плане мятежа. Тем большее значение имеет установление новых имен полковников – офицеров 1-й армии, состоявших в Южном обществе. Обратимся непосредственно к известным и вновь обнаруженным источникам, свидетельства которых служат подтверждением участия в декабристском союзе полковников П. А. Набокова и Ф. С. Панютина.

В мемуарном тексте, известном в научной традиции как «записки И. И. Горбачевского», имеется указание на принадлежность к Южному обществу командира Кременчугского пехотного полка полковника Петра Александровича Набокова. Согласно запискам, на совещании «славян» в Лещине (происходившем на квартире Я. М. Андреевича) М. П. Бестужев-Рюмин, перечисляя участников заговора, назвал имя Набокова, наряду с именами членов тайного общества С. Г. Волконского, С. П. Трубецкого, П. И. Пестеля, А. П. Юшневского, В. Л. Давыдова, В. К. Тизенгаузена, А. Н. Фролова, М. И. Пыхачева, А. З. Муравьева, а также влиятельных покровителей, в разной степени связанных с декабристским союзом (П. Д. Киселев, Н. Н. Раевский, М. Ф. Орлов) [1]. Как видим, согласно «запискам И. И. Горбачевского», вместе со строго установленными следствием участниками Южного общества Бестужев-Рюмин назвал тех, кто вышел из конспиративной организации (М. Ф. Орлов), и тех, кто в ней не состоял (П. Д. Киселев, Н. Н. Раевский). Очевидно, речь шла о лицах, на кого заговорщики оказывали влияние или надеялись повлиять в решающий момент. Появление в этом ряду полковника Набокова представляется весьма симптоматичным. Опираясь на данное указание, можно полагать, что этот человек входил в непосредственное окружение заговорщиков. Разрабатывая планы военного выступления, они по каким-то причинам считали командира Кременчугского полка человеком, на которого распространялось влияние тайного союза.

Для ответа на вопрос, почему имя Набокова было названо в Лещинском лагере в числе участников тайного общества (либо лиц, входивших в сферу влияния заговора), несомненно, следует указать

на немаловажное обстоятельство – принадлежность Набокова к кругу «старых приятелей», бывших однополчан братьев М. И. и С. И. Муравьевых-Апостолов еще с военной поры 1812–1814 гг. Факт службы Набокова в «старом» Семеновском полку привлекает к себе особое внимание [2]. И хотя он перешел в армию еще до известной «семеновской истории» 1820 г. (в 1819 г.), совместная служба с братьями Муравьевыми-Апостолами, другими видными деятелями декабристского союза (С. П. Трубецкой, И. Д. Якушкин), как в годы военных кампаний, так и в послевоенный период 1815–1819 гг., говорит о многом. Очевидно, именно с этого времени ведут свое начало дружеские связи Набокова с руководителями тайных союзов, в том числе теми, кто в 1825 г. оказался в непосредственной близости от полка, которым командовал бывший семеновец. Следует подчеркнуть: «записки И. И. Горбачевского» свидетельствуют о том, что к 1825 г. Набоков не только не растерял давних дружеских связей с бывшими однополчанами, но, напротив, сохранил контакты со своими товарищами (спустя 6 лет после того, как покинул Семеновский полк), что представляет большой интерес в контексте исследуемого вопроса [3].

Итак, в Лещинском лагере (август–сентябрь 1825 г.) Набоков фигурирует среди тех лиц, кто если не состоял в декабристском обществе, то, по крайней мере, находился под его влиянием и был готов ему содействовать.

Следствие располагало данными о том, что осенью 1825 г. Набоков посещал в Киеве квартиру С. П. Трубецкого – еще одного бывшего товарища по Семеновскому полку. Об этом стало известно из свидетельских показаний подполковника М. М. Гротенгельма [4]. Набоков слышал у Трубецкого слова С. И. Муравьева-Апостола о преимуществах конституционного правления. Беседа трех старых сослуживцев и давних товарищей сама по себе крайне показательна. Присутствие других лиц (Гротенгельма) не ограничило ее политического характера. У историка нет данных о том, о чем еще шла речь на этой встрече или на других встречах. Учитывая активную роль С. И. Муравьева-Апостола в тайном обществе, а также многолетние дружеские отношения старых товарищей по Семеновскому полку, нетрудно заключить, что разговор имел откровенный политический характер.

В ходе следствия стало известным, что непосредственно перед началом выступления Черниговского полка С. И. и М. И. Муравьевы-Апостолы приезжали к Набокову в расположение Кременчугского полка. Узнав в штаб-квартире 3-го пехотного корпуса в Житомире о событиях 14 декабря, 24–28 декабря 1825 г. они

предприняли объезд частей, на которых рассчитывали в случае начала выступления – посетили Троянов (штаб Александрийского гусарского полка, которым командовал Александр З. Муравьев), Любар (штаб-квартира Ахтырского гусарского полка, возглавляемого Артамоном Муравьевым) [5]. Специально подчеркнем, что еще одним пунктом, который посетили инициаторы выступления, был Брусилов, штаб Кременчугского пехотного полка.

В отношении этой поездки в распоряжении историка имеются очень важные, но малоиспользуемые в научной литературе показания офицера-черниговца В. Н. Соловьева, данные в Комиссии военного суда при Главном штабе 1-й армии. Он утверждал, что С. И. Муравьев-Апостол «под предлогом отпуска поехал в корпусную квартиру для того, чтобы известить всех сообщников о времени начала действий» [6]. Судя по этому указанию, нужно отметить, что еще перед началом поездки С. И. Муравьев-Апостол намеревался побывать не только у Артамона и Александра Муравьевых, но и в Брусилове. Как представляется, Соловьев приоткрыл подлинные намерения главных заговорщиков, которые они пытались скрыть на следствии.

На следствии С. И. Муравьев-Апостол совершенно умолчал о посещении Брусилова на пути из Житомира. М. И. Муравьев-Апостол в своих воспоминаниях о мятеже Черниговского полка, опубликованных при жизни мемуариста в 1871 г., утверждал, что инициаторы выступления заехали в Брусилов, но не застали Набокова [7]. Даже если это действительно так (ниже приводятся свидетельства, из которых явствует, что встреча состоялась), сам по себе вытекающий из намерений лидеров заговора встретиться с Набоковым факт расчетов, питаемых в отношении командира Кременчугского полка, следует признать чрезвычайно важным. Значение данного обстоятельства невозможно ослабить ссылкой на то, что одна из встреч инициаторов мятежа с Набоковым (по дороге в Житомир или на возвратном пути), как утверждалось на следствии, не состоялась.

Хорошо известно, что руководители заговора, приняв решение готовить открытое возмущение, остро нуждались в поддержке полков 1-й армии, рассчитывали на присоединение к Черниговскому полку соседних частей (ряда пехотных, егерских и кавалерийских полков, конно-артиллерийских рот и артиллерийских бригад). Надежды на членов тайного общества в больших чинах (И. С. Повало-Швейковский, В. К. Тизенгаузен, А. Н. Фролов и др.), в том числе родственников руководителей заговора (братья Артамон и Александр Муравьевы), историку вполне понятны: их участие в

тайном обществе в значительной мере прояснено материалами следствия. В чем тогда заключаются причины фиксируемых источниками расчетов на Кременчугский полк и его командира Набокова? Мы полагаем, что эти расчеты опирались на то же основание – давний товарищ С. И. Муравьева-Апостола также состоял в декабристском союзе.

Командир Кременчугского полка Набоков фигурирует в очерке «Белая Церковь» Ф. Ф. Вадковского, собиравшего данные о выступлении Черниговского полка от непосредственных участников событий. Он опирался на рассказы черниговцев В. Н. Соловьева, А. А. Быстрицкого и А. Е. Мозалевского, из числа членов Южного общества источником для текста могли послужить сведения, полученные от Артамона Муравьева и Повало-Швейковского. Согласно данным, собранным Вадковским, Набоков если и не был членом тайного общества, то, по крайней мере, точно знал о его существовании и целях, о готовящемся военном выступлении. Вадковский утверждает, что накануне выступления Черниговского полка С. И. Муравьев-Апостол застал Набокова на его квартире и разговаривал с ним: «На пути через местечко Брусилон Сергей Муравьев заехал к полковнику Набокову <...> разговор их или, лучше сказать, ответ Набокова неизвестен» [8].

Сохранились комментарии к очерку Вадковского, принадлежащие одному из наиболее авторитетных свидетелей – непосредственному участнику этой встречи М. И. Муравьеву-Апостолу. Он счел нужным специально пояснить: «Полковник Набоков (П. А.) служил прежде в Семеновском полку и был очень знаком с Сергеем Муравьевым, можно было рассчитывать, что в решительную минуту Набоков не откажется вместе с своим полком содействовать *в деле, не совсем ему чуждом*» [9]. В данном свидетельстве, как видим, сопровождавший брата М. И. Муравьев-Апостол, в противоречие с опубликованным при жизни мемуарным очерком, не стал отрицать факт встречи, произошедшей в канун выступления черниговцев, о которой говорилось в очерке Вадковского.

Отношения Набокова к тайному обществу М. И. Муравьев-Апостол передал в своих комментариях следующим образом: «Не бывши членом Тайного общества, он *знал о существовании и цели этого Общества*» [10]. Осторожные слова М. И. Муравьева-Апостола и отрицание формальной принадлежности к тайному обществу не заслоняют, однако, подтвержденного им факта осведомленности Набокова о существовании и цели декабристского союза, а также фактического подтверждения состоявшейся встречи

с инициатором мятежа С. И. Муравьевым-Апостолом накануне мятежа. И то, и другое говорит об одном: реальные связи Набокова с заговорщиками были такого рода, что на командира Кременчугского полка можно было рассчитывать «в решительную минуту», поскольку он знал о существовании тайного союза и его цели, выразал ей сочувствие.

Еще одним важным указанием со стороны авторитетного свидетеля служит фраза о том, что «дело» тайного общества было «не совсем чуждым» Набокову. Очевидно, полковник получил вполне достаточное и точное представление об этом «деле», чтобы определить свою позицию по отношению к нему. Из этого наблюдения вытекает важный вывод: контакты лидеров тайного общества с Набоковым, несомненно, не могли ограничиться единственным посещением братьев Муравьевых-Апостолов в канун выступления или единственной встречей на квартире Трубецкого в Киеве.

Установленный факт имевших место расчетов заговорщиков на участие в мятеже офицера в высоком чине, на присоединение его полка к выступлению говорит о том, что контакты братьев Муравьевых-Апостолов и Набокова отличались значительной протяженностью и откровенностью. Осведомленность о цели и практических намерениях тайного союза предполагает определенную длительность отношений, а также закрытый, конспиративный характер встреч и разговоров. Без этого невозможно объяснить ни высокую степень информированности командира Кременчугского полка о деятельности конспиративной организации, ни серьезные расчеты С. И. Муравьева-Апостола на участие Набокова в готовящемся выступлении.

Между тем, зафиксированная М. И. Муравьевым-Апостолом степень осведомленности Набокова о конспиративной организации (знал о существовании и цели общества) такова, что заставляет усомниться в отрицании формального членства. Столь значительная степень осведомленности в «делах» декабристского общества, в сочетании с длительностью контактов Набокова с лидерами тайного союза, говорит в пользу формального участия в нем; она вполне укладывается в понятие «прием в тайное общество».

Рассмотренное посещение Набокова братьями Муравьевыми-Апостолами, равно как Артамона и Александра Муравьевых, представляется, разумеется, далеко не случайным. Содержание переговоров поддается лишь общей интерпретации: на следствии об этом предпочитали умалчивать. Возможно, предложение С. И.

Муравьева-Апостола начать выступление или присоединиться к нему, подкрепленное информацией о «бунте» 14 декабря, не нашло ожидаемого отклика со стороны полковых командиров [11]. Можно предположить, что они заняли осторожную, выжидательную позицию, чтобы иметь возможность оценить дальнейшее развитие событий.

Попытки инициаторов мятежа вовлечь в выступление командиров соседних полков, состоявших в заговоре, на этом не закончились. Согласно изложению Вадковского, 29 декабря М. П. Бестужев-Рюмин отправился в новый объезд полков [12]. Он побывал у Повало-Швейковского в Радомысле (где располагался Алексопольский пехотный полк, которым последний длительное время командовал, а в эти дни сдавал полковые дела) и у Набокова в Брусилове. Цель этой поездки рисуется в следственных материалах предельно скупой и весьма противоречивой. Согласно показаниям С. И. Муравьева-Апостола, Бестужев-Рюмин отправился именно в Брусилове, чтобы узнать что-либо конкретное о приказе арестовать руководителя Васильковской управы. Справиться о таком вопросе в Брусилове можно было, без сомнения, у полкового командира, осведомленного о распоряжениях военного начальства, старого товарища Муравьевых-Апостолов. М. И. Муравьев-Апостол показал, что в Брусилове Бестужев-Рюмин узнал, что есть приказ арестовать и его. Эта новость не позволила ему отправиться дальше, в свой Полтавский полк и в части, где служили «славяне»; он вернулся к восставшим черниговцам. Как видим, Набоков выступает в этом случае надежным каналом информации для заговорщиков, сообщая им конфиденциальные сведения и оказывая практическое содействие [13].

Однако вряд ли, начиная возмущение, заговорщики были озабочены лишь информацией об их аресте – требовалось содействие других полков. Имеющиеся свидетельства приоткрывают истинные цели поездки. Согласно показанию И. И. Сухинова, Бестужев-Рюмин «поскакал в Алексопольский и Полтавский пехотные полки, чтобы и они также начали». М. И. Муравьев-Апостол сообщил на следствии: посланец мятежа должен был «...им сказать, что случилось с братом, и чтобы они были готовы...». Автор показания имел в виду членов «Общества соединенных славян», служивших в полках соседней 8-й пехотной дивизии, однако эта задача (приглашение к участию в выступлении) относилась в еще большей степени к ближайшим полкам (9-й дивизии) – ведь Бестужев-Рюмин в первую очередь отправился к ним [14]. М. И. Муравьев-Апостол «проговаривается» в своем показании о

подлинной задаче, стоявшей перед Бестужевым-Рюминым и укрытой от следствия, потому что информация о начале возмущения в Черниговском полку и приглашение присоединиться к нему («чтобы они были готовы») были предназначены полковым командирам в Радомысле и Брусилове.

Это подтверждает очерк Вадковского. Согласно ему, Бестужев-Рюмин совершил поездку, «чтобы *возмутить полки Кременчугский и Алексопольский...*». В ходе поездки он «безуспешно виделся с полковником Набоковым». Согласно «запискам Горбачевского», Бестужев-Рюмин в этот день достоверно побывал только у Повало-Швейковского, однако, как предполагает мемуарист, «вероятно, он был и у других полковых командиров». Мемуарист отмечает: «Положительно неизвестно, где он был, но, вероятно, сколько можно догадываться по обстоятельствам, он *ездил в ближайшие полки и приглашал к действию командиров оных*» [15].

Указание на связь лидеров заговорщиков именно с *полковыми командирами* свидетельствует об уровне организационных контактов, лежавших в основе плана действий инициаторов мятежа: речь шла об опоре на «надежных» полковых командиров – заговорщиков, о вовлечении в выступление целого ряда пехотных и гусарских полков. Как представляется, этот первоначальный план в целом был скрыт на следствии. Данный вывод нужно признать очень важным при изучении вопроса об участии Набокова в тайном обществе.

Представляется, что смысл поездки Бестужева-Рюмина заключался в посещении полковых командиров и, возможно, других офицеров – членов тайного общества, с целью получить ответ на вопрос: можно ли рассчитывать на их поддержку, на присоединение их частей к мятежному Черниговскому полку. Однако в ходе следствия Бестужев-Рюмин (как и С. И. Муравьев-Апостол) замалчивал настоящую цель своей поездки, либо утверждал, что в ходе нее ни с кем не встретился [16]. Не приходится сомневаться в том, что инициаторы выступления приложили все усилия, чтобы не вовлекать в расследование тех, кто по разным причинам оказался на окраине событий, у кого связи с заговором были не столь явны, как у основного ядра заговорщиков.

Итог затянувшихся напряженных переговоров, как можно полагать, вполне ясен. В отношении Набокова и Повало-Швейковского Вадковский пишет: «... бывшие пылками на словах, *члены общества* отказались вывести полки» [17]. Причина «пылкости» Повало-Швейковского, обнаруженной им осенью 1825 г.

в Лещинском лагере, была выяснена на следствии. 31 августа 1825 г. его лишили командования Алексопольским полком и перевели в Саратовский. Оскорбленный этим, он поначалу хотел немедленно «открыть действия». Этот полковой командир разделял убеждение лидеров Васильковской управы в необходимости подготовки военного мятежа в 1826 г. [18]. А вот о «пылкости» Набокова нам ничего не известно, но это свидетельство заставляет серьезно отнестись к словам М. И. Муравьева-Апостола о том, что «дело заговора» было «не совсем чуждо» Набокову. По-видимому, он принадлежал к тем, кто разделял политические мнения руководителей Васильковской управы, одобрял их решительные намерения. Указание Вадковского подводит к мысли о том, что С. И. и М. И. Муравьевы-Апостолы первоначально могли положиться на слова Набокова, выражавшего, очевидно, готовность принять участие в будущем выступлении.

В контексте изучаемого вопроса примечателен следующий факт. 29 декабря сначала в Радомысле у Повало-Швейковского, а затем в Любаре у Артамона Муравьева, побывал член «Общества соединенных славян» Я. М. Андреевич. Он имел с собой записку от рядового Черниговского полка Ф. М. Башмакова, в которой сообщалось об аресте бумаг С. И. Муравьева-Апостола и начале решительных действий черниговцев. Согласно показанию Артамона Муравьева, Андреевич, «приглашая действовать», передал устно важную информацию: «Кременчугский полк и артиллерия готовы» [19]. Очевидно, эти сведения он мог получить от офицеров Черниговского полка, которые, в свою очередь, располагали информацией непосредственно от С. И. Муравьева-Апостола и Бестужева-Рюмина. Думается, что эти сведения опирались на первоначальное согласие Набокова участвовать в выступлении. Таким образом, командуемый Набоковым полк не только находился в сфере влияния заговорщиков, но, по-видимому, рассматривался как полностью готовый к участию в открытом выступлении. Он служил даже своеобразным средством агитации – как одна из военных частей, находившихся в руках членов тайного общества.

Таким образом, не приходится сомневаться в том, что Набоков знал о существовании и целях декабристского союза. Он имел длительные и откровенные контакты с лидерами Васильковской управы. На него как полкового командира рассчитывали при начале мятежа – по всей видимости, исходя из данного им обещания участвовать в будущем выступлении. И хотя источники содержат противоречивые характеристики его отношения к тайному обществу, все перечисленное говорит о полноценном участии Набокова в

декабристском союзе. Вадковский, как мы видели, прямо называет его «членом общества» [20].

Однако в ситуации декабря 1825 г., в канун выступления Черниговского полка, Набоков, как и другие члены общества (Артамон Муравьев, Повало-Швейковский), отступил от своих прежних обещаний и договоренностей. Положение резко изменилось, требовалось немедленно принять решение об участии в мятеже. Переговоры с Набоковым, как можно полагать, закончились его отказом присоединиться к мятежу. По мнению Ю. Г. Оксмана, «свидание» между Набоковым и С. И. Муравьевым-Апостолом «... хотя и состоялось, но не привело к положительным результатам» [21]. Повторное посещение Бестужева-Рюмина, скорее всего, не изменило ситуацию.

Переходя к самому выступлению Черниговского полка, необходимо отметить очень важное обстоятельство: именно в Брусилове, штаб-квартире полка, которым командовал Набоков, С. И. Муравьев-Апостол находил удобным соединение восставших частей. В следственных показаниях Брусиллов фигурирует в качестве «сборного пункта». Как показал непосредственный участник событий А. Е. Мозалевский, С. И. Муравьев-Апостол, убеждая его присоединиться к мятежу, говорил: «... пойдём с нами в Брусиллов», где «собраны будут Алексопольский, Кременчугский пехотные полки, Ахтырский и Александрийский гусарские полки», после чего мятежные части двинутся в корпусную квартиру в Житомир. Отправляя Мозалевского в Киев с письмом к офицеру А. Н. Крупеникову, С. И. Муравьев-Апостол (согласно показаниям Мозалевского) велел сказать адресату письма, чтобы тот с командуемой им частью шел в Брусиллов – место сбора восставших. «Записки Горбачевского» передают детали, раскрывающие подлинную роль Набокова в «деле заговора» и доверительные отношения, существовавшие между ним и лидером выступления: С. И. Муравьев-Апостол сказал Мозалевскому: «... Когда же кончите ваши дела в Киеве, то приезжайте в Брусиллов и дожидайтесь меня там у командира Кременчугского полка полковника Набокова...». В примечании мемуариста говорится: «Не выходя еще из Василькова, С. Муравьев хотел идти через Фастов и Брусиллов; взявши там Кременчугский полк, следовать в Радомысль, соединиться там с Алексопольским полком и оттуда идти на Житомир» [22].

Место расположения Кременчугского полка фигурирует в «записках Горбачевского» как один из опорных пунктов мятежа, где находились части, готовые принять участие в выступлении: «Киев, Брусиллов, Белая Церковь, Паволочь, потом Житомир – вот места,

куда он [С. И. Муравьев-Апостол. – П. И.] должен был броситься и увлечь за собою находившиеся там полки, в коих или командиры или офицеры, будучи членами тайного общества, верно бы соединились с ним...» [23].

В свете приведенных свидетельств Набоков предстает как надежный товарищ по заговору, в содействии которого уверены безоговорочно. По крайней мере, так считали руководящие члены тайного общества не только накануне, но и в ходе выступления. Выбор Брусилова в качестве «сборного пункта» восставших представляется далеко не случайным. Опиралось это решение на удобное расположение штаб-квартиры Кременчугского полка (между Житомиром и Киевом) или за ним стояла уверенность в содействии Набокова «делу» тайного общества – сказать трудно. Очевидно одно: по расчету С. И. Муравьева-Апостола, командуемый Набоковым полк должен был присоединиться к мятежу едва ли не первым.

Необходимо специально отметить: надежды на участие Кременчугского полка в мятеже питались инициатором мятежа и после начала восстания. Хорошо известно, что 31 декабря, собрав в Василькове силы мятежного Черниговского полка, восставшие первым делом двинулись в сторону Житомира по дороге, которая вела через Брусилев. Очевидно, это направление было реализацией важнейшего пункта первоначального плана – движением к месту общего сбора восставших. Лидеры выступления действительно намеревались подойти к Брусилеву и соединиться с Кременчугским полком, послав вперед одного из офицеров и команду солдат для устройства «квартир». Однако, не дойдя до места расположения соседнего полка, черниговцы остановились в Мотовиловке, где задержались до 2 января, явно ожидая подхода новых полков [24].

Эта самая длительная стоянка в ходе мятежа, в сущности, была решающим этапом напряженного ожидания соседних полков, которые возглавлялись членами тайного общества. Момент был ключевой для судьбы выступления: утром 2 января С. И. Муравьев-Апостол отдал приказ о походе на Бишев и Брусилев, провел совещание офицеров в связи с возможным столкновением с противником [25]. Трудно сказать, что остановило руководителей выступления от этого похода. Возможно, к Муравьеву-Апостолу поступила информация об окончательном отказе Набокова и других полковых командиров от участия в мятеже, вследствие чего «сборный пункт» терял свое значение. Может быть, руководитель мятежа опасался возможного столкновения с правительственными частями. Наконец, именно 1-2 января начал выполняться приказ

военного начальства об отводе «подозрительных» полков из района «бунта». Сведения об этих распоряжениях должны были поступить к восставшим от посланных разведчиков.

О том, что руководство 1-й армии имело ясное представление о тесных связях Набокова с инициаторами мятежа, говорит реляция командира 3-го пехотного корпуса Л. О. Рота от 19 января 1826 г.: «...долгое командование Алексопольским полком полковником Швейковским и несколько мягкий нрав полковника Набокова заставляли меня опасаться, чтоб сближение сих войск с мятежниками не имело бы каких-либо дурных последствий» [26]. Так объяснял Рот появление своего приказа от 31 декабря 1825 г.: отвести подозрительные полки с мест их квартирования к корпусной квартире в Житомире [27]. Приказ был выполнен, но с некоторым запозданием: утром 2 января Кременчугский полк отправился по предписанному маршруту. Если относительно Алексопольского полка достаточно было привести факт его командования Повало-Швейковским, уже арестованного к 19 января, то в случае Кременчугского полка в качестве причины «опасений» Рот решился упомянуть только «мягкий нрав» полковника. В тех же словах Рот объяснил причины своего решения в рапорте главнокомандующему 1-й армией Ф. В. Остен-Сакену от 8 января 1826 г.: «... при начатии мятежа <...> я счел нужным удалить от мест, занимаемых бунтовщиками, вторую бригаду 9-й дивизии <...> по уважению долговременного командования Алексопольским полком полковника Швейковского, который был уже открыт членом тайного общества, и соседства с сим полком Кременчугского, коего командир хотя весьма благонамерен, но не имеет большой твердости» [28]. Рот сообщает о соседстве Кременчугского полка с частями, возглавляемыми заговорщиками, о «мягком нраве» Набокова, но не говорит ни слова о подозрениях в причастности полковника к тайному обществу и дружеской связи с С. И. Муравьевым-Апостолом.

Однако в рапорте от 1 января 1826 г., синхронном событиям мятежа, дело рисовалось в иных тонах. Рот сообщал, что по имеющимся сведениям С. И. Муравьев-Апостол планирует идти в Житомир через Брусилув. В этой связи особые подозрения военного начальства вызывали Алексопольский и Кременчугский полки, расквартированные в населенных пунктах по этому направлению. Было решено перевести их в другое место, чтобы «отдалить от всякого сообщения с Черниговским полком» [29]. О подозрениях начальства в отношении офицеров ряда пехотных полков (заметим – не гусарских!) сообщается в «записках Горбачевского» («генерал Рот, подозревая, что офицеры 3-го корпуса должны быть в связях с

Сергеем Муравьевым, не послал против него ни одного пехотного полка вверенной ему дивизии...») [30]. Итак, можно уверенно считать, что военное начальство было осведомлено о контактах, существовавших между Муравьевым-Апостолом и Набоковым. Об этом свидетельствует сам факт опасений корпусного начальства, которое поспешило удалить «подозрительный» полк подальше от маршрута движения черниговцев [31].

Важно отметить, что военное начальство получило «оперативные данные» о намерениях Муравьева-Апостола следовать в Брусилов уже к 31 декабря. Согласно докладу по итогам расследования событий: «Получив <...> верное сведение, что Муравьев-Апостол положительно взял направление на Брусилов, он, генерал-лейтенант Рот, не дожидаясь прибытия <...> пехоты, дабы не потерять времени, на рассвете выступил...» с гусарскими эскадронами и артиллерией по направлению к Брусилову для подавления «возмущения» [32].

В свете сказанного остается загадкой, почему военное руководство не подвергло расследованию причастность Набокова к заговорщикам, проигнорировало поступившую информацию о контактах заговорщиков с полковником и их надеждах на Кременчугский полк (показания В. Н. Соловьева, А. Е. Мозалева, М. М. Гротенгельма и др.), ограничившись констатацией его «ненадежности» и «мягкого нрава». Факт остается фактом: несмотря на полученные данные о встречах Набокова с руководителями тайного союза и мятежа, командир Кременчугского полка к следствию не привлекался.

Известно, что руководство 1-й армии и следствие, начатое при ее Главном штабе, предпринимало активные меры, чтобы обнаружить офицеров, на содействие которых рассчитывали восставшие. Более того, по заданию цесаревича Константина Павловича генерал-лейтенант Ф. Г. Гогель выяснял, «не состоит ли кто из командного состава 1-й армии в родстве или связи с мятежниками» [33]. Но в условиях начавшегося следствия руководство 1-й армии не стало направлять его внимание в сторону Набокова и даже, возможно, сделало шаги в противоположном направлении.

Одной из причин, обусловивших нежелание руководства 1-й армии обнаружить причастность к заговору некоторых штаб-офицеров, думается, служили их высокие чины. «Открыть» присутствие в тайном обществе немалого числа полковых командиров вряд ли соответствовало интересам руководства армии: в этом случае заговор в подчиненных войсках приобретал весьма

солидные масштабы. Эту незаинтересованность военного начальства понимали и подследственные, которые использовали ее в своих интересах.

Позиция основных заговорщиков на следствии, их нежелание усиливать свою виновность, привлечь к следствию новых обвиняемых составляют вторую причину. Давние дружеские связи Петра Набокова с бывшими однополчанами братьями Муравьевыми-Апостолами и Трубецким обеспечила высокую степень доверия в отношениях. Это делает понятным стремление руководителей тайного общества скрыть на следствии участие старого товарища в наиболее опасной стороне заговора – обсуждении плана и условий участия в военном мятеже. Очевидно, С. И. Муравьев-Апостол скрыл на следствии подлинный смысл своей поездки в Брусилов, Любар и Троянов в канун мятежа, содержание состоявшихся переговоров, а Бестужев-Рюмин – посещение Брусилова в последних числах декабря. Даже точно установленные следователями расчеты на содействие гусарских полков лидер мятежа объяснял тем, что говорил о них офицерам Черниговского полка «для ободрения солдат» [34]. В силу этого сокрытия в материалах следствия подлинных расчетов и планов становится понятным, по каким причинам некоторые из участников заговора остались в тени расследования.

В случае с Набоковым ситуация дополняется следующим обстоятельством: старший брат П. А. Набокова, генерал-майор Иван Александрович Набоков, занимал должность командира 3-й пехотной дивизии. Влияние, которым он пользовался в 1-й армии, было достаточно серьезным. Неслучайно он в 1826 г. был назначен председателем военно-судной комиссии при Главном штабе армии в Могилеве. Разумеется, положение брата в армии оказало влияние на позицию военного руководства, способствуя фактическому выведению за пределы следствия командира Кременчугского полка, несмотря на серьезные основания для начала расследования по его делу.

Подводя итог рассмотренным источникам, следует констатировать: С. И. Муравьев-Апостол возлагал серьезные надежды на полковника Набокова, рассчитывал на его поддержку в случае начала выступления и даже назначил «сборный пункт» в месте расположения Кременчугского полка. Вероятно, он и принял старого товарища в Южное общество, посвятив в тайну существования декабристского союза и ознакомив с его целью. Судя по тем расчетам на Набокова, которые имелись у лидеров Васильковской управы, полковник обещал участие своего полка при

начале действий. Согласно свидетельству Вадковского, Набоков был «пылок» на словах, но в решающий момент отказал в содействии, как и некоторые другие полковые командиры.

Учитывая результаты анализа источников, следует подчеркнуть: распространенная в историографии оценка причастности Набокова к тайному обществу (дружеская связь с лидерами заговора) поверхностна, так как воспроизводит формулировки следственных показаний и мемуарных свидетельств без необходимой их критики. Исследователи отрицают принадлежность Набокова к декабристскому союзу, утверждая, что это был человек, «несомненно, близкий им [декабристам. – П. И.] по взглядам, хотя формально и не связанный с тайным обществом» [35]. Отрицание организационной принадлежности к декабристскому союзу прочно укрепилось в литературе. Выше показано, что это мнение должно быть оспорено. Указания первоисточников позволяют сделать вывод о принадлежности Набокова к членам Васильковской управы Южного общества.

Членство Набокова в декабристском союзе становится строго установленным историческим фактом благодаря недавно обнаруженному мемуарному свидетельству С. П. Трубецкого. В рукописи ранее не известных записок в числе участников тайного общества, которым удалось избежать наказания и сделать впоследствии значительную служебную карьеру, присутствует Набоков [36]. Трудно подвергнуть сомнению осведомленность мемуариста в данном вопросе. Находясь в течение 1825 г. в Киеве в должности дежурного офицера при штабе 4-го пехотного корпуса, Трубецкой был в постоянном контакте с руководителями Васильковской управы, встречался с другими членами управы (Артамоном Муравьевым, Повало-Швейковским и др.) [37]. Выше приводилось свидетельство о посещении Набоковым квартиры Трубецкого в Киеве осенью 1825 г. Будучи давним товарищем руководителей Васильковской управы и Трубецкого, Набоков непосредственно входил в круг общения мемуариста. Значит, сведения об участии Набокова в тайном обществе поступили к Трубецкому из первых рук – канал информации, ставший источником данных Трубецкого, обладает высокой степенью достоверности.

Вновь найденный источник в полной мере подтверждает обоснованность выводов, к которым мы пришли ранее, правильность проделанного исследовательского анализа. Сообщение записок Трубецкого подкрепляет результаты критического анализа первоисточников, рассмотренных выше (следственные показания, очерк Вадковского, «записки

Горбачевского»). Свидетельство Трубецкого придает определенную окраску половинчатым и осторожным признаниям (в частности, М. И. Муравьева-Апостола), которые характеризуются противоречивостью, содержат недомолвки при оценке причастности Набокова к тайному союзу. Благодаря вновь найденным запискам Трубецкого Набокова следует причислить к категории участников декабристских союзов, избежавших привлечения к следствию и не отраженных в «Алфавите» А. Д. Боровкова. Роль Набокова в планах заговорщиков и его содействие намерениям тайного общества требуют дальнейшего изучения.

Имя другого полкового командира 1-й армии было названо в ходе следствия. В. И. Враницкий показал о принадлежности к Южному обществу некоего Панютина: «Мне известные члены тайного общества суть следующие: 3-го пехотного корпуса Муравьев-Апостол, Швейковский, Бестужев-Рюмин, Тизенгаузен, Артамон Муравьев, Пыхачев, Врангель, *Панютин*, Андрешевский, артиллерии офицер, который за адъютанта у генерала Богуславского [А. С. Пестов. — *П. И.*] <...> 2-й армии Пестель, князь Волконский, Юшневский, князь Барятинский, Лихарев и отставные Давыдов и Поджо» [38]. Других показаний о принадлежности Панютина в материалах следствия обнаружить не удалось.

Полковник Враницкий — осведомленный член тайного общества. Он вступил в него в ноябре–декабре 1824 г., находился в дружеских отношениях с информированными членами Южного общества полковниками Повало-Швейковским и Тизенгаузеном, был хорошо знаком с руководителями Васильковской управы С. И. Муравьевым-Апостолом и Бестужевым-Рюминым [39]. Все названные Враницким лица (кроме Ф. Е. Врангеля, сумевшего оправдаться, и Андрешевского) были признаны следствием членами тайного общества. Поэтому показания Враницкого нужно рассматривать как вполне авторитетный источник. Контекст, в котором упоминается фамилия Панютина, говорит о принадлежности его к Васильковской управе, а также, возможно, к участникам собраний в Лещинском лагере.

Однако у нас существовали определенные сомнения, не позволявшие безоговорочно отнести вновь названных Враницким лиц (Панютина и Андрешевского) к участникам тайного общества, избежавшим следствия и наказания [40]. Сомнения базировались на том, что это показание было одиноким и никем больше не подтверждалось. Враницкий мог услышать имена малознакомых ему лиц даже на устном допросе, а затем включить их в свое показание. Но и в таком случае показание нельзя было полностью игнорировать

– отсутствие следственных разысканий о Панютине, несмотря на выделение его фамилии в показании, не позволяло считать данное свидетельство всего лишь ошибкой и недоразумением. Как мы полагаем, сохранялась возможность идентификации Панютина как члена тайного общества, на которого по неизвестным причинам не обратили внимания следователи [41].

В 1825 г. в 1-й армии служили два брата Панютина – Федор Сергеевич и Николай Сергеевич; оба в чине полковника. Отметим немаловажный факт, который говорит в пользу участия одного из Панютиных в тайном союзе: до перевода в армию оба брата служили в лейб-гвардии Семеновском полку. Очевидно, именно с этого времени берут свое начало товарищеские отношения Панютиных с бывшими семеновцами, вошедшими в декабристский заговор. Известно, что С. И. Муравьев-Апостол и Бестужев-Рюмин активно привлекали в тайное общество бывших однополчан по Семеновскому полку, оказавшихся в полках 1-й армии после 1820 г. С некоторыми из бывших семеновцев лидеров заговора связывали давние дружеские отношения, которые становились удобной основой для установления конспиративных контактов [42]. Как было показано выше, в сходном положении находился командир Кременчугского полка П. А. Набоков.

Показание Враницкого само по себе не дает надежной основы для вывода о принадлежности Панютина к декабристскому обществу. Вместе с тем, оно заставляет выдвинуть предположение об участии одного из братьев Панютиных в деятельности Васильковской управы Южного общества, о его связи с руководителями управы, которые разрабатывали планы открытого военного выступления. Показание Враницкого позволяет считать, что в ходе следствия не были обнаружены офицеры (в том числе, в высоких чинах), близкие к руководителям Васильковской управы и составлявшие их ближайшее окружение, постепенно вовлекаемое в деятельность тайной организации. Именно на это окружение, скрепленное с лидерами конспирации давними дружескими и служебными связями, рассчитывали заговорщики в случае начала восстания. Надо сказать, что контакты с бывшими семеновцами не афишировались лидерами Васильковской управы на следствии, так же как и надежды на офицеров в высоких чинах, которые могли поддержать выступление Черниговского полка силами командуемых полков.

Обращает на себя внимание то обстоятельство, что один из братьев Панютиных (Николай) служил в 1825 г. в Кременчугском пехотном полку, о котором говорилось выше. Поскольку, как мы

выяснили, в случае начала открытых действий заговорщики уверенно рассчитывали на этот полк, данное обстоятельство могло бы свидетельствовать о том, что показание Враницкого говорит об участии в Южном обществе Н. С. Панютина.

Федор Панютин в 1825 г. был полковником Севского пехотного полка [43]. Если Враницкий имел в виду его, то в числе полковых командиров – бывших семеновцев, принятых в Южное общество С. И. Муравьевым-Апостолом и Бестужевым-Рюминым, мы можем назвать Ф. С. Панютина. Если это так, то среди полков 3-го пехотного корпуса, на которых рассчитывал С. И. Муравьев-Апостол, разрабатывая план военного выступления, следует указать и Севский.

В ходе дальнейшего изучения показание Враницкого удалось подкрепить данными неизвестного ранее исторического источника. В недавно обнаруженной нами рукописи записок С. П. Трубецкого в перечне участников тайного союза, избежавших наказания, присутствует фамилия Панютина [44]. Как уже говорилось, с начала по осень 1825 г. Трубецкой служил в Киеве, где вошел в тесный контакт с руководителями Васильковской управы, встречался с другими членами управы. Источник сведений Трубецкого о членстве Панютина устанавливается, таким образом, вполне определенно. Мемуарное свидетельство одного из крупных и наиболее осведомленных деятелей декабристской конспирации подтверждает ранее единственное показание Враницкого, придавая ему тем самым большее значение.

Рукопись записок Трубецкого, датируемая 1849–1855 гг., облегчает установление личности декабриста Панютина. В ней сообщается о том, что некогда состоявший в тайном обществе Панютин «ныне» командует дивизией. Данное указание устанавливает факт принадлежности к тайному обществу Федора Сергеевича Панютина, поскольку он занимал должность дивизионного начальника с 1837 г., а его брат Николай Сергеевич (как, кстати, и другие братья) вышел с военной службы в отставку еще в конце 1820-х гг. [45]

Таким образом, благодаря вновь найденной рукописи записок Трубецкого Ф. С. Панютина следует считать достоверно установленным членом декабристского тайного общества, избежавшим привлечения к следствию и, в силу этого, не отраженным в «Алфавите» А. Д. Боровкова.

Историки еще очень мало знают о тех силах, на которые планировал опереться С. И. Муравьев-Апостол, начиная выступление черниговцев, и почти ничего не знают о круге лиц,

связанных с заговором в частях 1-й армии, но по разным причинам ускользнувших от официального следствия. Как справедливо отметил Ю. Г. Оксман, «дело возмущения представлялось вождям восстания делом соответствующих командиров» [46].

К числу полковых командиров, охваченных заговором, кроме осужденных И. С. Повало-Швейковского, В. К. Тизенгаузена, А. З. Муравьева, теперь, после проведенного сбора и анализа данных исторических источников, следует отнести полковников П. А. Набокова и Ф. С. Панютина. Возглавляемые ими полки 3-го пехотного корпуса (Кременчугский и Севский пехотные), как можно уверенно полагать, находились в сфере влияния заговорщиков, которые рассчитывали на их участие в открытом выступлении.

Следственные показания активных (пусть и «рядовых») участников выступления (А. Е. Мозалевский, В. Н. Соловьев), сведения, обобщенные Ф. Ф. Вадковским, позднейшие воспоминания С. П. Трубецкого, как представляется, не отягощены целенаправленной системой оправданий и «умолчаниями», которые свойственны показаниям лидеров выступления, поэтому заслуживают большего доверия. Мемуарное свидетельство Трубецкого подкрепляет имевшиеся ранее сообщения следственных материалов и мемуарных источников, служит надежным доказательством участия обоих полковников в декабристском тайном обществе.

На следствии С. И. Муравьев-Апостол и другие члены Васильковской управы приложили все усилия, чтобы скрыть свои истинные отношения с командирами ряда соседних полков, степень вовлеченности их в деятельность тайной организации. Соккрытие подлинных обстоятельств со стороны лидеров мятежа преследовало цель не только выгораживания товарищей по заговору (в том числе тех, кто был связан с ними давними дружескими отношениями и не принимал активного участия в конспиративной деятельности и важнейших совещаниях), но и смягчения собственной «степени вины». Само следствие, особенно на юге, по-видимому, не было заинтересовано в том, чтобы вскрыть эти обстоятельства. Иначе бы в его материалах появились определенные данные о Набокове и Панютине, проводились специальные разыскания, допросы и т. д. Как показывает углубленное изучение исторических материалов, от официального расследования, а значит, во многом, и от историков, укрылись конспиративные связи руководителей Васильковской управы с полковыми командирами 1-й армии, которые не только знали о существовании и политической цели тайного общества, но и

непосредственно находились в его рядах, были осведомлены о замысле выступления, обещали свое содействие (как в случае П. А. Набокова) при начале открытых действий, рассматривались лидерами южного выступления декабристов в качестве надежных сторонников.

Источники и литература:

1. **Горбачевский И. И.** Записки. Письма. – М., 1963. – С. 10.
2. **Дирин П.** История лейб-гвардии Семеновского полка. – СПб., 1883. – Т. 2. – С. 124.
3. Восстание Черниговского полка (новые материалы) / Публ. Ю. Г. Оксмана // Декабристы: Неизданные материалы и статьи. – М., 1925. – С. 8.
4. Восстание декабристов. Материалы (далее – ВД). – Т. 4. – М.; Л., 1927. – С. 238.
5. См.: **Нечкина М. В.** Движение декабристов. – Т. 2. – М., 1955. – С. 348–356; **Порох И. В.** Восстание Черниговского полка // Очерки из истории движения декабристов. – М., 1954. – С. 155–156, 159–160; **Киянская О. И.** Южный бунт. Восстание Черниговского пехотного полка. – М., 1997. – С. 41, 45–48.
6. Рапорт Комиссии военного суда при Главной квартире 1-й армии // Русский архив. – 1902. – № 6. – С. 287–288. Ср.: **Нечкина М. В.** Движение декабристов. – Т. 2. – С. 487.
7. ВД. – Т. 4. – С. 241, 285; **Муравьев-Апостол М. И.** Воспоминания и письма // Мемуары декабристов. Южное общество. – М., 1982. – С. 191. Братья Муравьевы-Апостолы вполне могли встречаться с товарищами по заговору и по дороге в Житомир, имея уже тогда в виду возможное «открытие действий», о чем на следствии умалчивалось.
8. **Вадковский Ф. Ф.** Белая Церковь // Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов. – М., 1931. – Т. 1. – С. 192. Поскольку участники этого разговора (братья Муравьевы-Апостолы, Бестужев-Рюмин и сам Набоков) были для Вадковского недоступны, его неосведомленность о содержании разговора вполне объяснима.
9. **Муравьев-Апостол М. И.** [Примечания к мемуарному очерку Ф. Ф. Вадковского «Белая Церковь»] // Там же. – С. 200.
10. Там же.
11. Только от Артамона Муравьева было получено обещание присоединиться к выступлению (см.: ВД. – Т. 11. – М., 1954. – С. 47, 110).
12. В действительности Бестужев-Рюмин отправился в поездку 28 декабря (ВД. – Т. 4. – С. 237; Т. 6. – М., 1929. – С. 124).
13. ВД. – Т. 4. – С. 242, 246; Т. 9. – М., 1950. – С. 237.
14. ВД. – Т. 6. – С. 142; Т. 9. – С. 237. Любопытно, что Бестужев-Рюмин, как и братья Муравьевы-Апостолы, утверждали на следствии, что целью поездки были исключительно полки, где служили «славяне», выявленные следствием. Относительно ближайших полков они умалчивали (Там же. – С. 40, 47, 237; Т. 4. – С. 359). Об этой поездке М. В. Нечкина

справедливо писала: «Но куда же уехал Бестужев? Его поездка окружена большой таинственностью <...> Предположение, что Бестужев действительно хотел проехать к славянам, не выдерживает критики: мы знаем, что он обещал вернуться к рассвету. Доскакать из Трилес в Новоград-Волынь и вернуться обратно в одну ночь невозможно. <...> Доехать же в одну ночь до Брусилова и даже Радомысла и вернуться – возможно. В Радомысле же стоял Швейковский, на которого надеялись, что он поднимет Алексопольский полк, а в Брусилове стоял Кременчугский полк, на который также возлагались надежды» (*Нечкина М. В.* Общество соединенных славян. – М., 1927. – С. 146–147).

15. *Вадковский Ф. Ф.* Белая Церковь. – С. 193; *Горбачевский И. И.* Записки. Письма. – С. 66, 316.

16. ВД. – Т. 4. – С. 286; Т. 9. – С. 47.

17. *Вадковский Ф. Ф.* Белая Церковь. – С. 193. Ср.: *Нечкина М. В.* Движение декабристов. – Т. 2. – С. 356.

18. См.: Декабристы. Биографический справочник. – М., 1988. – С. 301.

19. ВД. – Т. 11. – М., 1954. – С. 110–111, 113.

20. В конечном счете, не столь уж важен ответ на вопрос: что лежало в основе расчетов на участие в возмущении Набокова и его полка – надежность старой дружбы с руководителями Васильковской управы (которая привела к откровенному обсуждению намерений тайного общества) или политические убеждения полкового командира, разделявшего намерения лидеров тайного союза. Важно одно: «дело» декабристского общества не было Набокову «чуждым», он был посвящен в него и соглашался и с целью декабристского общества, и с замыслами открытого выступления.

21. Декабристы: Неизданные материалы и статьи. – М., 1925. – С. 9.

22. ВД. – Т. 4. – С. 249; Показания А. Е. Мозалевского от 9 января 1826 г. // Красный архив. – 1925. – Т. 6 (13). – С. 37; ВД. – Т. 6. – С. 21; *Горбачевский И. И.* Записки. Письма. – С. 74.

23. *Горбачевский И. И.* Записки. Письма. – С. 83.

24. Подтверждением сказанному служит следующее обстоятельство: 1 января 1826 г. к ротному командиру Кременчугского полка Пржевальскому явился офицер-черниговец К. К. Маевский и рассказал о событиях в своем полку. Пржевальский тогда же передал все услышанное Набокову (ВД. – Т. 6. – С. 152). Вопрос о том, с какой целью вовлеченный в выступление Маевский с «собранной командой» нижних чинов оказался в расположении роты кременчугцев (Бишев), имеет вполне определенный ответ. Маевский спрашивал об обстановке в Кременчугском полку. Материалы расследования свидетельствуют: Маевский был посланцем руководителей выступления – после появления в Бишеве он поехал в Мотовиловку и лишь спустя сутки покинул мятежных черниговцев (Декабристы. Биографический справочник. – С. 348; материалы расследования см.: ВД. – Т. 6. – С. 148–154). Из этого следует, что поездка Маевского в расположение Кременчугского полка была новой попыткой С. И. Муравьева-Апостола добиться присоединения этого полка и, более

того, обеспечить ключевой элемент плана (сбор полков в Брусилове). В этой связи особенно важны открывшиеся в ходе следствия данные: в расположении кременчугцев в Бишеве ожидалась «ночевка» черниговцев, о чем Маевский сообщил Пржевалинскому. Выяснилось, что Маевский «открыл ему все слышанное от Муравьева, и что он [Муравьев-Апостол – П. И.] идет для соединения с Кременчугским полком и скоро будет в Бишеве». Согласно свидетельству Пржевалинского, Маевский утверждал даже: «... полк их будет в ту же минуту» (Там же. – С. 150, 152). Показания нижних чинов Кременчугского полка обнаруживают, что в Бишеве появились мятежные солдаты-черниговцы, которые готовили «квартиры» для своего полка. Допросы этих солдат подтверждают, что их отправили из Василькова ввиду того, что черниговцы планировали идти в Бишев (Там же. – С. 152–153).

25. Значение этого важного обстоятельства в полной мере оценил только И. В. Порох (см.: **Порох И. В.** Восстание Черниговского полка. – С. 174–175).

26. ВД. – Т. 6. – С. 336. Угроза присоединения двух соседних пехотных полков была весьма реальной, и это хорошо понимало корпусное начальство: «Удостоверившись же, что Муравьев-Апостол посылал ежедневно из своих приверженцев к бывшему командиру Алексопольского пехотного полка полковнику Швейковскому, находившемуся еще в Радомысле для сдачи полка, узнал он, Рот, что чины сего полка, равно и Кременчугского пехотного, по приближении Муравьева, последуют бесчестному предприятию его...». (Там же. – С. 129–130).

27. Приказ опубликован: Восстание Черниговского полка (новые материалы). С. 12. Напомним, что 31 декабря черниговцы находились еще в Василькове.

28. Там же. – С. 9.

29. Декабристы. Летописи Гос. Литературного музея. – Вып. 3. – М., 1938. – С. 9, 12.

30. **Горбачевский И.И.** Записки. Письма. – С. 91.

31. Подтверждением этому служит рапорт командира Черниговского полка Г. И. Гебеля командующему 1-й армией Ф. В. Остен-Сакену от 26 января 1826 г. В нем говорится, что, получив приказ об аресте С. И. Муравьева-Апостола, Гебель направился в корпусную квартиру через Брусилов, так как «полагал застать» Муравьева «у полковника Набокова» (ВД. – Т. 6. – С. 105–106). Очевидно, Гебель прекрасно знал о давней дружбе и постоянных встречах Муравьева-Апостола и Набокова.

32. ВД. – Т. 6. – С. 130. Ср. указание офицера гусарского принца Оранского полка И. И. Левенштерна: «... двинулись в район Брусилова, чтобы отрезать противнику связь с двумя другими полками, которым, как говорили, нельзя было особенно доверять». Публикаторы справедливо пояснили, что речь идет об Алексопольском и Кременчугском полках, но причину их «ненадежности» не указали (Восстание Черниговского полка глазами усмирителя / Публ. С. Л. Сокольского, И. В. Пороха // Освободительное движение в России. – Вып. 6. – Саратов, 1977. – С. 122).

33. Восстание Черниговского полка (новые материалы). – С. 22.

34. ВД. – Т. 4. – С. 259, 285.
35. Восстание Черниговского полка (новые материалы). – С. 8. (формулировка Ю. Г. Оксмана). Ср. мнение И. В. Пороха, согласно которому Набоков был лишь «близок к С. Муравьеву»: Очерки из истории движения декабристов. – М., 1954. – С. 147. См. также мнение О. И. Киянской: «... хотя и не состоял в тайном обществе, но находился в приятельских отношениях с Сергеем и Матвеем Муравьевыми» (*Киянская О. И.* Южный бунт. – С. 40).
36. Архив С.-Петербургского института истории РАН. – Колл. 154, оп. 1, ед. хр. 44, л. 41. Опубл.: Записки С. П. Трубецкого // Николай I. Личность и эпоха. Новые материалы. – Т. 1. – СПб., 2007. – С. 230. См. также: *Ильин П. В.* Новое об истории декабристского движения: по страницам неизвестной рукописи записок С. П. Трубецкого // Отечественная история. – 2003. – № 6. – С. 138–146.
37. См. показания С. П. Трубецкого, С. И. Муравьева-Апостола, М. Ф. Орлова: ВД. – Т. 1. – М.; Л., 1925. – С. 35; Т. 4. – С. 284; Т. 20. – М., 2001. – С. 173. Ср.: *Лавров Н. Ф.* Диктатор 14 декабря // Бунт декабристов. – Л., 1926. – С. 189; *Павлова В. П.* Декабрист С. П. Трубецкой // *Трубецкой С. П.* Материалы о жизни и революционной деятельности. – Т. 1. – Иркутск, 1983. – С. 26–27.
38. ВД. – Т. 11. – М., 1954. – С. 331. В подлиннике фамилия Панютина подчеркнута, что является показателем интереса следствия к вновь названному участнику тайного общества. Однако, по всей видимости, никакого расследования в связи с показанием Враницкого предпринято не было.
39. Там же. – С. 343–344.
40. *Ильин П. В.* Предполагаемые декабристы: обзор указаний источников о возможных участниках тайных обществ и военных выступлений 1825–1826 г. // 14 декабря 1825 года. Источники, исследования, историография, библиография. – Вып. 5. – СПб., 2002. – С. 114–117.
41. Там же. – С. 116.
42. Нельзя не учитывать недовольства бывших гвардейцев переводом в армию, нарушенным ходом военной карьеры. Известно, что в тайное общество вступили бывшие семеновцы В. К. Тизенгаузен, А. И. Тютчев, А. А. Рачинский, переведенные в армию из подпрапорщиков Семеновского полка А. Ф. Вадковский, Д. А. Молчанов, Л. Сенявин (Декабристы. Биографический справочник. – С. 176, 173, 115, 34, 181, 188, 155. Ср.: *Ильин П. В.* Новое о декабристах. – С. 230–239, 408).
43. Согласно формулярному списку, он являлся батальонным командиром Севского полка (*Шилов Д. Н., Кузьмин Ю. А.* Члены Государственного совета Российской империи. Библиографический справочник. – СПб., 2007. – С. 614). Однако, по-видимому, временно исполнял должность полкового командира, поскольку о его командовании Севским полком сообщается в справочных изданиях (см.: *Фрейман О. Р.* Пажи за 183 года. Биографии бывших пажей. – Фридрихсгамн, 1894. – Вып. 1. – С. 150–152).

44. Архив Петербургского института истории РАН. – Колл. 154, оп. 1, ед. хр. 44, л. 41. Оpubл.: Николай I. Личность и эпоха. Новые материалы. – Т. 1. – СПб., 2007. – С. 230.

45. **Фрейман О. Р.** Указ. соч. – Вып. 1. – С. 146; **Шилов Д. Н., Кузьмин Ю. А.** Указ. соч. – С. 613.

46. Восстание Черниговского полка (новые материалы). – С. 9.

ЛЕГЕНДИ ТА ДІЙСНІСТЬ СТАРИХ ВОРОНЬКІВ

Рух декабристів і Україна – надзвичайно актуальна і складна проблема вітчизняної історичної науки. Декабристознавці виявили і описали понад 300 населених пунктів України в яких жили або діяли опозиціонери першої чверті ХІХ ст. Найбільш знані, це Тульчин, Кам'янка, Васильків та інші центри, у яких декабристи жили й розробляли програмні документи та плани військових виступів. В інших населених пунктах вони жили після повернення із сибірського заслання. До таких пунктів належить село Вороньки Чернігівської губернії – маєток доньки Сергія і Марії Волконських.

Перша дочка уславленого генерала М. М. Раєвського, княгиня, після судової розправи над чоловіком без вагань послідувала за ним в загадковий і зовсім невідомий європейцю з вишуканого товариства Сибірський край – Забайкалля. Марія Миколаївна повною мірою взяла на свою долю випробування свого чоловіка-каторжанина, не тільки зберегла сім'ю та любов. Вона стала єдиною опорою в його нелегкій участі, і тому її, оспівану О. С. Пушкіним в “Полтаві”, “Прекрасну Мері”, не вагаючись, можна заохувати до центральних діячів тієї нелегкої справи, за яку в грудні 1825 року десятки пожертвували життям.

Другий – це її чоловік, Сергій Григорович Волконський, герой 1812 року, увінчаний нагородами і почестями генерал-майор і, як це не дивно, йому належало по різних губерніях Росії півтори тисячі кріпаків. Але життя Сергія Волконського, як десятків його товаришів по зброї – це самовідданий подвиг. Надзвичайно чесна людина, він зробив свій вибір, а нагорода – десять років каторжних робіт на Благодатському руднику, Читинський острог, поселення в сумнозвісній катівні декабристів – Петровському заводі та згодом в Іркутську.

Куди б не закидала його доля, за ним невідступно слідувала його сім'я, в суворому краю народилися і зросли діти: Микола, Софія, Олена, Михайло. З них тільки двоє дожили свого віку.

Сибірську історію цієї (без перебільшення) ідеальної сім'ї впевнено можна назвати “вимушеною подорожжю в тридцять довгих літ”. Вона яскраво описана в “Записках” самої Марії Миколаївни, що вперше вийшли з друку ще в 1907 році, в листах соратників та згадках сучасників. У споминах Марії Воконської, А. Розена, М. Лорера, листах до друзів С. Трубецького та інших приречених

самодержавним судом на скитання чужиною, звучить неприхована туга за рідним краєм, і кожний рядок пронизаний надією доти, поки є сили, на повернення додому на батьківщину, щоб закінчити своє життя там, де розпочались їхні шляхи.

С. і М. Волконським, на відміну від своїх товаришів, які знайшли спочинок в сибірській землі, “поталанило” – по тридцяти літ випробувань, що випали на їхню долю – 1856 року даровано милість: повернено дворянство, дозволено постійно проживати під Москвою, від’їжджати на курорти за кордон. За той короткий час, що залишилося їм прожити на свободі були подорожі по країні, поїздка за кордон і зустрічі з товаришами. Нарешті, останній свій притулок Марія та Сергій Волконські знаходять в Україні в маєтку своєї дочки Олени Сергіївни Рахманової-Кочубей в с. Вороньках, Козелецького повіту Чернігівської губернії (тепер Бобровицький район).

В цьому старовинному українському селі, де згасли останні дні Волконських поряд з ними був похований беззмінний протягом багатьох років друг цієї сім’ї, товариш по поселенню в Петровському заводі та Іркутську – декабрист Олександр Вікторович Поджіо.

Слідами декабристів у Вороньках

Всього два десятки кілометрів відділяють село Вороньки від райцентру. Шлях сюди лежить через Бобровицю по новозбудованій дорозі, що серпантином звивається поміж акацій і проходить крізь безкраю зеленю полів та ясно вкритих квітневим цвітом яблуневих садів. Прориваючись крізь весняну ранкову прохолоду, ми милуємось красвидами поволі добиралися до місцини, яка сховала в собі прах легендарних людей і де зараз існує єдиний в Україні музей декабристів.

Старе українське село Вороньки. Овіяне численними легендами, воно згадується в давніх актах ще з XVI ст. Назву собі село придбало від річки Ворониці на якій було засноване.

Музей декабристів вдало розташувався в приміщенні старої школи, збудованої на кошти останнього Кочубея, онука Марії та Сергія Волконських і, за словами місцевих жителів, на знак вдячності до однієї особи – заїжджожі вчительки, що полонила його серце незрівнянною красою. Сам будинок старий з міцними цегляними стінами, але непоказного архітектурного стилю, мабуть, завдяки цьому і вцілів у лиховісні часи.

По темному та широкому коридору проходимо в кімнату, яка, скоріше, нагадує комору, але не музей і зовсім непристосована для нього. Але це вже не вина його засновників.

Перше, що кидається у вічі, це підлога вимощена теплокольоровими кахлями, виготовленими з писцевої глини на заводі, збудованому архітектором О. Ю. Ягном під час спорудження родинного храму –усипальниці Волконських.

Стенди та експонати музею відображають основні етапи життя декабристів. Життя Волконських у Вороньках було огорнуто завісою таємничості. Постійні переїзди та поліцейський нагляд в умовах тогочасної Росії не дозволяли відверто згадувати минуле. Весною 1865 року Сергій Григорович зовсім ослабленим та немічним по смерті дружини, назавжди переїздить до Вороньків, щоб бути похованим біля своєї вірної супутниці. За його заповітом, нащадки будують п'ятишатровий храм-усипальницю, подібну до церкви в селі Довськیم Могилівської губернії за проектом архітектора Олександра Юлійовича Ягна. Двадцять п'ять довгих літ добивалася О. С. Рахманова дозволу на спорудження усипальниці, яка згодом, безсумнівно, стала б символічним пам'ятником всім соратникам С. Волконського. Основні роботи велися під керівництвом самого архітектора, відомого авторством знаменитого монументу загиблих російських воїнів на Шипці в Болгарії.

На превеликий жаль, нічого не залишилося ні від кам'яного храму, розібраного на будматеріали в 1934 році, ні від цегляного заводу і ягнівських металообробних майстерень, слава яких, за згадками сучасників, сягала далеко за межі Вороньківської волості та Козелецького повіту, крім кахлевої підлоги та уламків майолік, які перебувають тепер у музеї як експонати цих залишків колишньої величі, котру здобули собі Вороньки завдяки особливостям місцевої глини.

Тепер пообіч села, на тому місці, де над тілами декабристів красувалася величава церква, зовсім символічно вшанована їх пам'ять трьома бронзовими баральєфами з надписами: М. Волконська, С. Волконський та О. Поджіо. Позаду – болото й очерет. Тут існував колись парк, над штучними озерами стиха шелестіли старі липи, а біля маєтку обнесеного високою цегляною стіною схилялися круті в'язи.

До смерті свого чоловіка у Вороньках постійно проживала дочка Волконських Олена Сергіївна Рахманова-Кочубей, пізніше маєток перейшов у спадок її сину – М. М. Кочубею. Починаючи з червня 1862 року, сюди іноді наїжджав О. В. Поджіо. Після смерті Марії Миколаївни 1863 року він допомагав О. С. Рахмановій керувати великим маєтком, супроводжував її до Італії і звіти з труною померлого від туберкульозу М. Кочубея. Перебуваючи довгий час за кордоном, О. В. Поджіо не раз висловлював надію померти в Росії. І

1873 року він повертається у Вороньки, де і схилив голову біля своїх соратників.

В основному цим особам і присвячені експонати шкільного музею, вірніше музейної кімнати, яку було утворено в кінці 60-х – на поч. 70-х рр. ХХ ст. зусиллями місцевих ентузіастів.

Хотілося б найтеплішим словами згадати про нинішнього натхненника цієї, на перший погляд, малопримітної кімнати і нашого гіда Миколу Юхимовича Шутого. Вчитель, фізик за фахом, він же у вільний від роботи час за сумісництвом ще й знавець минулого свого краю. Завдяки його наполегливій праці було виявлено чимало експонатів, що несуть в собі пам'ять про перебування родини Волконських в Україні.

О! Коли б речі зміли говорити, бо тут кожна має свою цікаву історію. Ось залишки величного храму: світильник, залізні вхідні двері вітара і ангел, намальований на ньому відомим живописцем Соколовим (кажуть старі люди – дуже схожий на дружину художника), та неперевершений, неначе сплетений з ниток, вирізьблений з дерева, іконостас. Все це зберіг і сховав у своєму хліві простий робітник, що, мабуть, теж доклав до них частку і своєї праці.

Це той іконостас, в якому, за згадкою онука декабриста, присутнього на освяченні церкви – Сергія Михайловича Волконського, відомого діяча російської еміграції, театрального критика та письменника, було вставлено ікон, привезені Марією Миколаївною та Сергієм Григоровичем із заслання. Мабуть, одна із них і зберігається тут під склом.

Всі речі, пов'язані із родиною Волконських, безцінні за своєю унікальністю. Серед атрибутів старовини тут зберігаються замки, що колись висіли на спорудах Кочубеївської економії, декілька бронзових фігурок знайдених на її території, уламок дзвона, дві бронзові лампадки із знищеного храму та деякі предмети із Вороньківських курганів, особливу увагу привертають: кругла печатка О. С. Рахманової, штамп Вороньківської економії та з першого поховання (тимчасового) М. та С. Волконських біля дерев'яної Покровської козачої церкви, частини, двох бронзових табличок (гравірування та різьба) з надписами.

Вже під вечір прощалися з Вороньками. Подякувавши Миколі Юхимовичу за цікаву і змістову розповідь забарвлену місцевим колоритом взяли напрямом на Боровицю. Стиха шипів під колесами нагрітий за день асфальт, навіюючи невеселі роздуми. Вже третій десяток літ нараховує ця музейна кімната, експонатами якої є дорогі кожному із нас речі, що чудом вціліли у вихорі революційних

оновлень і з такими труднощами зібрані місцевими шанувальниками історії.

З кожним роком інтерес до музею зростає. Сюди приходять листи, їдуть небайдужі до героїчних сторінок холодного грудня 1825 року. У липні 1988 року, як свідчить напис у книзі подяк, у Вороньки приїздила з далекої Канади Ольга Сидорівна, правнучка С. та М. Волконських. Але думалося в такому великому будинку, збудованому прямим нащадком Волконських М. М. Кочубеєм, і бути музею декабристів в двох-трьох пристосованих для цього кімнатах, але не знайшлося більш придатного приміщення, ніж ця комірчина з наглухо забитими віконцями – “бодай злодій не заліз”.

Не знайшлося часу в людей наділених владою офіційно зареєструвати тут музей і взяти під охорону держави. Гірко помислити, що вся зібрана тут пам'ять може враз щезнути, бо ці речі зараз знаходяться під загрозою не стихій чи випадковості, а, впершу чергу, від нашої безвідповідальності.

ДВИЖЕНИЕ ДЕКАБРИСТОВ. ВЗГЛЯД ИЗ XXI ВЕКА

Движение декабристов – особая тема в истории общественного движения в России начала XIX века. Оценки этого явления исторической наукой – прямо противоположные. Советские историки вслед за Лениным видели в декабристах «первый этап освободительного движения», который, естественно, оценивался безусловно положительно. В современной же науке господствуют другие представления: декабристы предприняли попытку разрушить великую империю – и, естественно, за это должны быть историей осуждены.

Однако при всей полярности оценок движения декабристов историография этого движения до сих пор строится по одной и той же уже ставшей классической схеме. С детства, со школьных лет каждый помнил схему: Союз спасения – Союз благоденствия – Северное и Южное общества – восстания в Петербурге и на юге – казнь и Сибирь. Декабристы, истинные патриоты, глубоко сочувствовавшие простому народу, создали тайные общества. Программы же этих обществ из года в год становились все более прогрессивными и радикальными: от договора с царем до цареубийства, от конституционной монархии до республики. И схему эту никто до сих пор не ставил под сомнение.

Однако схема эта – не более чем гипотеза. Гипотеза, которая, кроме всего прочего, не выдерживает проверку фактами. И задача данного исследования – показать, как эта схема сложилась, каким образом была впервые явлена миру и почему впоследствии стала базовой для отечественной историографии.

Когда 14 декабря 1825 года молодой император Николай I подавил восстание на Сенатской площади, он, конечно же, еще ничего не знал ни о Союзе спасения, ни о Союзе благоденствия, ни тем более о Южном и Северном обществах. Начавшемуся сразу после восстания следствию предстояло выяснить, откуда взялся и как развивался «страшнейший из заговоров».

Правда, в первые дни допросов император добился немногого. Арестованные заговорщики – участники восстания на Сенатской

площади – согласно показывали, что ими руководило желание защитить законные права на престол цесаревича Константина Павловича. Так, Д. А. Щепин-Ростовский сообщил, что причина восстания – готовность офицеров лейб-гвардии Московского полка «пролить последнюю каплю крови за императора Константина» [1]. «Я принял намерение после кончины государя Александра Павловича ... что я сам собою, присягнув раз, присягать более никому не хотел без личного повеления моего императора», – показывал князь Е. П. Оболенский, руководивший на площади восставшими войсками. И добавлял, что эту мысль разделяли его «знакомые», вышедшие вместе с ним на Сенатскую площадь [2]. М. А. Бестужев утверждал, что он действовал во имя «удержания на престоле великого князя Константина Павловича, которому он присягал» [3]. Его брат А. А. Бестужев поведал, что 14 декабря собирался «испросить у его высочества личного и словесного отречения» [4].

Первым, кто дал показания о стоявшем за мятежниками тайном обществе, был К. Ф. Рылеев. Арестованный в ночь с 14 на 15 декабря и сразу же допрошенный, он утверждал, что тайное общество в столице «точно существует». Тогда же следствие узнало и о существовании общества на юге: «Я долгом совести и честного гражданина почитаю объявить, что около Киева в полках существует общество. Надо взять меры, дабы там не вспыхнуло возмущения» [5]. Ничего более конкретного на эту тему следствие от Рылеева не добилось. В следующем, данном через несколько дней, показании он добавит: «На счет южного общества подробностей, более того что показал, не знаю; но полагаю, что оно из сильнейших в России» [6].

Это показание позволило следователям сформулировать названия тайных организаций: общество на юге, «около Киева», превратилось в Южное общество, петербургская, «северная» организация вскоре стала Северным обществом. Названия эти закрепились в вопросах следствия и ответах подсудимых, потом перешли в историографическую традицию. Но сведения, полученные от Рылеева, никоим образом не устраивали власть, желавшую получить подробные показания о возникновении, развитии и целях этих обществ.

Первая концепция развития тайных обществ и первая внятная попытка объяснить связь между этими обществами и восстанием 14

декабря принадлежала перу знаменитого декабриста, несостоявшегося диктатора восстания князя С. П. Трубецкого. Концепция эта состояла в следующем: тайные общества изначально возникли для того, чтобы помочь правительству. «Цель была – подвизаться на пользу общую всеми силами, и для того принимаемая правительством меры или даже и частными людьми полезные предприятия поддерживать похвально», «способствование правительству к приведению в исполнение всех мер, принимаемых для блага государства», – писал он [7]. При этом князь сообщил и некоторые подробности деятельности тайных организаций. В частности, о том, как образовавшееся в 1816 году тайное общество спустя два года было реформировано и названо Союзом благоденствия.

Однако следователи не поняли: каким образом члены столь благонамеренной организации могли устроить военный мятеж в столице? Трубецкому пришлось дополнять и уточнять свои показания: «во всяком подобном обществе, хотя бы оно первоначально было составлено из самых честнейших людей, непременно найдутся люди ... порочные и худой нравственности», которые испортят прекрасные замыслы. И в данном случае такие люди нашлись, вернее, нашелся один человек – руководитель Южного общества П. И. Пестель.

По словам Трубецкого, Пестелю было все равно, какой будет Россия в будущем – монархией или республикой. Пестель был злым и жестоким человеком, который стремился лишь к диктаторской власти и ради этой власти был готов на все. В том числе и на цареубийство: «Он обрекал смерти всю высочайшую фамилию ... Он надеялся, что государь император не в продолжительном времени будет делать смотр армии, в то же время надеялся на поляков в Варшаве, и хотелось ему уговорить тож исполнить и здесь» [8].

Собственно, цель существования Северного общества, по словам Трубецкого, состояла в том, чтобы сорвать коварные замыслы Пестеля. Восстание на Сенатской площади было обусловлено теми же причинами: если бы его не было, то Пестель бы непременно привел в исполнение свое цареубийственное намерение. Трубецкой резюмировал: «Я имел все право ужаснуться сего человека, и если скажут, что я должен был тотчас о таком человеке дать знать правительству, то я отвечаю, что мог ли я вздумать, что кто б либо сему поверил; изболничить его я не мог, он говорил со мною глаз на глаз. Мне казалось достаточною та уверенность, что он без содействия здешняго общества ничего

предпринять не может, а здесь я уверен был, что всегда могу все остановить — уверенность, которая меня теперь погубила» [9].

Естественно, Трубецкой в своих показаниях был неискренен. Сваливая вину на Пестеля, делая его главным виновником произошедшего, диктатор пытался спасти себя, скрыть от следствия свои собственные революционные приготовления. Князь желал также отвести подозрения от своего близкого друга, помогавшего ему готовить военную революцию – от С. И. Муравьева-Апостола.

Естественно также, что эта концепция не устроила следствие. Трубецкому не поверили. Но к личности Пестеля, который был арестован на юге за день до северного восстания и привезен в Петербург 3 января 1826 года.

Следственным действиям в отношении руководителя Южного общества предшествовала его беседа с императором с глазу на глаз. Император оставил об этой встрече короткую мемуарную запись: «Пестель был злодей во всей силе слова, без малейшей тени раскаяния, с зверским выражением и самой дерзкой смелости в запырательстве; я полагаю, что редко найдется подобный изверг» [10]. Иными сведениями об этой встрече историки не располагают.

Но очевидно, что между императором и «извергом» было достигнуто некое соглашение, о смысле которого можно судить по последующим показаниям Пестеля. Уже 4 января Пестель предлагает следствию контуры схемы развития тайных организаций – той самой схемы, которой историки пользуются до сих пор.

Согласно Пестелю, тайное общество возникло в 1816 году; потом, «в 1817 и 1818 году, во время пребывания двора в Москве, общество сие приняло новое устройство»; а «в 1820 или 21 году оное общество по несогласию членов разошлось». Однако сам Пестель и его сторонники с роспуском не согласились: «Я был тогда в Тульчине, и, получа сие известие со многими членами, положили, что московское общество имело, конечно, право переобразования, но не уничтожения общества, и потому решились оное продолжать в том же значении. Тогда же общество Южное взяло свое начало и сошлось сей час с петербургским» [11].

Показания Пестеля содержат сведения о внутреннем устройстве Южного общества, о его руководящих структурах: «Южная управа была предводима г. Юшневским и мною, а третьего избрали мы Никиту Муравьева, члена общества Северного, дабы с

оним быть в прямом сообщении. Северной же думы члены были Никита Муравьев, Лунин, Н.Тургенев, а в скоре вместо онаго к[нязь] Оболенский, а вместо Лунина к[нязь] Трубецкой ... Мой округ был в Тульчине, коему принадлежали ... чиновники главного штаба. Другой же округ в сообщении с оным был в Василькове, под распоряжением Сергея Муравьева и Бестужева-Рюмина» [12].

Кроме того, Пестель рассказывает о других тайных обществах, существовавших в России, в частности, о Польском патриотическом обществе [13] и Обществе соединенных славян [14]. Он заявил и о том, что, возможно, тайное общество существует и на Кавказе, в корпусе генерала А. П. Ермолова: «С корпусом генерала Ермолова не было у нас никакого сношения прямаго; но слышал я, что у них есть общество ... Все сии подробности извлек к[нязь] Волконский от Якубовича, который, несколько выпив, был с ним откровенен» [15].

Южный лидер отвергает версию Трубецкого о том, что участниками заговора двигали личные мотивы – и прежде всего мотив противостояния его собственным честолюбивым планам: «Первоначальное намерение общества было освобождение крестьян, способ достижения сего – убедить дворянство сему содействовать, и от всего сословия нижайше об оном просить императора». Поздние общества хотели «введения в государство конституции» [16]. Достичь же этого предполагалось с помощью военной силы.

Как «способ действий» участников тайных обществ Пестель признает и цареубийство. Он подробно рассказывает о «московском заговоре» 1817 года: «В 1817 году, когда царствующия фамилия была в Москве, часть общества, находящаяся в сей столице под управлением Александра Муравьева, решилась покуситься на жизнь государя. Жребий должен был назначить убийцу из сочленов, и оный пал на Якушкина. В то время дали знать членам в Петербурге, дабы получить их согласие, главнейшее от меня и Трубецкого. Мы решительно намерение сие отвергли, и дабы исполнение удержать, то Трубецкой поехал в Москву, где нашел их уже отставшими от сего замысла» [17].

Естественно, что руководитель Южного общества, как и Трубецкой, не говорил следователям всей правды. Пестелю удалось на следствии скрыть собственную – вполне реальную – работу по подготовке в России военного переворота и свести всю деятельность заговорщиков к пустым разговорам о необходимости преобразований. Император же получил схему развития «злоумышленных тайных обществ», которая в ходе следствия корректировалась в мелких деталях, но в целом осталась

неизменной. Нетрудно предположить, что именно в этом и заключалось соглашение, заключенное Пестелем и Николаем I 3 января 1826 года.

Следует заметить, что любые попытки подследственных отступить от этой схемы, сказать что-то свое пресекались достаточно жестко. Так, к примеру, М. П. Бестужев-Рюмин, пытавшийся рассказать императору «все о положении вещей, об организации выступления, о разных мнениях общества, о средствах, которые оно имело в руках ... о Польше, Малороссии, Курляндии, Финляндии» [18]. Почти три месяца – половину февраля, март и апрель 1826 года – заговорщик содержался в тюрьме в ручных цепях. Видимо, «многознание» Бестужева-Рюмина и желание поделиться этими знаниями с другими сыграло не последнюю роль и при вынесении ему смертного приговора.

Схема, предложенная Пестелем, нашла свое наиболее полное выражение в итоговом документе следствия – «Донесении следственной комиссии» [19], написанном правительственным пропагандистом Д. Н. Блудовым по итогам следствия.

«Донесение» много раз подвергалось критике советскими историками. С. Гессен называл его «тенденциозным и лживым до последнего знака препинания» документом [20]. В декабристоведении этот тезис активно поддерживался и развивался. Так, например, В. А. Федоров усматривал «лживость» «Донесения» в том, что его составитель «замолчал либо грубо извратил» «благородные цели декабристов» [21]. Однако нельзя не заметить: с точки зрения фактологической «Донесение» строго следует следственным делам членов тайных обществ.

Для Блудова этот документ, предназначенный для публикации в открытой печати – отнюдь не первый опыт публицистического оформления императорской идеологии. В ночь с 14 на 15 декабря именно Блудову (по рекомендации Н. М. Карамзина) император поручил написать первое правительственное сообщение на Сенатской площади.

Изучая это сообщение, исследовательница А. Г. Готовцева пришла к выводу: уже в нем интуитивно нащупана некая пропагандистская схема, которая потом станет краеугольным камнем официальной концепции развития тайных обществ. Схема эта, названная исследовательницей «схемой Блудова», состояла в следующем: «откровенно врать было невозможно, но и говорить всю

правду тоже не следовало. Информацию нужно было давать, но преподносить ее следовало только в официальной трактовке, никаких иных толкований не допускающей. Истинные масштабы заговора, как и политические лозунги заговорщиков, следовало, по возможности, скрывать. Нужно было также проводить постоянную градацию участников, не забывая при этом выделять группу "заблудших", которым обязательно следовало декларировать "прощение". И, конечно же, венцом этой схемы становился постулат о "преданности" русских людей "законной монархии". При этом незыблемым было и право Николая I на занятие престола» [22].

Впоследствии Блудов – по заданию царя – написал еще ряд публицистических текстов, где эту свою схему успешно развивал.

В «Донесении» же схема Блудова причудливо переплелась со схемой Пестеля.

Во-первых, «Донесение» утвердило хронологическую канву движения. Схема развития декабризма Союз спасения – Союз благоденствия – Северное и Южное общества – восстания в Петербурге и на юге была полностью принята исторической наукой. Во-вторых, вслед за Пестелем и Блудовым и современники, и историки повторяли и повторяют тезис о том, что движение декабристов было практически полностью идеологическим. О конституционных проектах в основном тексте не говорится, но в примечаниях утверждается: «Один проект Конституции написан Никитой Муравьевым. Он предполагал монархию, но оставляя императорскую власть весьма ограниченную... Другая конституция, с именем "Русской Правды" и совершенно в духе республиканском, есть сочинение Пестеля» [23].

Окончательно формируя концепцию возникновения и развития тайных обществ, «Донесение следственной комиссии», конечно, несколько лукавило: ни из республиканских убеждений Пестеля, ни из конституционно-монархических воззрений Никиты Муравьева восстание на Сенатской площади напрямую не вытекало. М. С. Лунин иронически писал: «Достаточно, кажется, заметить, что заговор не длится десять лет сряду; что заговорщики не занимаются сочинением книг, дабы действовать словом и торжествовать убеждением ... История народов всех времен не представляет сему примера» [24]. Но этого лукавства советские историки не поняли: большинство из них сводило «революционную тактику» декабристов именно к идеологии.

Еще один тезис «Донесения», практически без изменений воспринятый советской исторической наукой, – тезис о царевубийстве как составной части этой самой декабристской «тактики». Описывая

в подробностях все, даже случайные разговоры на эту тему, большинство из которых были почерпнуты именно из показаний Пестеля, автор «Донесения» старался представить членов общества «злодеями» и оправдать в глазах общественности тяжелые приговоры, в том числе и смертную казнь. И дать возможность царю отделить, наконец, «вожаков» и «зачинщиков» от «заблудших» и «непричастных».

Историки же, декабристам, конечно же, сочувствовавшие, рассуждали о цареубийственных проектах как о показателе «революционной зрелости» заговорщиков. Схема Пестеля-Блудова в итоге вошла не только в историографию, но даже и в школьные учебники по истории.

На современном этапе развития исторической науки назрела необходимость по-новому, не замыкаясь в схеме Блудова-Пестеля, осмыслить феномен декабризма. Выскажу здесь лишь некоторые свои соображения.

Естественно, движение декабристов – составная часть общественного движения в России начала XIX века. Идеология тайных обществ декабристов не представляла собой ничего уникального. Александровская эпоха – это время повального увлечения идеями конституционализма. Причем первенство в постановке перед русским обществом вопроса о конституции принадлежит отнюдь не декабристам, а императору Александру I, даровавшему в 1815 г. конституцию Польше и планировавшего дать конституцию России. Конституции – более или менее радикальные – писали не только Пестель и Н. М. Муравьев, не только они требовали отменить крепостное право. О необходимости конституции и отмены рабства писали и говорили такие знаменитые сановники, как Н. Н. Новосильцев (который в 1818 г. по поручению Александра I разрабатывал «Уставную грамоту Российской империи», а три года спустя вместе с М. С. Воронцовым и А. С. Меншиковым разработал проект отмены крепостного права), А. А. Аракчеев (который в 1818 г. составил проект крестьянской реформы, предусматривавший постепенную отмену крепостного права), П. Д. Киселев, Н. Г. Репнин и многие другие.

С точки зрения организационных форм деятельности декабристские союзы тоже были вполне традиционны. Согласно сведениям, приведенным в книге В. М. Боковой «Эпоха тайных обществ», В России 1-й трети XIX в. существовало 160

общественных объединений [25]. Причем Россия не была в данном случае исключением: мода на тайные общества захватила всю Европу. Подобные организации создавались с различными целями, но наиболее распространенными были организации с целями политическими. Российские участники таких обществ занимались, в основном, разговорами о необходимости перемен, обсуждали либеральные идеи царя, писали проекты всякого рода конституций.

Тайные общества, в которых состояли те исторические деятели, которых мы сегодня называем декабристами, не были исключением. Они не представляли собой ничего уникального. Деятельность их также сводилась к более или менее либеральным разговорам о необходимости реформ. Но, несмотря на радикализм этих разговоров, никакой реальной опасности для власти не представляли и практически не были связаны с последующими вооруженными выступлениями.

Ведь далеко не все участники Союза спасения, Союза благоденствия, Северного и Южного обществ участвовали в вооруженных восстаниях 1825–1826 гг. И далеко не все участники этих восстаний состояли в обществах. Очевидно, что, причисляя то или иное общество к декабристским, мы опираемся, прежде всего, на силу традиции. Традиции, заложенной на следствии П. И. Пестелем. Пестель состоял в этих четырех тайных обществах, был прекрасно осведомлен об их деятельности и именно об этой деятельности поведал следствию. Если бы он состоял, например, в Ордене русских рыцарей, то очевидно, что история декабризма традиционно отсчитывалась бы именно с этой организации.

Однако в России начала XIX века общественная жизнь строилась отнюдь не вокруг общественных объединений. Она строилась вокруг армии: большая часть молодых дворян были офицерами, армия была единственным для дворянина способом сделать быструю карьеру. Офицеры, тем более те, кто прошел Отечественную войну и заграничные походы, были наиболее социально активным слоем населения. Поэтому не случайно вся конкретная работа по организации русской революции шла не в тайных обществах, а именно в армии. Документы свидетельствуют: армейский заговор начала века был большой и разветвленный, и у заговорщиков были в целом неплохие шансы взять власть в России [26].

Причем в этом заговоре участвовали как декабристы (Пестель, С. П. Трубецкой, А. П. Юшневский, С. Г. Волконский), так и люди, в тайных обществах не состоявшие. Заговор этот был сконцентрирован вокруг влиятельных армейских генералов,

командовавших значительными войсковыми соединениями. Среди таких лиц следует назвать главнокомандующего 2-й армией генерала П. Х. Витгенштейна, его начальника штаба генерала П. Д. Киселева и командира 4-го пехотного корпуса генерала А. Г. Щербатова. И именно следствием деятельности этого заговора стали две неудачные попытки произвести революцию в России.

Схема же, предложенная Пестелем и дополненная Блудовым, оказалось удобной. Удобной прежде всего для императора Николая I, которому вовсе не нужно было показывать всему миру, что российская армия коррумпирована, плохо управляема, заражена революционным духом. И что о заговоре знали и заговорщикам сочувствовали высшие армейские начальники. Гораздо удобнее было представить декабристов как юнцов, начитавшихся западных либеральных книг и не имеющих поддержки в армии.

Можно понять и Пестеля. Полковник, скорее всего, предвидел: если следствие начнет распутывать армейский заговор, выяснять, кто и как на самом деле готовил русскую революцию, то круг привлеченных к следствию и – в итоге – осужденных окажется гораздо большим. Вырастет и число тяжелых приговоров: все же, согласно его собственным замечаниям на следствии, «подлинно большая разница между понятием о необходимости поступка и решимостью оный совершить», «от намерения до исполнения весьма далеко», «слово и дело не одно и то же» [27].

Из всего, сказанного выше, можно сделать следующий вывод: история общественного движения Александровской эпохи нуждается в очень серьезном пересмотре. Причем пересмотре не с точки зрения оценки тех или иных действий тех или иных исторических персонажей, а с точки зрения сбора и осмысления новых фактов. При этом нужно учитывать, что та картина деятельности декабристских тайных обществ, которая известна с 1826 г. и к которой мы привыкли, это не более, чем гипотеза, причем одна из наименее вероятных, наименее подтвержденных источниками.

Источники и литература:

1. Восстание декабристов. Документы и материалы (Далее – ВД). – М.; Л., 1925. – Т. 1. – С. 393.
2. Там же. – С. 223.
3. Там же. – С. 479.
4. Там же. – С. 427.
5. Там же. – С. 151.
6. Там же. – С. 155.
7. Там же. – С. 23, 21.
8. Там же. – С. 26.

9. Там же. – С. 27.
10. Междуцарствие 1825 года и восстание декабристов в мемуарах и переписке членов царской семьи. – М.; Л., 1926. – С. 33.
11. ВД. – М.; Л., 1927. – Т. 4. – С. 79.
12. Там же. – С. 80.
13. «С польским обществом, коего Директория была в Дрездене, в сношении были мы чрез Бестужева-Рюмина и Сергея Муравьева... В 1825 году я сам был в сношении с князем Яблоновским и Гродецким, коих видел в Киеве» (ВД. – Т. 4. - С. 79).
14. «Сказывал мне Бестужев-Рюмин, что он слышал о существовании тайного общества под названием Соединенные Славяне» (ВД. – Т. 4. – С. 82).
15. ВД. – Т. 4. – С. 81.
16. Там же. – С. 79, 81.
17. Там же. – С. 81–82.
18. ВД. – М.; Л., 1950. – Т. IX. – С. 42–43.
19. Его императорскому величеству высочайше учрежденной Комиссии для изыскания о злоумышленных обществах всеподданнейший доклад // ВД. – Т. 17. - М., 1980.
20. **Гессен С.** Декабристы перед судом истории. – Л.; М., 1926. – С. 12, 15.
21. **Федоров В. А.** Предисловие // ВД. – Т. 17. – С. 8.
22. **Готовцева А. Г.** Официальная пресса о декабристах: этапы формирования правительственной версии // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Чернігів, 2006. – Вип. 33. – С. 77.
23. ВД. – Т. 17. – С. 35.
24. **Лукин М. С.** Письма из Сибири. – М., 1988. – С. 74.
25. **Бокова В. М.** Эпоха тайных обществ. – М., 2003. – С. 624–628.
26. См. об этом: **Киянская О. И.** Южное общество декабристов. – М., 2005.
27. ВД. – Т. 4. – С. 103, 112.

НАРИС ПРО ПОЛЯКА-“СЛОВ'ЯНИНА”

Понад 180 років, що відділяють нас від подій 14 грудня 1825 року, не применшують значення повстання декабристів для історії людства. Тема декабризму, зараз на перший погляд, не є актуальною через її „розробленість” (а це понад 18 тис. томів наукової та художньої літератури), тенденційність і заідеологізованість праць радянських дослідників. Однак процеси розвитку сучасного суспільства і науки висувають перед ученими нові завдання: розгляд усіх подій минулого через їх зв'язок із сучасністю; вивчення життя і діяльності маловідомих постатей і, по-третє, зростання ролі краєзнавчого фактору. Для дослідження ми обрали постать декабриста Юліана Люблінського (1798–1873), одного із засновників Товариства об'єднаних слов'ян. Зазначимо, що дана декабристська організація, яка діяла в Новоград-Волинському, однією з перших у ХІХ ст. висунула ідею слов'янської федерації (подібне гасло було присутнє до цього лише у масонської ложі „З'єднаних слов'ян”), що через чверть століття стала домінуючою для членів Кирило-Мефодіївського товариства, а в другій половині ХІХ ст. – громадівців та особисто М. Драгоманова. У ХХ – на початку ХХІ ст. ідея єдності народів знайшла вияв в інтеграційних процесах, активним учасником яких прогне стати незалежна Україна. І саме Ю. Люблінський свого часу наполіг на домінуванні ідеї слов'янської єдності в програмних документах Товариства. По-друге, порівняно із іншими декабристськими організаціями про Товариство об'єднаних слов'ян і насамперед Ю. Люблінського інформації, в т.ч. і краєзнавчого характеру, дуже мало (на цьому, до речі, наголошував відомий радянський письменник В. Чивиліхін у своєму романі-есе „Пам'ять”: „... Я з прикрістю і гіркотою дізнався, що в Житомирі, де служили й були заарештовані багато хто, за висловом Герцена, з „молодих штурманів майбутньої бурі”, головним чином слов'яни, навіть згадки про це не знайдеш” [1]).

При написанні статті було використано дві групи матеріалів – загальну літературу про декабристських рух (праці М. В. Нечкіної „Движение декабристов”, „Общество соединённых славян”, П. М. Ольшанського „Декабристы и польское национально-освободительное движение”, М. П. Савичева „Первые благовестители свободы”, збірники „Литературное наследство”, „Восстание декабристов”, „Очерки из истории декабристов” тощо) та

краєзнавчі розвідки (статті С. Дихна, Л. Рафальського, В. Фурса, М. Якимчука, монографії Н. Сейко тощо). На основі опрацювання даної літератури спробуємо відтворити біографію Ю. Люблінського.

Почнемо з відомостей про народження майбутнього декабриста. В „Українській радянській енциклопедії” знаходимо таку інформацію: „Люблінський Юліан Казимирович (справжнє прізвище – Мотошнович); 6 (17) XI 1798, с. Люблинець, біля м. Новоград-Волинського...” [2]. Проте краєзнавча література даного топоніма на території Житомирської області не подає. Тоді звертаємося до іншого джерела – „Пам’ятної записки” Ю. Люблінського, (написана на 4 сторінках поштового паперу великого формату польською мовою, від III особи, датована 12 липня 1829 р.; тривалий час цей документ зберігався в архіві нащадків декабриста І. Д. Якушкіна [3]), в якій читаємо: „... Юліан Казимирович Мотошнович, названий Люблінським по селу Люблинець, що знаходилося у володінні його предків і розташоване на березі р. Буг, котра відділяє Волинь від Малої Польщі, народився на Волині 6 листопада 1798 р.” [4]. Відомо, що р. Буг не тече на території Житомирщини. Єдиним великим населеним пунктом в Україні із даною назвою є м. Люблинець Волинської області, яке, до речі, і розташоване на р. Буг, проте справа про дворянське походження роду Люблінських, наявна в Державному архіві Житомирської області (ф. 146), подає власниками маєтку Пачоско-Люблінських. І тут виникає декілька версій: Люблінський народився біля Новоград-Волинського, і, хоч минуло небагато часу з дня його арешту, міг просто переплутати річку Случ, на якій стоїть Новоград-Волинський, із Бугом, і друга – пращури Юліана Казимировича володіли м. Люблинець (теперішньої Волинської області), проте з певних причин змушені були відмовитися від прав на маєток. Звернімо увагу, що „Записка” не вказує населеного пункту, де народився майбутній декабрист, констатуючи, що місцем народження є Волинь. Отже, де саме народився Юліан Люблінський достеменно не відомо.

З біографічного довідника декабристів дізнаємося, що батько Ю. Люблінського був збіднілим шляхтичем на ім’я Казимеж Мотошнович, мати Констанція N. N. – уродженкою Варшави) [5]. Після смерті батька у 1803 р. маленький Юліан їде навчатися в початкове повітове училище в Межиричі Корецькому. Як згадує сам Ю. Люблінський у „Пам’ятній записці”, там він залишався під наглядом ксендзів-піярів до 1809 р. В училищі Юліан зазнав утисків з боку вихователів і синків багатіїв, проте саме тут у хлопчика проявився хист до наук. У „Пам’ятній записці” Ю. Люблінський зауважує, що „закінчивши в такому юному віці повітове училище і не

маючи досвіду, він довгий час провів без справжнього діла” [6]. Цікаво, що радянська дослідниця декабристського руху М. В. Нечкіна у праці „Общество соединённых славян” звертає увагу на проблеми із здоров’ям майбутнього декабриста, а саме – часті випадки падучої хвороби, зазначаючи, що Ю. Люблінський „пішов з училища в одинадцять років, не закінчивши його через хворобу”. А потім припускає, що певну роль тут відіграла бідність дворянської родини. Із цим твердженням можна погодитися, адже відомо, що 1826 р. після арешту Юліана Казимировича його мати опинилася в „бідному становищі, маючи тільки на денне харчування, що залишилося після померлого першого її сина, губернського секретаря Целестіна Люблінського рухомого майна” [7].

Ю. Люблінський у цей час буквально живе серед книг. Як він сам зізнається, з дитинства він мав нахил до наук, самотужки вивчив російську, латинську, французьку, частково італійську і німецьку мови. Найбільшою мірою його захоплювала політекономія, насамперед праці Монтеск’є, Сея, Сміта, Мальтуса тощо [8].

У „Пам’ятній записці” читаємо, що 1817 р. під час зміни керівництва Волинської губернії через ревізію сенатора Сіверса Ю. Люблінського було обрано мешканцями Новоград-Волинського повіту засідателем земського суду („ревізія сенатора Ф. Ф. Сіверса”, остзейського німця, про якого відгукувалися, як про „підступного і понурого, безсоромного циніка і пристрасного любостяжателя”, відбувалася у 1815–1816 рр. і була викликана боротьбою польських поміщиків з російською адміністрацією в особі губернатора Комбурлея, врешті, підсумком її була перемога поміщиків [9]). Проте дане твердження викликало у радянських дослідників-декабристознавців сумнів. Дійсно, в адресі-календарі на 1818 рік на посаді засідателя земського суду показаний колезький реєстратор Люблінський, але, на жаль, без вказівки імені і по батькові, що істотно, адже в Юліана був брат Целестін. Достеменно відомо, що Целестін (Селестін) Люблінський у чині губернського секретаря помер до 1826 р., місце служби його є невідомим, проте і він міг служити у виборах дворянства. Згадка в календарі при прізвищі Люблінського класового чину, про який у справі не згадується, дає підстави припустити, що для одержання чину він складав іспит [10].

У своїх свідченнях Юліан Казимирович мовчить про подальше навчання в Кременецькому ліцеї, хоча згадка про це є в „Пам’ятній записці”. Наголосимо на тому, що на початку XIX ст. Кременець перетворився на один з найбільших центрів Волині. У корпусах колишнього Кременецького єзуїтського колегіуму 1805 р. на кошти приватних пожертвувань відкрито Вищу Волинську гімназію, яку

1819 р. перейменовано на ліцей. Це був вищий навчальний заклад, що за програмою прирівнювався до Віленського університету [11]. Але провчився тут Ю. Люблінський лише рік, через те що попечитель Віленського учбового округу та університету Адам Чарторийський запропонував йому привести до ладу канцелярське діловодство Віленського університету. Звичайно ж, Юліан Казимирович погодився, адже, як сам згадував, „не міг відмовитися тим більше, що для виконання цієї роботи достатньо було кількох місяців ... службові заняття не забирали в нього дорогий час, який він міг присвятити науці”. Отож, 1819 р. Юліан Казимирович вступив до Варшавського університету, де протягом року „ніщо не заважало його заняттям” [12], а вже наступного року став членом таємного товариства, організатори якого, варшавські студенти, „почали збиратися у вказаному місці для взаємного обміну науковими повідомленнями” [13].

Польський дослідник Л. Баумгартен припускає, що Ю. Люблінський був членом „Союзу вільних поляків”[14]. Що ж являла собою ця таємна організація? „Союз вільних поляків” було засновано на початку 1820 р. студентами В. Хельтманом та Л. Піонткевичем. Організація видавала газету „Dekada Polska”, що виходила із січня до травня 1821 р. Спочатку невеликі групи студентів в одному і тому ж складі збиралися в Англійському готелі, у кав'ярнях в Фалліна, Бржезинської, „Під Сатурном”, „Під баранкою”, на квартирі студента Замойського. Прикриваючись чаюванням, а іноді і грою в карти, вони обговорювали політичні питання, читали твори прогресивних мислителів, співали революційних пісень. Серед учасників зібрань у кав'ярні „Під Сатурном” був і студент Калиновський. Свою задачу Союз бачив у боротьбі проти тиранії і деспотизму, а метою було відновлення незалежності Польщі. Кожен член повинен нести у своєму серці Річ Посполиту. Польський історик Ш. Аскеназі стверджує, що вербувалися у члени організації представники середньої і дрібної шляхти та інтелігенції, але зустрічалися і представники аристократії. Члени Союзу повинні були берегти таємницю існування цієї організації. За порушення клятви була смерть. Члени товариства намагалися пропагувати Конституцію 3 травня 1791 р. [15].

Хельтман і Піонткевич вирішили видати у вигляді додатку до своєї газети текст Конституції 3 травня 1791 р. Ректор Варшавського університету 2 травня повідомив про це поліції. Вчинок студентів викликав у цесаревича Костянтина Павловича обурення. Засновники Союзу були заарештовані. Після цього члени організації знищили всі документи. Через це існування Союзу так і не було доведено [16].

Ю. Люблінського було заарештовано за зв'язки із студентом Калиновським. Слідство у справі арештованих закінчено восени 1821 р., а вже 1822 (або 1823 р.) Ю. Люблінського відправлено на батьківщину в кайданах, де він мав залишатися під наглядом поліції [17].

Радянський дослідник П. Ольшанський у середині 1950-х рр. ввів у науковий обіг ряд документів, що стосуються Ю. Люблінського, які зберігаються у Варшавському державному архіві стародавніх актів. Перший з них – донесення поліцейського агента Генріха Макрота про бесіду із Ю. Люблінським (написані французькою мовою), другий – лист Люблінського до графині Замойської. Зауважимо, що Г. Макрот – відомий у ті часи поліцейський агент-provokator, який приносив шпигунські відомості особисто Костянтину Павловичу. Із Ю. Люблінським Г. Макрот був знайомий ще з університетської лави. Швидше за все, його підіслали в тюрму до Ю. Люблінського з метою одержання нових даних про діяльність таємних товариств у Польщі, користуючись їхнім особистим знайомством. Зустрічі із Ю. Люблінським стали доволі частими. Донесення Г. Макрота підтверджують, що Ю. Люблінський народився на Волині і прибув до м. Новограда-Волинського 16 листопада 1818 р. за паспортом, виданим йому губернатором Гжицьким, служив при маршалі. У цей же час він придбав певне майно і гроші, що дозволило йому утримувати матір і сестер. Після цього був секретарем князя Чарторийського в Пулавах, потім поїхав до Варшави, де одночасно навчався і працював у канцелярії комісії внутрішніх справ і поліції. А далі йшла розповідь про організацію студентських зібрань, і Юліан називає прізвища 13 учасників таємних зібрань, з яких лише Калиновський був членом „Союзу вільних поляків”. І саме це змушує П. Ольшанського припустити, що Ю. Люблінський був членом не самого Союзу, а лише належав до одного з таємних студентських товариств, якими той керував [18].

Одного разу Г. Макрот отримав від Ю. Люблінського листа, якого необхідно було передати особисто в руки графині Замойській, проте незабаром цей лист опинився разом із донесеннями агента в руках Костянтина Павловича. Таким чином, усі спроби з боку Ю. Люблінського знайти допомогу закінчилися нічим. А уже в останніх розмовах із Макротом Юліан Казимирович перестав бути відвертим, і багато інформації замовчував [19].

У 1823 р., коли полк, в якому служили брати Борисови, стояв у Новограді-Волинському, у кайданах з'являється Ю. Люблінський. Борисови, як зазначається у „Пам'ятній записці”, були ще раніше знайомі із його родичами. М. Нечкіна звертає увагу на те, що у

співробітництві із Ю. Люблінським брати Борисови ввели новий момент в революційну ідеологію: всеслов'янську революційну єдність. Було вирішено замість колишнього гуртка організувати Товариство, метою якого буде об'єднання всіх слов'янських племен в одну федеративну республіку [20].

Найбільш дискусійним у цьому плані виступає питання про те, хто із 3-х засновників товариства запропонував ідею братства слов'янських народів, в тому числі і польського. У показаннях Петра Борисова читаємо: „... У 1823 році, познайомившись із поляком Люблінським, який здався мені спочатку людиною досвідченою, запропонував я моєму братові створити таємне товариство, метою якого був би ... зроблений без великих потрясінь державний переворот, і запросити до цього ... поляка, як людину із добрими даними. Після деяких роздумів ми відкрились в цьому Люблінському, який ... дав мені слово допомагати в організації товариства такого типу” [21]. Зазначимо, що фраза П. Борисова про „досвідченість” Люблінського так і залишилась нерозгаданою царськими слідчими, хоча на полях олівцем ними було поставлено NB. Андрій Борисов, у свою чергу, підкреслює, що „... переконав брата мого і поляка Люблінського допомогти ... у цій праці. Ми видумали віддалену ціль – об'єднання слов'янських племен в єдину республіку” [22].

У праці „Товариство об'єднаних слов'ян” М. Нечкіна зазначає, що не погоджується із висновком, нібито Ю. Люблінському належить „нейтральне” побажання” викорінення ворожості між росіянами і поляками, а ідея створення товариства – Борисовим. Дослідниця стверджує, що не можна применшувати ролі Люблінського: ідея утворення товариства належить трьом засновникам. Хоча і не він, на думку дослідниці, є автором програмових документів товариства: „Катехізіс” і „Клятвенну обіцянку” написали Борисови, а Юліан Казимирович лише переклав їх польською і французькою мовами [23].

В „Алфавіті” Боровкова вказано, що у Товаристві Люблінський, крім Борисових і Горбачевського, ні з ким стосунків не мав [24]. До того ж як поляка його не прийняли до новоутвореної „Слов'янської” управи під час об'єднання слов'ян із Південним товариством. М. Нечкіна пише, що Ю. Люблінський „висміяв злиття товариств і став настільки вороже ставитися до нього, що Борисов 2-й з певного часу навіть почав його боятися” [25]. Цікаво, що слов'янам так і не вдалося налагодити зв'язку із таємним польським Патріотичним товариством. Це міг би зробити Ю. Люблінський, який, як зазначає М. В. Нечкіна, добре знав багатьох діячів-поляків. Проте з якихось причин цього зробити не захотів, хоча поляк граф Мошинський жив

неподалік. Майже ніхто із Товариства нічого про нього не знав, окрім Ю. Люблінського, який у розмові з Борисовими одного разу похвастався, що запросив одного члена, який буде вартіснішим від багатьох, – графа Мошинського! А потім зізнається, що знає і деяких інших поляків [26]. До того ж, у свідченнях члена Товариства об'єднаних слов'ян Бечаснова читаємо: „... Люблінський розповідав мені, що він знайомий з графом Мошинським, який сам, нібито, у цьому товаристві, і хотів познайомити з ним Борисова і Горбачевського, а потім і мене, тобто нас..., але не познайомив, не знаю чому” [27]. З цього приводу здається дивною поведінка Ю. Люблінського після об'єднання „слов'ян” із Південним товариством. Саме тому М. В. Нечкіна припустила, що Ю. Люблінський міг бути членом Патріотичного товариства [28].

Після невдачі повстання в Петербурзі почалися арешти декабристів. Наказ про арешт Ю. Люблінського було видано 15 лютого 1826 р., а доставлено його до Петербурга з Житомира на головну гауптвахту 26 лютого. Декабриста посадили у Петропавловську фортецю, в особливий арештантський покій (2 березня), з травня 1826 р. він знаходився в бастіоні Трубецького № 26 [29].

Цікавими є свідчення Ю. Люблінського на суді. Спочатку він видав більше правди про себе, ніж хотів: „Намір наш був поєднати всі слов'янські народи і скласти федеративну республіку”. Але ця „лютнева” позиція змінюється „березневою”: „З Борисовим-молодшим розмовляв я про федеративну республіку, але на то ніякої постанови не було”. У травні 1826 р. в біографічній анкеті Ю. Люблінський пише, що „ніколи не був за Республікою” і що революції заслуговують на один „сміх” [30].

Оскільки Ю. Люблінський не брав участі у повстанні і не був членом Південного товариства, слідство поступово послабило до нього увагу і відсунуло декабриста в доволі далекий „розряд” засуджених – шостий [31]. 10 липня 1826 р. Ю. Люблінського приговорили на каторжні роботи на 5 років, але строк скоротили до 3. 7 лютого 1827 р. його відправили до Сибіру. Мав такі прикмети: зріст 2 аршини 5 7/8 вершка, „обличчя біле, кругле, очі карі, ніс прямий, продовгуватий, волосся на голові і бровах темно-русяве” [32]. У Читинському острозі Ю. Люблінський зустрівся із декабристом-художником Миколою Бестужевим. 10 липня 1829 р. Ю. Люблінський мав перейти на стан поселенця і виїхати з Чита. Тому М. Бестужев на згадку вирішив намалювати портрет слов'янина. Юліан Казимирович постає перед нами із піднятими догори очима і виразом обличчя, далеким від земних турбот [33]. Мистецтвознавці тривалий

час сперечалися, чому саме таким чином вирішив зобразити Люблінського Бестужев. Перше припущення: на каторзі Люблінський піддався релігійним настроям. І тут знову зустрічаємо суперечливі свідчення, подані М. В. Нечкіною. У книзі „Общество соединённых славян”, описуючи навчання Люблінського у ксьондзів-піарів, вона побіжно згадує, що Юліан Казимирович був католиком [34], але вже через декілька сторінок ми читаємо: „Люблінський був невіруючою людиною і, незважаючи на суворий нагляд цивільних властей за виконанням обрядів і вимогливість католицької церкви, до якої офіційно належав, не бував на сповіді і причасті...” А далі Міліца Василівна подає текст листа Борисова-другого до Вигодовського (від 23 „месидора” 1825 року). Останній служив у канцелярії волинського губернатора і міг допомогти Люблінському у справі, яку хотіли відкрити на нього католицькі священики: „Ви, звичайно, питаєте – за що? Смійтеся, – він тут три роки, і не був на сповіді, кажуть вони, і ось його провина”. А далі Петро Борисов зазначає, що Люблінський – людина набожна. Та й на допиті Люблінський стверджує, що на сповіді і біля святого причастя бував [35]. Друге припущення: підняті додолу очі повинні були, за задумом художника, виражати фанатичну одержимість революціонера, відданого ідеї служіння Батьківщині – Польщі [36]. Як би там не було, але цей портрет є єдиним відомим нам зображенням декабриста. 12 липня 1829 р. Ю. Люблінський пише на прохання друзів-декабристів, які потребували фактичного матеріалу для своїх мемуарів, вже згадувану нами „Пам’ятну записку” – коротку біографічну довідку, що розповідає про життя декабриста до заслання. У 1920-ті рр. ця записка була знайдена істориком М. П. Чулковим [37].

30 липня 1829 р. Ю. Люблінський поселяється в Тункінській фортеці Іркутської губернії, де одружується із місцевою селянкою Агаф’єю Тюменцевою. 26 січня 1844 р. його дозволили перевести в с. Жилкіно Іркутської губернії. За амністією 26 серпня 1856 р. Юліана Казимировича відновлено в правах із дозволом з жінкою і 5 дітьми повернутися в Європейську Росію, куди він виїхав 5 вересня 1857 р. [38]. Потім жив у Петербурзі і Славуті Волинської губернії. У 1872 р. все сімейство переїхало до Петербурга, де жило достатньо скрутно. Помер Юліан Казимирович 26 серпня (7 вересня) 1873 р. в Петербурзі [39].

Цікавими є ще два факти з біографії Ю. Люблінського. По-перше, в Сибіру декабрист написав „Записки”. У 1862 р. Герцен назвав їх серед інших записок декабристів, які мав намір видавати. Але, як зазначає дочка декабриста, ці документи в її батька було вкрадено разом із чемоданом, коли він їхав із Сибіру на Волинь, у

Славу [40]. По-друге, Ю. Люблінський був прообразом одного з головних героїв твору класика ХІХ ст. І. Федорова-Омультівського „Крок за кроком” – Жилинського. Як і Люблінський, Жилинський – поляк (Казимир Адамович), а дочка декабриста Христина – прообраз Христини Казимирівни Жилинської, теж головної героїні роману [41]. Про дочку Ю. Люблінського знаходимо схвальні відгуки в декабриста І. Д. Якушкіна [42]. Персонаж старця Жилинського, безперечно, є позитивним, адже Казимир Адамович своїм прикладом впливає на формування світогляду майбутнього революціонера Светлова; до того ж Светлов, спілкуючись із Жилинським, вивчає польську мову, читає в оригіналі Міцкевича, Лелівеля тощо [43].

Не менш важливим є і те, що Ю. Люблінський у засланні писав вірші. За словами дочки декабриста Ізабелли, зошит із віршами батька взяв 1856 р. один з його іркутських знайомих Давиденко для опублікування за кордоном. Швидше за все, поезії носили політичний характер. На жаль, прочитати вірші Ю. Люблінського, так само як і його „Записки”, нам не вдасться, – зошит авторові повернуто так і не було [44].

Особистість Юліана Люблінського так і залишається для нас до кінця не розгаданою. Даною публікацією ми змогли лише привідкрити завісу таємниці. Попереду – робота із джерелами польських, литовських і російських архівів.

Джерела та література:

1. **Чивилихин В.** Память: Роман-эссе: В 2-х кн. – М., 1988. – Кн. 2. – С. 45.
2. Люблинский Юлиан Казимирович // Украинская советская энциклопедия. – К., 1981. – Т. 6. – С. 199.
3. Автобиография Ю. К. Люблинского // Литературное наследство / В. В. Виноградов (гл. ред.), И. С. Зильберштейн, С. А. Макашин, М. Б. Марченко. – М., 1956. – Т. 60. – Кн. 1. – С. 250.
4. Там само. – С. 246.
5. Декабристы: Биографический справочник / Под ред. акад. М. В. Нечкиной. – М., 1988. – С. 108.
6. Автобиография Ю. К. Люблинского. – С. 246.
7. Восстание декабристов: Материалы (далі – ВД). – Т. VIII. – М.–Л., 1926. – С. 24.
8. **Нечкина М. В.** Общество соединённых славян. – М.–Л., 1927. – С. 24–25.
9. Автобиография Ю. К. Люблинского. – С. 254; **Рафальский Л.** Административные порядки на Волыни в период польского режима // Волын. епарх. ведомости. – 1887. – № 15. – С. 473.
10. Автобиография Ю. К. Люблинского. – С. 250–251.

11. Історія міст і сіл УРСР: Тернопільська область. – К., 1973. – С. 370; **Сейко Н. А.** Добродійність поляків у сфері освіти України (XIX–початок ХХ ст.). Київський учбовий округ: Монографія. – Житомир, 2007. – С. 120–138; **Ї ж.** Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у ХІХ – першій половині ХХ ст. – Житомир, 2002. – С. 35–37.
12. Автобіографія Ю. К. Люблінського. – С. 246.
13. Там само.
14. **Ольшанський П. Н.** Декабристи и польское национально-освободительное движение. – М., 1959. – С. 137–138.
15. Там само. – С. 64–70.
16. Там само. – С. 64–68.
17. Автобіографія Ю. К. Люблінського. – С. 254; **Горбачевський І. І.** Записки. Письма / Б. Е. Сыроечковский, Л. А. Сокольский, И. В. Порох. – М., 1963. – С. 180; **Нечкина М. В.** Движение декабристов: В 2-х тт. – М., 1955. – Т. 2. – С. 149.
18. **Ольшанський П. Н.** Вказ. праця. – С. 139–144.
19. Там само. – С. 140.
20. **Нечкина М. В.** Движение декабристов. – Т. 2. – С. 149.
21. ВД. – Т. V. – М.–Л., 1926. – С. 28.
22. **Нечкина М. В.** Движение декабристов. – Т. 2. – С. 150–151.
23. Там само. – С. 152.
24. Декабристы: Биографический справочник / Под ред. акад. М. В. Нечкиной. – М., 1988. – С. 281.
25. **Нечкина М. В.** Общество соединённых славян. – С. 84.
26. Там само. – С. 109.
27. **Медведская Л. А.** Южное общество декабристов и Польское патриотическое общество // Очерки из истории движения декабристов: Сборник статей / Под ред. Н. Д. Дружинина, Б. Е. Сыроечковского. – М., 1954. – С. 309.
28. **Нечкина М. В.** Общество соединённых славян. – С. 84, 92.
29. Декабристы: Биографический справочник. – С. 108.
30. **Нечкина М. В.** Движение декабристов. – Т. 2. – С. 151–152.
31. Декабристы: Биографический справочник. – С. 108.
32. Там само. – С. 109.
33. Николай Бестужев и его живописное наследие // Литературное наследство. – Т. 60. – Кн. 2. – С. 128–129.
34. **Нечкина М. В.** Общество соединённых славян. – С. 24.
35. Там само. – С. 25–26.
36. Николай Бестужев и его живописное наследие. – С. 128–129.
37. **Нечкина М. В.** Движение декабристов. – Т. 2. – С. 134–135.
38. **Матханова Е. И.** Декабристская Малая артель после амнистии // Ссылные декабристы в Сибири / Отв. ред. Л. М. Горюшкин. – Новосибирск, 1985. – С. 185–186.
39. Декабристы: Биографический справочник. – С. 109.
40. Автобіографія Ю. К. Люблінського. – С. 249–250; **Герцен А. И.** Собрание сочинений: В 30 тт. – М., 1958–1959. – Т. 16. – С. 237.

41. **Азадовский М.** Новые материалы о декабристах // Сибирские огни. – 1939. – № 4. – С. 168–169.
42. Декабристы: Летописи. – М., 1929. – С. 455.
43. Творческий путь И. В. Омуревского // **Омуревский И.** Шаг за шагом: Романы, рассказы. – Иркутск, 1983. – С. 541.
44. Декабристы-литераторы // Литературное наследство. – М., 1954. – Т. 59. – С. 708.

ДЕКАБРИЗМ І СУЧАСНА РОСІЯ

2 грудня 2007 року в Росії відбулися вибори до парламенту – Державної Думи. Через кілька днів – річниця повстання декабристів, які серед інших своїх сподівань покладали надії на встановлення демократичних форм правління та обмеження авторитаризму. Та навряд чи багато людей у сучасній Росії згадували про цю подію та її учасників. Адже те, що відбувається нині, суперечить їхнім цілям – все знов повертається до авторитаризму. Вже у XXI столітті.

Наприкінці XVII ст. у Європі існувала думка, що майбутність Московії – перетворення на колонію Швеції. Для того, щоби зберегти незалежність і забезпечити гідне місце країни у порівнянні з європейськими державами, які вирвалися вперед, їй треба було модернізуватися. Російські модернізації здійснювалися протягом трьохсот років. Вони передбачали прискорення розвитку і ліквідацію розриву між Росією та країнами Європи у соціально-економічній, військовій, культурній та інших сферах. У документах декабристів збереглося чимало висловлювань, сенсом яких було саме таке прагнення.

У трьохсотрічному періоді реконструкції російського суспільства можна виокремити п'ять етапів або п'ять самостійних варіантів модернізації: петровська, олександрівська (здійснювана під керівництвом Олександра II), столипінська, сталінська і ельцинська.

Перша модернізація була розпочата Петром I. Домінанта цієї модернізації зберігала свою актуальність до середини XIX ст. Але вона на момент виникнення декабристського руху вже втратила динамізм і була надто “азіатською”. Декабристська ідеологія носила яскраве європейське забарвлення лібералізмом. Невідомо, чи справив декабристський рух вплив на Олександра II, а потім на Столипіна. Малоімовірно. Проте ліберальні ідеї виявилися в тих заходах, які здійснювалися на другому і третьому етапах модернізації країни.

Хоча у другій половині XIX – на початку XX ст. деякі елементи європейського типу у тій чи іншій мірі розвинулися на терені старої імперії, нова – радянська швидко відкинула їх на звалище російської історії. Парадокс радянської історіографії полягає у тому, що вивчення руху декабристів взагалі відбувалося. Адже в радянській дійсності мало місце те, проти чого Провісники Свободи боролися і віддавали життя: і батько-цар (Сталін) з його необмеженою

найжорсткішою владою, і кріпацтво (колгоспи і прив'язаність до них колгоспників), і безправність людей, і відсутність свободи. Врешті-решт радянська система розвалилася. Перед Росією знову постали старі – нові загрози.

3 осені 1991 р. розпочалася нова глава в історії Росії. Вона вступила у смугу нової модернізації. Цей етап одержав назву ельцинського. Звичайно, Борис Миколайович був не один. Його оточували “декабристи нашого часу” – так звані “молоді реформатори”: Є. Гайдар, Б. Немцов, А. Чубайс та інші. Дуже вірогідно, що перший президент Російської Федерації не дуже усвідомлював, що насправді відбувається (як свідчив керівник його особистої охорони О. Коржаков, щоденно його підопічний випивав понад два літри міцних спиртних напоїв [1]). Попри це на офіційному рівні метою було проголошено створення демократичної правової держави на основі рівноправності всіх народів і гарантування прав особистості, ринкової економіки і парламентаризму.

Якраз на цей період припав закономірний етап первісного накопичення капіталу, який супроводжувався шахрайськими акціями трастів (АО МММ – найяскравіший приклад), грабіжницькою приватизацією, рейдерськими переділами власності, розвалом економічних зв'язків, зростанням злочинних і державних еліт при їхній повній безкарності. Все зазначене відбувалося і відбувається на тлі страшенного погіршення умов життя і навіть зубожіння переважної більшості населення. Усього цього стало більш ніж достатньо, аби викликати негативні асоціації при слові “ліберал”.

Колись “бунтівників”, як у той час називали декабристів, засуджували і дворяни, і селяни. В наш час “правих”, тобто тих, хто відстоює ліберальні ідеї, у телевізійних програмах російського телебачення і пропагандистських роликах до виборів показують в якості головних винуватців усіх лих, аж до того, що старі люди жебрачать і риються по смітниках. В. В. Путін, виступаючи перед виборцями, вказує на них як на силу, яка перешкоджає суспільному руху до прогресу і благоденства.

Хто ж виведе російський народ на правильний шлях? Відповідь очевидна: тільки Володимир Володимирович Путін. Від нього у захваті майже всі, окрім невеликої групи людей, які об'єдналися навколо “Союзу Правих Сил” та організації “Інша Росія”. Навіть надто іронічний актор В. Гафт, який уславився своїми уїдливими епіграмами в інтерв'ю “Дзеркалу тижня” суворо відрізав, що про Президента писати не буде, тому що щиро його поважає [2]. А відомий в Росії астролог О. Зараєв в інтерв'ю газеті “Аргументы и факты” на основі гороскопів Росії та В. Путіна показує, як “нам крупно

повезло с президентом”, бо Росія знаходиться під знаком Водоля і Риб, а знак президента – Терези, що добре резонує і з тим знаком, і з іншим. Показовою є одна фраза з інтерв'ю: “Водолей – трансформатор, реформатор, ему постійно нужно что-то менять” [3].

В. Путін дійсно змінює ситуацію. Від слабо демократизованої Росії – до сильної автократії. Було проголошено “План Путіна”, про зміст якого широка громадськість достеменно не знає окрім того, що це – “шлях до успіху”. Насправді це веде до посилення путінських позицій, всевладдя чиновників та корупції. Як зазначив напередодні виборів другий номер у виборчому списку “Союзу правих сил” Б. Немцов: “План Путіна – це гальмо, а нам треба вперед”. Інакше кажучи, те, що відбувається у сучасній Росії – це інволюція, тобто протилежне від еволюції, прогресу. І у цьому як колись декабристи, так тепер ліберали – “зайві люди”.

Що стосується України, то і тут ідеї лібералізму не користуються підтримкою. Лібералізм прославляє ініціативність, спонукає до активних дій і закликає покладатися на власні сили. Лібералізм – це філософія “сильних”. А вони зазвичай у меншості, тим більше в Україні, де століттями відбувалася від’ємна селекція, коли гинули найкращі – від козаків до письменників. Де десятиліттями формувалися патерналістські сподівання на те, що держава має про все і про всіх подбати.

На останніх парламентських виборах ліберальна ніша залишилася не зайнятою. Її місце зайняли гасла про скасування депутатської недоторканності, змішані із національними і соціальними ініціативами. Тому що для українського виборця більше до душі (“Голосуй серцем!”) лозунги про “суспільний добробут”, “соціальну захищеність”, “національну єдність”.

Зійшла з політичної сцени остання політична партія, яка будувала свою ідеологічну програму на ліберальних лозунгах – ПРП. В. Ющенко, якого можна вважати прихильником її ідей, теж перейшов до соціальних обіцянок і національних гасел. Очевидно, він зрозумів, що відкрите обстоювання ліберальних цінностей на даний момент серед виборців не знайде прихильності.

Хоча ліберальні ідеї у найближчому майбутньому не будуть популярними на українському політичному полі, з часом економічна еліта країни ставатиме все більш зацікавленою в органічному розвитку лібералізму. Адже прозорі і передбачувані правила економічної гри вигідні усім її суб’єктам. Цього не можна сказати про Росію, де економічна еліта не може бути впевненою, що її не спіткає доля М. Ходорковського, де колосальний розрив між рівнями життя

найбагатших і найбідніших може призвести до нових соціальних катаклізмів. І чи не виникне нове повстання – невідомо, в якому місяці, невідомо, як назвати його учасників. Може, й декабристами.

Джерела та література:

1. Телевізійне інтерв'ю О. Коржакова Д. Гордону на каналі УТ-1 2 грудня 2007 р.
2. Дзеркало тижня. – 2007. – 17 листопада. – С. 19.
3. Аргументы и факты в Украине. – 2007. – № 48. – С. 7.

ІВАН СУХІНОВ – ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ

Одна із найцікавіших і героїчних постатей декабристського руху – поручик Чернігівського полку – Іван Іванович Сухінов. Життя цієї людини – яскравий приклад нескореності людського духу і вірності обраним ідеалам, і напевно, саме тому, викликало і викликає величезну зацікавленість людей, небайдужих до історії.

Життя І. Сухінова було коротким і динамічним: всього 33 роки. Про дитинство і юність декабриста відомо мало, а найбільший інтерес істориків і письменників викликає останній період життя, пов'язаний із участю у таємній організації, повстанням Чернігівського полку, арештом, засланням до Сибіру і трагічною кончиною. Це лише три роки біографії декабриста, але вони наскільки насичені подіями, що їх важко вмістити на кількох аркушах паперу. Кожний етап його, вартий окремого дослідження і коштує цілого життя.

Особисто мені хотілося лише окреслити деякі моменти вступу І. Сухінова до таємного товариства, а також з'ясувати окремі подробиці перебування декабриста в Кам'янці після повстання Чернігівського полку.

Взагалі, в історії життя цієї людини досить багато білих плям. Так сталося, що особиста справа І. Сухінова і його друзів, а також матеріали повстання Чернігівського полку майже не збереглися. Лише деякі деталі його життя цього періоду знайшли своє відображення у справі по «показанням поручика Сухінова и рядового Ракузы о возмутительном духе в 8,9 дивизии и 8 артиллерийской бригаде» і в доповіді Аудиторіатського департаменту від 10.06.1825 року. А тому загадки, пов'язані із біографічними даними декабриста, розпочинаються, навіть із дати його народження. Згідно матеріалів слідства І. І. Сухінов народився в 1795 році. За власним твердженням – в 1797 році. (До речі, цієї дати дотримується і дослідник М. Нечкіна).

На мій погляд, причина розбіжностей, можливо, полягає в тому, що вступивши в 14 років «по вербунку» в Лубенський гусарський полк, Сухінов додав собі кілька років для солідності. Серед обставин, які змусили його вступити до армії, можливо, було бажання допомогти батькові, який, хоча і належав до дворянського роду і в минулому займав посаду колезького регістратора земського суду, але згодом, маючи невеличкий наділ землі (112 десятин),

зайнявся хліборобством. Кріпаків було лише 4, а родина великою, тому дітям довелося з ранніх літ дбати про власний кусок хліба.

Через 3 роки після вступу до армії – став учасником війни 1812 року і закордонних походів. Численні поранення стали причиною направлення до Херсонської інвалідної команди, а після одужання – до Ізюмського гусарського полку (9.10.1813 р.) Через рік, згідно документів, які підтверджували належність до дворянства, здобув офіцерське звання юнкер (17.04.1817 р.) і був переведений до Чернігівського піхотного полку у Васильків. З 1818 року – підпрапорщик, через рік – прапорщик, з 1825 року – поручик. Конкретним місцем служби був 2 батальйон, яким командував С.І.Муравйов-Апостол, командиром полку – підполковник Гебель.

Безумовно, перш за все, поручик Сухінов являє собою інтерес для вивчення, як один із найактивніших учасників таємної організації товариства слов'ян. І тому розмову про нього слід розпочати із часу вступу до організації. До речі, саме це питання – час вступу до товариства і яке саме товариство, свого часу викликало багато суперечливих міркувань.

Так у своїх «Записках» Горбачевський стверджував, що І. Сухінов належав до Товариства Об'єднаних Слов'ян. Власне, такої ж думки дотримувалася і професор М. Нечкіна. Подібна кваліфікація декабриста була зроблена згідно доповіді Аудиторіатського департаменту. Ця сама інформація мала місце і у повідомленні «Санкт-Петербурзьких відомостей» від 21.08.1826 р.

Інші джерела піддають сумніву подібні твердження. В спеціальній літературі ці факти привернули увагу Ю. Г. Оксмана, який коментуючи «Записку про Сухінова» В.М.Соловйова наводить дані про те, що Сухінов відразу вступив до Південного товариства. Свою позицію він мотивує тим, що жоден член товариства не називає його членом організації, що це саме так стверджував і сам Сухінов [1]. Що, також, один із керівників Об'єднаних Слов'ян Борисов 2-й, розповідаючи на слідстві про прийняття нових членів до організації Південного товариства (після приєднання слов'ян) згадував серед учасників про капітана Фурмана, разом із яким, за його словами, був прийнятий Сухінов. При цьому він підкреслював, що вони приймалися не в Слов'янський союз, а в Південне товариство [2]. Знайомлячись із матеріалами слідства, я звернула увагу на те, що капітан Фурман був прийнятий до слов'янського Союзу за рекомендацією Кузьміна і Сухінова під час таборів в Ліщині. Вважаю, що рекомендуючи Фурмана, Сухінов уже був членом організації Слов'ян і твердження Борисова – 2, відносно одночасного

прийняття в організацію Сухінова і Фурмана, не має під собою підстави.

З'ясовуючи питання вступу Сухінова до товариства, можна сказати, що власне, час його вступу до організації (літо, або початок осені 1825 року) і місце, де відбувалась ця подія, Ліщинські табори, де в цей період проходили збори військ 3 піхотного корпусу 2 армії, в складі якої перебував декабрист) ні в кого не викликав сумнівів. Нааясність полягає в іншому. Саме в цей момент (до 15 вересня) відбувалося об'єднання двох товариств і тому і виникли думки, що Сухінов вступив не до Слов'янського союзу, а до нової організації – Південного товариства.

Аналізуючи матеріали засідань в Ліщинах, на яких велись переговори про об'єднання, слід зазначити, що на першому з них, яке (згідно записок Борисова) відбулось 3 або 4 вересня, прізвище Сухінова не згадується. Після третього зібрання посередник між «южанами» і слов'янами Спірідов у розмові з Муравйовим-Апостолом інформував його про те, що товариство кожного дня поповнюється новими членами, серед яких офіцери його полку. Муравйов-Апостол був надзвичайно незадоволений подібним станом справ, вважаючи, що не варто приймати в організацію нових людей, «коих, – на його думку, – можна возбудить к восстанію, объявив о том лишь накануне дела». До речі, в даному разі мова йшла про товаришів Сухінова – Кузьміна і Соловйова і Муравйов-Апостол не був інформований, що на той час вони вже являлися учасниками товариства. А ось серед дійсно нових членів міг бути і Сухінов.

Власне, його прізвище у спогадах Горбачовського з'явиться лише після третього засідання, місце проведення якого було в останній момент змінене і не всі учасники були сповіщені про ці зміни. Така ситуація викликала обурення чернігівських офіцерів, серед яких був і Сухінов. Коли ж наступного дня Горбачевський, разом із Кузьмінім і Сухіновим, з'явилися до Муравйова-Апостола і зажадали пояснень з цього приводу, він заявив, що все, що має відношення до Чернігівського полку стосується лише його і він нікому не дозволить втручатися в його розпорядження. Подібна поведінка Муравйова-Апостола викликала гнів чернігівських офіцерів. І відповідь Сухінова, на мій погляд, дає можливість зробити висновок до якої саме організації він належав: «Если он, когда-нибудь вздумает располагать мною и моими товарищами, удалят нас от тех, с которыми мы хотим быть в связи, и сблизать с теми, которых мы не хотим знать, то клянусь всем для меня священным, мы найдем дорогу в Москву и Петербург. Нам не нужны такие путеводители как ты...» [3].

Точної дати цієї події в «Записках» Горбачевського і Борисова, на жаль, немає. Автори розходяться в свідченнях, але до 15 вересня – часу остаточного об'єднання товариств – прізвище Сухінова вже згадується в матеріалах засідань. З'явиться воно і на останньому – об'єднувачому у списках 12 добровольців, які погодилися на царевбивство.

Тож, аналізуючи всі доводи за і проти, я вважаю, що першою організацією, до якої вступив Сухінов було Слов'янське товариство, і відповідно, люди, які привели його в організацію найближчі друзі, які також належали до слов'ян. Поручителем декабриста став, як стверджує дослідник М. Нечкіна, слов'янин Кузьмін. Найвірогідніше, час вступу до товариства – кінець літа, або перші числа вересня. На момент остаточного об'єднання – 15 вересня 1825 року – Сухінов уже був членом організації.

Про роль Сухінова у повстанні Чернігівського полку можна говорити багато і це тема окремого дослідження. Варто зазначити, що його участь була, дійсно, важливою, і, в великій мірі, визначальною. І в цьому аспекті важливо з'ясувати стосунки С. І. Муравйова-Апостола і І. І. Сухінова.

Думка про повстання була важливою складовою діяльності обох сторін, тепер вже об'єднаного товариства. Особливо горів цим бажанням слов'янський актив: Сухінов, Соловйов, Кузьмін і Щепілла. Стосунки між ними і Муравйовим-Апостолом після сварки так і залишились прохолодними. Сам Муравйов-Апостол і досі не міг пробачити, що чернігівські офіцери без його згоди стали членами товариства. Під час слідства він особливо підкреслював, що до організації їх не приймав. Але, напевно розумів, що у майбутніх планах йому не обійтися без їхньої підтримки. До того ж йому була добре відома готовність слов'ян збунтувати полк і без нього.

Можливо рішучий настрій і революційні наміри Сухінова дещо лякали Муравйова-Апостола і змусили приймати швидкі рішення, аби відсторонити небезпечного суперника. Хоча чи був справжнім суперником аристократу Муравйову, рішучий, сміливий, але не надто грамотний Сухінов?

Вважаю, що так. Сухінов був особистістю, вартою уваги свого командира, але можливо, були ще якісь інші невідомі нам причини, які змусили його подбати про переведення поручика Сухінова в Олександрійський гусарський полк, навіть, з видачею йому 1200 рублів на обмундирування. Вже в листопаді 1825 року Сухінов отримав наказ з'явитися у нову частину, але, незважаючи на погрози керівництва, так і не залишив місце служби у Василькові, в очікуванні початку повстання. На мій погляд, подібна поведінка Муравйова-

Апостола не відповідає його характеристиці на кшталт «романтика і мрійника». Особисто мені вона більше нагадує Пестеля і, здається, простим зведенням рахунків. Правда, в подальшому їхні стосунки налагодяться і Муравйов-Апостол завжди підкреслюватиме виключно важливу роль Сухінова в повстанні, напевно, пам'ятаючи про те, що саме слов'яни визволили його з-під арешту і тим самим фактично розпочали військові дії.

Роль Сухінова у повстанні надзвичайно важлива. Прагнення рішучих дій і бажання діяти швидко, взагалі риса, характерна для слов'ян, і, зокрема, самого декабриста. Він залізний кулак повстання, безжальний до всіх, хто боявся і вагався. Пізніше, перед слідчою комісією саме ці люди скажуть, що саме він – причина всіх їхніх нещасть. Від його мужності і сміливості, дійсно, буде залежати дуже багато: адже саме Сухінову Муравйов-Апостол довірить очолити авангард, який першим увійшов до Василькова, захопити полкові прапори і скриню. Він встигатиме всюди: віддавати розпорядження, підтримувати залізну дисципліну серед солдат, а в разі необхідності, і сам на сам виступати на захист скривджених. Саме так він врятує дружину Гебеля і його малолітніх дітей від юрби розгніваних солдат. Його рішучу руку відчує на собі і сам підполковник Гебель.

Про славні вчинки декабриста можна говорити багато. Мені хотілося лише зазначити, що, на жаль, до розумних розсудливих пропозицій Сухінова, Муравйов-Апостол прислуховувався не завжди. Не звернув він уваги і на останню пораду поручика Сухінова, який відчуваючи небезпеку зустрічі з урядовими військами, наполягав здійснити перехід до Триліс через село, але командир пішов степом.

Хто зна, може і був правий Горбачовський, коли писав, що багато чого б змінилося, якби на місці Муравйова-Апостола опинився Сухінов.

Під час зустрічі з каральним загоном Гейсмара, упертий Сухінов – єдиний з усіх, вбачаючи неможливість чинити опір, залишив поле бою. Про його поведінку так говорить фраза Аудиторіатської доповіді: «По первому выстрелу из орудия, он, Сухинов, видя совсем несогласное, сказанное Муравьевым, бросился с некоторыми нижними чинами бежать».

Через кілька днів після тяжких поневірянь Іван Іванович дістався до Кам'янки, яка належала полковнику В. Л. Давидову і зупинився у свого знайомого по Чернігівському полку – штаб-лікаря Давидова – Зінькевича. Напевно, якихось особливих планів у Сухінова не було. Він знав, що його усюди розшукують і потрібно було десь відсидітись.

Горбачевський у своїх спогадах так змальовує перебування декабриста у Кам'янці і діалог із Зінькевичем.

– Я надеюсь, что вы будете великодушны и дадите мне способ скрыться, – попросил Сухинов, закончив свой рассказ. Зинькевич отвечал положительно, но был прерван приходом Давыдова, который поговорив с Зинькевичем, вывел его тотчас в другую комнату, а через несколько минут Зинькевич возвратился один и объявил Сухинову, что правительство ищет его повсюду и что он должен, не теряя времени уехать туда, где думает обмануть деятельность полиции. Сухинов не мог произнести ни слова, штаб-лекарь, заметив его смущение, стал извиняться: «Я не волен ни в одном из моих поступков. Я служу у помещика и потому нахожусь в зависимости, не могу ничего для вас сделать без его согласия ... скрывайтесь, если можете в другом месте».

Коли Сухинов сідав у сани, Зінькевич дав йому кілька рублів сріблом і, прощаючись, просив нікому не говорити про своє перебування у Кам'янці. Так воно і станеться. Слід зазначити, що і у слідчій справі В. Л. Давидова немає жодного слова про перебування поручика Сухінова у нашому містечку.

Тепер важко сказати наскільки точно була описана Горбачевським ця подія. На мій погляд, якісь деталі могли не відповідати дійсності, але з часом подробиці опису епізоду, напевно, стали відомі Василю Львовичу Давидову і його відповідь з цього приводу мала за мету, як він говорить, – виправити помилки мемуариста [4]. За словами В. Л. Давидова, Сухінов був прийнятий Зінькевичем дуже гостинно. Він допоміг йому грошима, а сам Давидов дізнався про перебування Сухінова лише після того, як останній виїхав із Кам'янки і тому просто не міг проявити ворожості до учасника повстання Чернігівського полку. До речі, як зазначає Давидов, - він не був знайомий із Сухіновим особисто [5].

У трактовці дослідника М. Нечкіної епізод зустрічі Сухінова і Давидова звучить так: «Зинькевич прийняв його радушно, но Давыдов, узнавши о пребывании Сухинова, запротестовал и ему пришлось уехать». Подібним чином описує цю історію і дослідник Ю.Г.Оксман у своїй статті «Поимка поручика Сухинова» [6]

Аналізуючи всі розповіді можна сказати, що факт знайомства Сухінова і Давидова ми не можемо ні підтвердити, ні заперечити, тому що ніяких даних з цього приводу не маємо. І можливо Василь Львович говорив правду, стверджуючи, що вони не були знайомі. Але відносно того, що Давидов довідався про перебування Сухінова лише після того, як останній залишив Кам'янку, я маю сумнів. І ґрунтується він на тому, що Зінькевич не міг приймати рішення,

відносно Сухінова, з власного розсуду, а лише за наказом господаря. І найвірогідніше, неприємне для Сухінова розпорядження Василь Львович все-таки віддав. І зробив це тому, що, можливо, десь у глибині душі сподівався, що покарання його обмине, адже безпосередньої участі у військових діях він не брав. До того ж мав велику родину, за яку хвилювався. І взагалі, у невизначеності становища його ситуація була подібною до Сухінова.

Пізніше, розуміючи, що даний епізод не характеризує його якнайкраще, зробив вигляд, що всі обставини інциденту були йому, свого часу, невідомі.

Ця робота – лише штрих до біографії Івана Сухінова одного із найяскравіших представників таємної організації Товариства Об'єднаних Слов'ян. Намагання через діяльність одного з її учасників якомога більше дізнатися про повстання Чернігівського полку – важливої складової в історії декабризму, в якій ще багато білих плям.

Джерела та література:

1. Восстание декабристов / Под ред. М. В. Нечкиной. – Т. 4. – С. 324; Т. 5. – С. 20, 198, 206; Т. 6. – С. 142.
2. ***Горбачевский И. И.*** Записки и письма. – М., 1963.
3. Там само.
4. Там само.
5. Там само.
6. Декабристы. Неизданные материалы и статьи / Под ред. Б. Л. Модзалевского и Ю. Г. Оксмана. – Л., 1925. – С. 53–74, 81–88.

ОБ ЭВОЛЮЦИИ ПЛАНОВ ТАЙНОГО ОБЩЕСТВА В ПЕРИОД МЕЖДУЦАРСТВИЯ

В отечественной историографии утвердилось мнение о том, что после того, как 27 ноября 1825 г. состоялась присяга вел. кн. Константину, лидеры тайного общества приняли решение законсервировать его деятельность на несколько лет или вовсе уничтожить свою конспирацию. Действительно на следствии декабристы пытались убедить следователей, что тайное общество, узнав о смерти Александра I, приняло решение распуститься. Пытаясь представить основным мотивом выступления верность присяге Константину, декабристы, так и должны были поступить. Но сопоставление следственных показаний приводит к выводу, что в действительности планы общества были иными.

Сразу же за присягой Константину 27 ноября тайное общество лихорадочно предпринимало попытки организовать выступление войск против присяги Николаю. Эта деятельность была основана на убеждении, что первой реакцией Константина на известие о смерти Александра будет манифест о своем отречении. Такое же убеждение господствовало в Зимнем дворце, так что лидеры конспирации, как это не покажется парадоксальным на первый взгляд, действовали единодушно с теми обитателями царской резиденции, которые, организовав незаконную присягу Константину, пытались устранить сразу двух претендентов на престол: и Николая и Константина.

Эту важную связь петербургских верхов и тайного общества, осуществляемую, видимо, через С. П. Трубецкого (а именно он через Ф. П. Опочинина был осведомлен о всех нюансах борьбы за престолонаследие) старались всячески скрыть декабристы и на следствии и в своих мемуарах. Однако следы немедленной подготовки выступления против Николая все же сохранились. Прежде всего, они находятся в деле капитан-лейтенанта К. П. Торсона. Они представляют особый интерес, так как касаются вопроса о подготовке первого самого раннего проекта манифеста, который намеревалось обнародовать тайное общество в ходе своего выступления. Чрезвычайно важно, что подготовка этого манифеста началась еще до 3 декабря. 17 апреля 1826 г. Торсон заявил, что видел «пред 14 декабрям 1825 года черновое обнародование, по которому, устраняя наследника престола,

предлагали собрание чинов для положения мер; сие обнародывание составлял Бестужев».

6 мая Торсон сделал важное признание о том, что этот проект манифеста был составлен «дней за 10 до 14 числа декабря», т. е. он существовал уже 3–4 декабря. Торсон засвидетельствовал: «Когда Бестужев показывал мне черновую прокламацию, тогда он объявил мне, что отменили покушение на жизнь великих князей и, может быть, изберут их них того, который согласится принять предложение» вести представительный образ правления. При этом Торсон приоткрыл и планы действий тайного общества после 27 ноября. «По получении известия о кончине императора дня чрез 3 или 4 узнав, что намерены выводить войско на Петровскую площадь, в случае вступления на престол императора Николая Павловича, я видел Бестужева и сказал ему: «Вот теперь виден обман, в обществе видно, нет из людей высокого звания, равно и близких к государю, ибо вовремя присяги его высочеству цесаревичу в. кн. К. П. никто при дворе из ожидаемых особ не думал сделать предложения. Мы видели, какое повиновение войск к своим генералам и полковым командирам: ни один из начальников полков не берет участия, что, наверное, все останутся при своих местах; но, хотя и удастся одного полка частичку вывести, то что это значит против всего корпуса»; такое дело кончится тем, как оно и случилось; предсказывая сие, представлял им, что такие перемены не у молодых людей в руках, что должно делать двором и при дворе ... Бестужев соглашался со мною; я просил его убеждать Рылеева. После сего я и сам сему последнему говорил, повторяя, что я не намерен таким образом действовать».

«В начале (как помнится) декабря 1825 года», – показал Торсон 21 апреля, – Рылеев интересовался у него, можно ли иметь надежный фрегат для того, чтобы отправить царствующую фамилию за границу. При этом Рылеев сообщил, что прежде намерение истребить членов императорской семьи отменено и решено оставить их в живых, но отправить за границу. На вопрос Торсона, неужели они собираются всех членов царской семьи лишить жизни, Рылеев, усмехнувшись, заметил: «Зачем всех лишать», давая понять, что кто-то из них конспираторам еще «понадобится». Когда Торсона в Комитете спросили, кто из офицеров делал внушения солдатам не присягать Николаю и выходить на Петровскую площадь, он ответил: «От Бестужева я слышал, что он со своим братом вторым и Рылеевым однажды вечером распускали сии внушения». 26 апреля Н. А. Бестужева попросили дать разъяснения. Он объяснил: «Это правда, что я говорил ему, что в день присяги

цесаревичу, когда я был у Рылеева в вечеру, то брат мой Александр пошел меня провожать и мы остановив человек двух солдат на улице, хотели узнать их расположение и мнение о внезапной перемене правления, и поэтому говорил им: «знаете братцы, что мы присягнули цесаревичу, в Сенате было завещание покойного государя, в котором бог знает что было написано и нам его не объявили», но их обыкновенный солдатский ответ был «Не можем знать ваше благородие». И так Торсон ошибается, смешивая Рылеева с братом; уговаривать же их мы не могли, чтоб они не присягали имп. Н. П., потому что и сами не знали тогда, будем ли ему присягать; после же Рылеев слег на другой день в постель, а я не имел случая с братом ходить по вечерам и ни с какими более солдатами не говаривал». О ночной агитации, которую в действительности солдаты слушали с «жадностью», Н. А. Бестужев рассказал в воспоминаниях.

О том, что тайное общество собиралось действовать сразу же после присяги Константину, свидетельствует и дело А. М. Муравьева, корнета кавалергардского полка. 26 апреля Муравьев показал: «Я был послан первый раз, на второй или на третий день после присяги цесаревичу князем Оболенским объявить их первый проект Горожанскому и Свистуну... Начать было предложено в 1-й раз три или четыре дня спустя после присяги цесаревичу, во 2-й раз, когда цесаревич откажется; оба раза у Сената, на Петровской площади. Средства были: вся надежда на войска, а намерение – восстановить конституционное правление». По словам Муравьева «их первый проект», состоял в том, «чтоб вывести несколько рот на площадь и требовать мнимое завещание, которое будто бы храниться в Сенате, объявить уменьшение лет службы и тем льстить солдата». Муравьев был категорически против.

3 декабря вместо ожидаемого манифеста об отречении Константина в столицу пришли частные письма Константина с подтверждением прежнего решения не принимать власти. Отказавшись дать манифест об отречении, он сорвал игру тайного общества, и породил иллюзию о своем скором воцарении. Это заставило лидеров конспирации заговорить о необходимости самораспуститься. 7–8 декабря, когда его отречение стало вероятным, был выработан план «легитимного» переворота. Но 12 декабря, выяснилось, что войск для мирного переворота недостаточно. Тогда перешли к обсуждению планов радикального переворота с цареубийством и захватом Зимнего дворца.

ЛИДЕРЫ «МАРШЕЙ НЕСОГЛАСНЫХ» О ДЕКАБРИСТАХ

«Марш несогласных» — общее название акций «внесистемной оппозиции» 2005–2007 годов, инициированных лидером Объединенного гражданского фронта (ОГФ) Гарри Каспаровым. С 2006 «Маршами» руководила коалиция оппозиционных сил, получившая наименование «Другая Россия». Ее главными участниками, наряду с ОГФ, являлись незарегистрированная Национал-большевистская партия (НБП) Эдуарда Лимонова и Российский народно-демократический союз (РНДС) Михаила Касьянова [1].

Главная цель «Маршей несогласных» — не допустить, как третьего президентского срока, так и преемственности путинского режима. Вдохновитель «Маршей» экс-чемпион мира по шахматам Гарри Каспаров прекрасно понимает, что единственная возможность играть на выигрыш — мобилизовать всех недовольных Путиным. По этой причине «объединенная оппозиция» включает предельно широкий спектр политических сил: от пожилых сторонников свободного рынка до юных строителей казарменного коммунизма [2]. Задача «несогласных», по словам знаменитого шахматиста, состоит в том, чтобы создать «критическую массу, которая в благоприятных условиях могла разрастись до каких-то неких объемов, размеров, которую власть уже не будет в состоянии контролировать» [3]. Антиправительственные акции небывалого для путинской России размаха не могли не вызвать к жизни универсальную «метафору оппозиции» [4]:

«Неужели в нашей стране, чтобы решить какую-либо проблему, необходимо собрать массу людей и кричать перед телекамерами!? Почему нет другого способа донести это до чиновников? Почему иначе никакие меры приняты не будут? А, тем не менее, мы живем не в царской России, где происходили восстания. У нас ведь демократия. Теперь не надо создавать тайные кружки, как это делали *декабристы*, не надо выходить на Сенатскую площадь. Или надо?....» [5].

Необходимо выяснить был ли этот «метаформоз» инициирован руководством «объединенной оппозиции» или же риторические фигуры возникали в общественном сознании спонтанно под воздействием культурных архетипов?

Сразу скажем, что инициатива сравнений с декабристами не могла исходить от «большой тройки» оппозиционеров: Эдуарда Лимонова, Гарри Каспарова и Михаила Касьянова.

Антидекабристский настрой Эдуарда Лимонова проявился, в частности, в его тюремной книге, точнее курсе лекций, с символическим названием «*Другая Россия*» (Екатеринбург, 2003). «Лекция восьмая» зловеще озаглавлена «*Трупный яд XIX века*». В ней Лимонов в очередной раз предлагает сбросить Пушкина, а заодно и декабристов, с «"Боинга" современности» [6]. Позиция Лимонова хорошо аргументирована и отнюдь не безосновательна. Чувствуется, что это не ситуативное высказывание, а внутреннее убеждение:

«Утверждаю, что именно потому, что Россия потребляла Чехова, Толстого, Пушкина, Достоевского в лошадиных дозах, именно поэтому мы — отсталая, терпящая поражение за поражением держава. <...> Победив в 1917 году, новая власть банально не пошла на творческую борьбу с окружающим современным миром и с его культурой и эстетикой, а пошла на запреты. <...> XIX век был для власти безопасен. Его *декабристы*, перешедшие в анекдоты, Белинские, Катковы, Шоколадный карлик Пушкин, дура Натали Гончарова, апатичные резонёры "*Вишнёвого сада*", гусары, корнеты, разночинцы, даже Базаров — болтуны, извергающие тонны слов, не могли никого совратить, приобщить к крамоле, потому и поощрялись. <...> Ослабевающая власть Хрущева и Брежнева всё увеличивала дозу XIX века. <...> Советский человек <...> сформировался под влиянием литературы XIX века, с сознанием на столетие дряхлее современности» [7].

Огульное отрицание традиции чаще всего приводит к ее неосознанному воспроизведению. Использование выражения «другая Россия» в качестве оппозиции полицейскому режиму неизбежно рождает архетипические ассоциации с лимоновским «шоколадному карликом» и его «анекдотичными» друзьями: «Наряду с "николаевской Россией" у Мицкевича присутствует и "*другая Россия*", представленная декабристами <...> и Пушкиным» [8]. Это не только яркий пример «мести памяти», но и свидетельство подспудного присутствия декабристской метафоры в имени «объединенной оппозиции».

Несмотря на антидекабризм Лимонова, его самого как-то сравнили, правда, в достаточно противоречивом контексте, с декабристами:

«Меня любые экстремалы восхищают. Хотя бы тем, что что-то делают. *Декабристы*, конечно, были в большинстве отупевшими от разврата и пьянства типичными "романтиками революции", как Лимонов и иже с ним. Но они хотели перед диктатурой смуты (для того и звали Русь к известному предмету), а смута — это есть кипящий котёл, это, по моему разумению, тот биосуп, из которого рождается история» [9].

Гарри Каспаров, также отрицательно относится к применению декабристских ассоциаций к участникам «марша». Этот вывод напрашивается из реакции экс-чемпиона мира по шахматам на тюремное заключение М. Б. Ходорковского в «краю декабристов, политкаторжан и урановых рудников»:

«Сегодня многие говорят о том, что власть допустила идеологическую ошибку, отправив Ходорковского в город Краснокамск Читинской области, распложенный неподалеку от печально знаменитых Нерчинских рудников. Тем самым, дескать, Ходорковский получает возможность в массовом сознании ассоциироваться с декабристами. Мне кажется, что такая ассоциация сегодня, увы, под силу только незначительной части нашего общества. Кроме того, возможно, что, с точки зрения засевавших в Кремле власть имущих, ассоциация с *проигравшими декабристами* не будет работать в пользу опального олигарха. Думаю, что нынешняя власть с ее солдафонскими привычками не опускается — или, вернее, не поднимается — до таких метафизических тонкостей» [10].

О том, что Каспаров убежден в неэффективности декабристских «образов» свидетельствует его более раннее высказывание на тему «читинской каторги» М. Б. Ходорковского. В прямом эфире телевизионного канала RTVI лидер ОГФ высказал ту же мысль, в еще не столь чеканном виде:

«Это, видимо, самая удаленная от Москвы колония, <...> Когда вот все это складываешь, то понимаешь, что вот эти разговоры о том, что вот Ходорковского послали в район рядом с Нерчинском, неужели они не думают о том, что из него можно сделать *декабриста*?.. *Образы*, вообще такая метафизика — как можно дальше, как можно хуже, чтобы никто не добрался. <...> На самом деле идет унижение. <...> И создать вот самые кошмарные условия. Вот мне кажется, что как раз именно это было главной логикой. А что там Нерчинск рядом, декабристы...» [11].

Сугубому рационалисту, каковым по определению должен быть успешный шахматист, трудно согласиться с причудливой логикой мифа о «проигравших декабристах». И все-таки,

декабристская метафора, против воли Каспарова, изначально вплелась в понятие «*Марша несогласных*». По сообщению Интернет-газеты «*Каспаров.ру*», 2 сентября 2005, перед тем как обнародовать идею «*Марша*», лидер ОГФ посетил, видимо для подзарядки бунтарскими настроениями, заседание суда над 39 нацболами-«декабристами» [12].

Вопреки желанию экс-чемпиона мира по шахматам его одобрительно сравнивают с героями 14 декабря: «Каспаров умница, из той породы, из которой декабристы были» [13].

Неизвестно что думает о декабристах Михаил Касьянов. Скорее всего, он, как и положено прагматiku, равнодушен к метафорическому орнаменту политики. Но в его практике был неприятный случай, который мог и его отвратить от декабристских ассоциаций. Незадолго до очередной годовщины восстания на Сенатской площади, 8 декабря 2003, двое активистов Национал-большевистской партии — Наталья Чернова и Алексей Тонких — метнули в тогдашнего премьер-министра протухшие куриные яйца. По позднему признанию Касьянова: «Когда в декабре 2003 года во время выборов в Государственную думу, в меня, в то время еще руководителя правительства России, девушка из Национал-большевистской партии бросила яйцо с криком: “Выборы — это фарс!”, то она была частично права» [14]. А через год, 14 декабря 2004, эти же активисты символического террора приняли участие в «мирном захвате» приемной президента РФ. В компании 39 «нацболов-декабристов» они были преданы суду, который 15 декабря 2005 г. приговорил революционных Бонни и Клайда к трем годам лишения свободы каждого [15].

Экс-преьера также сравнивают с декабристами, но не в столь лестном, как экс-чемпиона, контексте: «В России никто не пикнет за Касьянова, потому что он — олигарх. “*Декабрист*”. Когда “декабристов” отправляли в ссылку, народ был только доволен. Та же ситуация» [16].

Можно привести и другой аргумент в пользу спонтанности декабристских метафор, применявшихся к «*Маршам несогласных*». «*Другой России*» свойственно приурочивать свои акции к событиям современной политики и памятным датам политической истории. В связи с этим стремлением «отмечать годовщины» показательно, что организаторы никак не ассоциировали близкие по времени к 14 декабря акции «*Марша несогласных*» (9–17 декабря 2005 и 16 декабря 2006) с «первым поколением» русских революционеров. Это пренебрежение оппозиционными традициями противоречит символическим ожиданиям интеллигенции. Характерно

«предположение» обладателя лошадиной «интернет-фамилии» *Horse*, что «поклонники "Миши – 2 процента" приурочили этот "*Марш несогласных*" (16 декабря 2006 — С. Э.) к годовщине выступления *декабристов*, так же как фашики приурочили свой "*Русский марш*" к годовщине освобождения Москвы от поляков» [17].

В отличие от представителей «большой тройки» «*Другой России*», почти все ее вожди, так сказать второго ряда, относятся к декабристам с пиететом, свойственным интеллигентам-«шестидесятникам».

Недолгий участник «*Другой России*» лидер «*Трудовой России*» Виктор Анпилов [18] в сентябре 1999 заявил в интервью журналисту Андрею Морозову: «[Антон Иванович Деникин], сын крепостного, пошел против народа. А *декабристы* — потомки дворян пошли за народ в Сибирь. Среди потомков крепостных могли быть подонки, а среди дворян могли быть благороднейшие люди» [19]. 12 июня 2005, выступая на радио «Свобода», человек, похожий на Шарикова, развил тему: «Вы упомянули *декабристов* — святая святых русского народа, которые как раз и пошли на Голгофу ради того, чтобы принести справедливость, свободу» [20].

Самого Анпилова также сравнивают с декабристами. 30 сентября 1997 г. Виктор Бондаренко упоминает лидера «*Трудовой России*» в числе защитников Белого дома, «героев 1993 года». Публицист-«патриот» утверждает, что «как и *декабристы*, они всю оставшуюся жизнь будут уже досматривать как осознание Октября 1993 года» [21].

Член общественного совета в поддержку «*Маршей несогласных*», председатель СПС Никита Белых [22] вспомнил о декабристской метафоре оппозиции на грандиозном форуме «*Парламентаризм. Демократия. Право. 1906 — 2006*» (Пермь, 18–20 мая 2006). В присутствии Владимира Рыжкова, Михаила Касьянова и других вменяемых оппозиционеров (Гарри Каспаров, Эдуард Лимонов и остальные «ультрас» приглашены не были) он напомнил, что декабристы «имели разногласия: кто-то выступал за республику, кто-то за конституционную монархию. Но в итоге повесили всех». Мораль исторической справки «беспокойного Никиты», состоит в том, что у партий, представители которых приехали на форум, тоже разные идеологические платформы: от социал-демократов до консервативных либералов. Но их объединяет идея «необходимости восстановления в стране демократии» [23]. Ради этой общей идеи оппозиции следует, «распри позабыв, в единую семью соединиться».

Другой член общественного совета в поддержку «*Маршей несогласных*», диссидент Владимир Буковский [24], в отличие от большинства «шестидесятников», не симпатизирует декабристам. В своей «автобиографии» (авторское определение жанра) «*И возвращается ветер...*», написанной сразу после того, как «обменяли хулигана на Луиса Корвалана», Владимир Константинович вспоминает о спорах «за полночь по московским кухням»: «И неизменно к утру спор возвращается к извечной теме – когда же это все началось? В 1914-м? В девятьсот пятом? Или уж с *декабристов* все пошло вкось? Иные идут еще дальше – возводят хулу на Петра: он-то и есть главный злодей, изнасиловал бедную самобытную Русь, и родила она убудка нам на горе» [25]. Автор прямо не выражает своей позиции. Но сочетание «декабристов» с негативным выражением «все пошло вкось» заставляет полагать, что Буковский не числит дворянских революционеров среди священных образцов сопротивления тоталитарному режиму.

Но его самого с декабристами сравнивают люди различных взглядов — поклонники, противники, безразличные:

«Для моего поколения Буковский <...> символ воли и несгибаемости. <...> Что касается сегодняшнего дня, то, конечно, отыгранная карта. <...> Он, скажем грубо, не менеджер, он революционер, как были *декабристы* или народовольцы или Фанни Каплан, если это действительно она стреляла. <...> Можно испортить бюллетень, можно голосовать за него, результат будет одинаковый» [26];

«Конечно, героем XX века Буковского назвать трудно. Не может быть героем человек, сознательно посвятивший жизнь разрушению своей страны. Как не были героями ни *декабристы*, ни народовольцы, ни первые большевики» [27];

«То, за что сидел в лагерях Владимир Константинович Буковский, современных россиян, особенно молодых, интересует не больше, чем идейные споры *декабристов*» [28].

Активный деятель коалиции «*Другая Россия*» Сергей Гуляев также замечен в симпатиях к декабристам. 14 декабря 2005, после утверждения повестки дня заседания Законодательного Собрания Санкт-Петербурга, член Демократической фракции ЗАКСа Гуляев предложил «каким-нибудь образом отметить память людей, погибших за демократию». Спикер Законодательного собрания Вадим Тюльпанов в свою очередь ответил, что он «находится в замешательстве, так как не знает каким образом можно отметить эту дату» и добавил, что «кроме декабристов на Сенатской площади

погибли еще и герои Отечественной войны 1812 года. Например, генерал Милорадович, убитый декабристом Каховским» [29].

Сергей Гуляев по горячим следам прокомментировал это событие:

«Свой отказ Вадим Тюльпанов мотивировал тем, что дата восстания на Сенатской площади является неоднозначной и не понятно, в честь кого поднимать зал. Однако такого вопроса у него, почему-то, не возникло, когда он поднимал депутатов в честь большевика Сергея Кирова. Если спикер Законодательного Собрания не знает фамилии людей, разработавших первую русскую конституцию, выступавших за федеративное республиканское устройство в России и отмену крепостного права, мы ему их перечислим» [30].

Примечательно, что политические оппоненты Гуляева не считают его, наряду с другими руководителями «объединенной оппозиции», достойным сравнения с декабристами. 11 июля 2007 появилось интервью питерского «омбудсмана» Игоря Михайлова, посвященное правовым аспектам *«Маршей несогласных»*. Официально «уполномоченный по правам человека» член *«Единой России»* не берется ответить на вопрос: «можно ли сравнивать декабристов <...> с Каспаровым и Касьяновым, с *Гуляевым?!*» [31].

Заметный участник «Другой России» директор Института проблем глобализации, доктор экономических наук Михаил Делягин [32] заговорил о декабристах в контексте «Марша». 30 марта 2007 г. в «Русском журнале» было опубликовано его интервью. Отвечая на вопрос: «Что такое политический марш как социокультурное явление? Какие его прототипы в русской политической культуре и русской истории мы можем найти?» — левый теоретик не смог обойтись без декабристских ассоциаций: «"Марш" — это просто новое слово, означающее традиционную демонстрацию. <...> В конце концов, выступление декабристов в 1825 году по своей форме тоже было именно демонстрацией или, если вам так угодно, "маршем"» [33].

15 октября 2007 г. Михаил Делягин опубликовал статью *«Только последний лох пойдет на эти выборы!»*, посвященную анализу электоральных шансов различных политических сил. Некто Гад прокомментировал статью, прибегая к декабристской метафоре Коржавина: *«Декабристы, не будите Делягина — он беспонтовый. Делягин, если ты думал, что этого никто до тебя не понимал — жаль ТЕБЯ. Если ты думал приколоться — жаль БУМАГУ. Если ты хотел вселить в народ надежду, — жаль НАДЕЖДУ...»* [34].

Еще один член общественного совета в поддержку «*Маршей несогласных*» депутат Госдумы от фракции КПРФ Алексей Кондауров [35] отмечен прессой в декабристском контексте. 22 ноября 2003 г. в статье Юлиуса Штрауса «*Российские олигархи становятся красными*» («*The Daily Telegraph*»), рассказывается об Алексее Кондаурове, «который прежде служил в антитеррористическом управлении Комитета государственной безопасности (КГБ), а сегодня работает на компанию ЮКОС миллиардера Михаила Ходорковского». Миллионер Кондауров решил баллотироваться в Думу от КПРФ. Этому воспротивились многие «старые большевики». Секретарь КПРФ по вопросам идеологии Василий Пономарев настойчиво пытался доказать им, что существует историческая преемственность. Журналист приводит его слова: «Если вспомнить русскую историю, *декабристы*, которые боролись за свержение царя, все были богатыми людьми» [36].

Другой активный участник «*Маршей несогласных*» исполнительный директор Общероссийского движения «*За права человека*» Лев Пономарев [37] также не чужд декабристских ассоциаций. 28 августа 2005 г. он произнес речь на митинге «*Свободу декабристам*», организованном в поддержку находящихся в заключении активистов Национал-большевистской партии. Правозащитник «призвал к созданию в России молодежного движения в поддержку "*декабристов*"» [38]. А 12 сентября 2005 г. движение «*За права человека*», возглавляемое Львом Пономаревым, организовало в Москве на Пушкинской площади санкционированный митинг «*Солидарность с политзаключенными Михаилом Ходорковским и Платоном Лебедевым*». Одним из лозунгов митинга был «*Свободу декабристам*» [39].

Член общественного совета в поддержку «*Маршей несогласных*» депутат Государственной Думы историк Владимир Рыжков [40] также не чужд декабристских метафор. В конце февраля 2004 г. в разгар предвыборной президентской кампании, выступая в телевизионной передаче «*Свобода слова*» (канал *НТВ*), он прокомментировал отставку правительства Касьянова стихами: «Голосуй не голосуй — все равно...». За такую дерзость Рыжков был вызван «*К барьеру*» (передача того же канала *НТВ*) членом Совета Федерации, декабристоведом Людмилой Нарусовой:

«Г-жа Нарусова с ходу обвинила оппонента в популизме а-ля Жириновский и в использовании им критики президента в личных целях — для поднятия рейтинга и завоевания народной любви. <...> “У каждого человека, — продолжала со сдержанным негодованием Нарусова, — должна быть своя *Сенатская площадь*,

куда он должен прийти и сказать (то есть проголосовать)... А вам сейчас очень выигрышно занимать такую позицию". "А вы сильно рискуете, — с иронией возражал Рыжков — Вы — буквально те самые *декабристы*. Только те вышли на площадь против царя, а вы — за!"» [41].

По мнению обозревателя электронной «Газеты» Славы Тарошиной, высказанному в статье с цитатно-ироничным заголовком «*Выйти на площадь*»:

«Российская политическая культура с подачи Нарусовой обогатилась эффектной максимой: явку на избирательный участок 14 марта 2004-го Людмила Борисовна приравняла к выходу на Сенатскую площадь 14 декабря 1825-го. Довольно опасная, между прочим, для власти аналогия. Есть свидетельство очевидца: реформатор Сперанский, стоявший в момент первых картечных выстрелов у окна Зимнего дворца, тихо молвил: "И эта штука не удалась!"» [42].

Непознанная комета оппозиции Ирина Хакамада активно участвовала в «*Маршах несогласных*» 2005 и 2006 годов. В 2007 г. она не принимала участие в маршах и вслед за Касьяновым отказалась участвовать в конференции «*Другой России*» (7–8 июля 2007) [43]. Ирина Мицуовна в целом положительно воспринимает сравнение с декабристами. В частности на заре своей карьеры депутата Государственной думы она входила (в 1994–1995 гг.) в парламентскую фракцию «*Союз 12 декабря*», членов которой именовали «декабристами». Язвительный публицист Максим Соколов объясняет появление этого героического имени следующим образом:

«Когда русские переймут римский обычай называть месяцы по именам богов (Янус, Марс, Юнона) или божественных цезарей (Юлий, Август), они первым делом поименуют нынешний декабрь в честь излюбленной российской богини Конституции, поскольку почему-то именно этот темный и холодный месяц все время отводится для опытов по установлению баланса между ветвями власти и утверждению разнообразных Основных законов. Этот замечательный мифологический обычай берет свое начало еще от вольнодумной дворянской молодежи, вышедшей 14 декабря 1825 года на Сенатскую площадь, ибо, по мнению выведенных туда же солдат гвардейских полков, все мероприятие было затеяно с целью присягнуть цесаревичу Константину и жене его Конституции. Тем самым декабристы разбудили не только Герцена, но и дремавшую доселе зимнюю конституционную мысль. Своего полного триумфа она достигла три года назад, когда в ходе организованной

телевизионными супругами Максимовыми ночной встречи политического Нового года стало понятно, что россияне присягнули не только опередившему всех на думских выборах лидеру ЛДПР Жириновскому, но также и президенту Б. Н. Ельцину и жене его Конституции. Хотя встреча политического Нового года осталась в русской истории как нечто весьма конфузное и бестолковое, могущее в этом смысле потягаться лишь с не менее сумбурным 14 декабря — "народ (т. е. ньюсмейкеры, явившиеся на ночное телешоу) галдел, народ зевал, едва ли сотый понимал, что делается тут", — тем не менее вдохновленные как раз этим сходством представители вольнодумной депутатской молодежи (Борис Федоров, Ирина Хакамада) и др. даже назвали *декабристами*, а свою депутатскую группу поименовали "*Союзом 12 декабря*". К сожалению, хотя принятую в этот день 1993 года Конституцию РФ никто не отменял, о Союзе больше ничего не слышно, а Федорову и Хакамаде остается лишь сетовать на то, что их *скорбный труд и дум высокое стремление* пропали совершенно попусту» [44].

Эта приверженность к наследию «дворянских революционеров», возможно, сказалась в том, что *«Российский либеральный манифест»* — программный документ *Союза Правых Сил*, сопредседателем которого Хакамада являлась в 2000–2003 гг. — был принят именно «в годовщину восстания декабристов» 14 декабря 2001 г. [45].

Вскоре после «памятной даты» — 16 декабря 2004 г. в передаче телевизионного канала НТВ *«К барьеру!»* Ирина Муцуовна причислила декабристов к своей «политической родословной». Поэт Юрий Кублановский определил это высказывание как «абракадабру»:

«Удивляюсь, как политики рвутся к власти, претендуют на влияние в обществе, будучи при этом профанами в отечественной истории. Понимаю, Хакамада не гуманитарий, но элементарные-то вещи следует знать. Так, в своей политической родословной она числит "*декабристов, Александра II, Столыпина*". Что за абракадабра? В планы декабристов, как известно, входило уничтожение царствующего дома "*до седьмого колена*". Александра II убили террористы, именно последователи декабристов. Как видим, совсем другая выстраивается историческая цепочка. И при чем тут Столыпин, проводивший сильную внутреннюю национальную политику, а отнюдь не компрадорскую (как политические единомышленники Хакамады)? Чем, кстати, и заслужил неприязнь кадетов, действительных предтеч нынешних наших "*правых*"» [46].

Телевизионная передача «*К барьеру!*» пародировалась в декабристском контексте в одном из выпусков мультипликационного сериала «*Открытие России*» (студия «*Pilot*»): «Дискуссия между Пестелем и Муравьевым, например, исполнена как самая популярная передача такого типа “*К барьеру!*”. Только с учетом реальной биографии действующих лиц и возможных последствий победы восстания 14 декабря 1825 года, она называется “*К топору!*»». На этот раз политической внучке декабристов досталась роль одного из присяжных заседателей: «В той же серии с декабристами две пары судей, сидящих среди зрителей — *Хакамада* и Явлинский, Путин и Сталин — говорят примерно то же, что и прототипы, но с поправкой на мультяшную утрированность» [47]. Алексей Мельников, журналист из Калуги разъясняет злободневную мораль исторического мультика, вновь поминая идейную наследницу «провозвестников нынешнего раскола российских демократов»:

«На Сенатскую площадь вышли провозвестники нынешнего раскола российских демократов (Явлинского и Чубайса, Гайдара и *Хакамады*) — не поделившие ровно 180 лет назад демократическую идею декабристы. Подозрительно смахивающий на нынешнюю демтусовку спор между Северным и Южным обществами опроверг ту прописную истину, когда в спорах рождается истина. В спорах 1818–1825 годов она как раз-то умерла, похоронив за одно под собой и самих зачинщиков спора» [48].

И в 180-ю годовщину 14 декабря Ирина Хакамада не отказалась от наследия либералов-декабристов, но осудила их революционные методы, как несовременные:

«Все зависит от того, что понимать под *декабристским восстанием*. Если имеется в виду переворот — это вряд ли возможно. Двадцать первый век вообще — это эпоха не революций, а трансформаций. Кремль панически опасается каких-либо восстаний и потому постепенно завинчивает гайки, эти страхи достаточно иллюзорны и не имеют под собой серьезных оснований. Если же рассматривать декабристское восстание как раскол в правящей верхушке, то в современной России он идет уже давно, только проявляется, естественно, не в силовом воздействии, а в использовании разного рода экономических, социальных, медийных ресурсов. Если же понимать под выступлением декабристов борьбу за либеральные идеи, то она продолжается. Мы в данный момент находимся в оппозиции, активно высказываем свое несогласие с теми или иными аспектами социального устройства. Чего ж вы хотите, чтобы я на Сенатскую площадь вышла?» [49].

Член общественного совета в поддержку «*Маршей несогласных*», сатирик Виктор Шендерович [50] также не чужд декабристским метафорам. В канун 60-летия Дня победы он беседовал с одним из прорабов перестройки историком Юрием Афанасьевым:

«*Юрий Афанасьев*: Когда настал период ломки колоссальной, когда из традиционалистского общества мы проклюнулись в промышленное или индустриальное общество, это был как раз 19 век <...>, этот излом и дал такой бурный всплеск культуры, и он породил "золотой век". Потому что ведь все наши великие, они увидели Европу, и они ужаснулись от того, что их окружает в России.

Виктор Шендерович: В этом смысле нынешние времена, как ни странно, могут дать основания для исторического оптимизма. Потому что Европу увидели не какие-то несколько тысяч дворян, как в 1815-м, а уже значительное количество миллионов россиян было в Европе, увидело, имеет возможность сравнить, есть Интернет, телевидение. Видите ли в этом какие-то оптимистические перспективы?

Юрий Афанасьев: Наоборот, к сожалению. Дело в том, что тогда видение Европы и видение различий между русскими условиями и европейскими, оно вызывало мысли, как правило, светлые. И что же мы? Неужели мы не можем сделать так, чтобы и нам жилось так? *Декабристы* были первые, кто ринулся в этом смысле. Чаадаев из этого же поколения, Пушкин то же самое» [51].

В политической карьере Шендеровича был эпизод, когда он соревновался с режиссером Станиславом Говорухиным за мандат депутата Государственной Думы. (Выборы состоялись 5 декабря 2005). Один из сторонников Шендеровича удивлялся его наивности: «Неужели Вы думаете что Госдума — реальный аппарат законотворчества? <...> Ваша баллотировка напоминает выступление *декабристов* — масса эмоций и полное отсутствие реальной деятельности». Сатирик явно польщен таким неоднозначным сравнением:

«Насчет аналогии с *декабристами* — спасибо, но и то, чем я двадцать лет занимался как журналист, и то, чем занимаюсь сейчас как кандидат в Госдуму — именно реальная деятельность. Разумеется, невозможная без эмоций. Если бы у меня не было эмоций по поводу происходящего на Родине, я бы долбил вам голову нехитрыми репризами из программы "Аншлаг"» [52].

Обнаружен и вовсе не лестный отзыв о «декабристах» с «сенатского Дерибаса»: Викторе Шендеровиче и другом члене общественного совета в поддержку «*Маршей несогласных*»

адвокате Юрии Шмидте [53]. Шендерович оставил в своем ЖЖ восторженную запись об «адвокате и правозащитнике» М. Б. Ходорковского: «Совершенно уникальный человек, между прочим; знаете, кстати, сколько времени занимает теперь его дорога до Ходорковского? Со всеми ожиданиями и "перекладными" — 29 часов чистого времени! Постарались, да?» [54] Комментатор под ником *Burmenk*, не скрывает антисемитской природы своей ненависти к «плебейскому племени» шендеровичей, шмидтов и ходорковских:

«Уникальный человек тратит на дорогу к Ходорковскому "29 часов чистого времени!" <...> Ну, невдомёк избалованной твари, что на этой далёкой жестокой "урановой каторге", в Краснокаменске, живут и работают, кроме шьющих тапочки эзков и лагерных надзирателей ещё обычные люди. Русские люди. <...> Нет, у этих простых и обычных людей денег куда-либо ездить, в отличие от мужественного и уникального "*декабриста*" — адвоката Ходорковского, господина Шмидта. Нет — оттого, что всё обобрали у них до нитки такие вот г-да Ходорковские. Обобрали, да ещё шендеровичами в душу с телеэкранов нас...ли. <...> "*Декабристы*", мать их, с сенатского Дерибаса. Борцы за справедливое обустройство общества в одной отдельно взятой олигархической скотской кормушке. Не знают народ, плюют на народ <...>. Потом удивляются, что никто за этих полулюдей не голосует на выборах. Что народ безмолвствует, когда их за воровство в особо огромных размеров садят на нары, дабы вовсе с катушек не слетели в своём плебейском племенном высокомерии» [55].

Ю. М. Шмидт, получивший мировую известность в качестве адвоката М. Б. Ходорковского, по меньшей мере, однажды применил декабристскую метафору к своему подзащитному. 27 декабря 2006 он сделал заявление, начинавшееся следующими словами: «За 4 дня до Нового года и после внезапного этапа длиной 600 км в Читинский следственный изолятор, получивший печальную известность после подавления восстания *декабристов*, был допрошен в качестве подозреваемого по новому уголовному делу Михаил Ходороковский» [56].

Непременный участник «*Маршей несогласных*» руководитель молодежного «*Яблока*» Илья Яшин является убежденным сторонником декабристской метафоры оппозиции. Он первым из представителей оппозиции путинскому режиму воплотил ее в жизнь. 27 июля 2004 два десятка «юных явлинцев» во главе с Яшиным провели акцию «прямого действия» у главного здания ФСБ на Лубянке:

«В то время, когда основная часть “юных явлинцев” развернула полотнище с надписью “*Долой полицейское самодержавие*”, несколько активистов метнули шарики с красной краской в мемориальную доску Юрия Андропова и разбросали листовки, в которых сообщалось, что эта акция посвящается казненным в конце июля 1826 г. *декабристам*» [57].

В листовке в частности говорилось:

«Конец июля 1826 года. В Санкт-Петербурге казнены лидеры декабристского восстания. *Декабристы* — патриоты и граждане своей страны, вышли на площадь вместе с товарищами, противопоставив себя полицейскому режиму абсолютной монархии. Они хотели жить по Конституции, по закону — и за это власть приговорила их к смерти. С 1826 года мало что изменилось. <...> Настало время сказать: хватит! Мы готовы противопоставить полицейской системе путинского авторитаризма и власти коррумпированных чиновников свою гражданскую позицию, стремление бороться за свою свободу и готовность выйти на улицу» [58].

Примечательно, что именно представители интеллигентской партии «*Яблоко*» актуализируют декабристский код интеллигентов-«шестидесятников»:

«Яшин и его товарищи изучают также опыт диссидентского движения в СССР. “*История инакомыслия в СССР*” Людмилы Алексеевой — их настольная книга. Кстати, идея связать себя с декабристами, очевидно, взята из этой книги. В ней рассказывается, как 14 декабря 1975 г. группа представителей ленинградского “андеграунда” во главе с поэтом Виктором Кривулиным и писательницей Юлией Вознесенской попыталась устроить демонстрацию в годовщину декабрьского восстания на Сенатской площади» [59].

«Странные сближения» между акцией юных яблочников и «декабристом Ходорковским» усмотрел последовательный разоблачитель жидо-масонских происков политолог Артем Башилов:

«Учитывая, что буквально за сутки до буйства яблочников на Лубянке влиятельная «*Уолл Стрит джорнал*» уже сравнивала замученного М. Ходорковского с *декабристами*, а президента В. Путина с Николаем Павловичем, можно предположить, что обе акции являются частью единой кампании и скоординированы. Действительно, и Николай Павлович, и Иосиф Виссарионович, и Владимир Владимирович нанесли сокрушительные удары по масонским структурам, представленным, соответственно в 1825 году русским либерал-революционным дворянством, в 1937 году —

еврейским революционным коммунизмом (троцкизмом), в 2003 году — еврейским либерализмом» [60].

Приведенные факты позволяют считать, что лояльные к декабристам Виктор Ампилов, Никита Белых, Сергей Гуляев, Михаил Делягин, Лев Пономарев, Владимир Рыжков, Виктор Шендерович, Юрий Шмидт, Ирина Хакамада и Илья Яшин не влияли на пиар-стратегию «*Маршей несогласных*».

Противодействие идеологически озабоченных вождей «*Другой России*» привело к тому, что декабристская метафора не использовалась в пиар-кампании «*Маршей*» [61]. Однако идеологемы «*Другая Россия*» и «*Марш несогласных*», вопреки воле их создателей Лимонова и Каспарова, имеют осязаемый декабристский подтекст. В немалой степени и поэтому «*Марши*» вызвали множество декабристских ассоциаций.

Источники и литература:

1. 3 июля 2007 Михаил Касьянов заявил о выходе из «*Другой России*». См.: **Турмастэ М.-Л.** «Другая Россия» минус НДС // Коммерсантъ. — 2007. — 4 июля (<http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=779727>)

2. Возможно ли будет избежать общественных потрясений после того, как рванет «критическая масса» столь противоестественной коалиции? Как показывает опыт оранжево-голубой Украины — миновать период длительной нестабильности весьма затруднительно. Но сторонники Каспарова предпочитают не обсуждать, что будет на второй день после свержения ненавистного режима.

3. Выступление Гарри Каспарова на конференции «Другая Россия» (2007. 12 июля) // <http://www.kasparov.ru/material.php?id=4695E9716C7FC>

4. «Главной темой внутривнутриполитических новостей первого полугодия 2007 года стали "*Марши несогласных*" (19 881 упоминание в Интернете). Об этом сказано в пресс-релизе ведущего российского поставщика услуг оперативного мониторинга информации в сети Интернет компании Webscan® Technologies, опубликованном 30 июля» (**Зацепило.** «*Марши несогласных*» — главная новость полугодия (2007. 6 августа) // <http://www.namarsh.ru/materials/46B7180A0FC3F.html>)

5. **Dimon77** (2007. 30 марта) // <http://dimon77.livejournal.com/167191.html>

6. Выражение Бахыта Кенжеева. См.: **Кенжеев Б.** Пропал ли заговор? // Exlibris. Новая газета. — 2001. — 12 апреля (http://exlibris.ng.ru/kafedra/2001-04-12/3_volgin.html)

7. http://www.nbp-info.ru/new/lib/lim_anotherrus/08.html

8. **Sarmata.** Мицкевич и Кюстин: взгляд на Россию (2006. 16 апреля) // <http://sarmata.livejournal.com/1787.html>

9. **Klavdiew** (2005. 3 ноября) // <http://pavelrudnev.livejournal.com/238203.html>

10. **Каспаров Г.** Декабристы в октябре. 24 октября 2005 // <http://www.kasparov.ru/material.php?id=435CACDF97600>
11. Российская панорама на канале RTVI (2005. 23 октября) // http://www.rtv.ru/anonsi/rsp151_1_a
12. Каспаров зовет всех несогласных на марш (2005. 2 сентября) // <http://www.kasparov.ru/material.php?id=431838FADEAA2>
13. **Гелла** (2007. 27 сентября) // <http://www.amina.com/kamina/11564-p4.html>
14. Выступление М. Касьянова на конференции «Другая Россия» (2006. 12 июля) // http://www.kasyanov.ru/speech.html?nav_id=1&ti_id=258
15. Лимоновцы, метнувшие яйцо в Михаила Касьянова, переведены в СИЗО (Москва) (2003. 8 декабря) // <http://www.regnum.ru/news/191165.html>;
Ладогин К. Приговор нацболам-«декабристам»: брежневская юстиция гуманнее путинской (2005. 15 декабря) // <http://forum.msk.ru/material/news/5843.html>)
16. *SD* (2006. 29 ноября) // <http://forum.proit.com.ua/lofiversion/index.php/t2153.html>
17. *Horse* (2006. 16 ноября) // <http://www.voinenet.ru/forum/showthread.php?t=1386>)
18. Анпилов отказался участвовать в «Марше несогласных» (2007. 30 марта) // <http://www.lenta.ru/news/2007/03/30/refuse1/>
19. Виктор Анпилов: Народу нужна обнажённая правда (1997. Сентябрь) // http://amorozov.ru/inviews/anpilov_viktor/
20. Лицом к лицу (2005. 12 июня) // <http://www.svoboda.org/programs/FTF/2005/FTF.061205.asp>
21. **Бондаренко В.** ... В его минуты роковые // Завтра. – 1997. – 30 сентября (<http://www.zavtra.ru/cgi/veil/data/zavtra/97/20052vlbond.html>)
22. Создан общественный совет в поддержку «Маршей несогласных» (2007. 13 ноября) // <http://www.civitas.ru/news.php?code=3744>
23. **Сеньшин Е.** Маневры в Прикамье // http://www.expert.ru/printissues/ural/2006/20/politika_v_permi/print
24. Создан общественный совет в поддержку «Маршей несогласных» (2007. 13 ноября) // <http://www.civitas.ru/news.php?code=3744>
25. **Буковский В. К.** И возвращается ветер // <http://www.tyurem.net/books/bukovsky/008.htm>
26. *Irin_v* (2007. 11 апреля) // <http://marchenk.livejournal.com/81238.html>
27. **Карпец В.** Дело чести Буковского (2007. 4 июня) // <http://www.politjournal.ru/index.php?action=Articles&dirid=62&tek=6999&issue=195>
28. **Кротков А.** Бунтарь // Алфавит. 2003. 9 сентября (<http://www.peoples.ru/state/citizen/bukovskiy/index.html>)
29. Петербургские депутаты не стали отмечать 180-летие со дня восстания декабристов (2005. 14 декабря) // <http://www.regions.ru/ru/main/messagepage/1937883/>
30. **Ким М.** Спикер ЗакСа отказался почтить память декабристов (2005. 14 декабря) // <http://812.ru/0-134-7154-4/20051214-20051214/2945950-0/>

31. Игорь Михайлов: Давайте не трогать то, что дорого для всех (2007. 11 июля) // <http://www.vybor-spb.ru/dayjust.php?id=40969>
32. Создан общественный совет в поддержку «Маршей несогласных» (2007. 13 ноября) // <http://www.civitas.ru/news.php?code=3744>
33. **Делягин М.** «Марши и демонстрации — нормальный инструмент партийной борьбы...» (2007. 30 марта) // http://www.russ.ru/politics/interview/marshi_i_demonstracii_normal_nyj_instrument_partijnoj_bor_by
34. **Делягин М.** Только последний лох пойдет на эти выборы! (2007. 15 октября) // <http://www.apn.ru/publications/comments18101.htm>
35. Создан общественный совет в поддержку «Маршей несогласных» (2007. 13 ноября) // <http://www.civitas.ru/news.php?code=3744>
36. **Штраус Ю.** Российские олигархи становятся красными. В партийных списках КПРФ не менее пяти из 18 кандидатов в думу являются миллионерами // The Daily Telegraph. 22 ноября 2003 (<http://www.inosmi.ru/translation/200238.html>)
37. Создан общественный совет в поддержку «Маршей несогласных» (2007. 13 ноября) // <http://www.civitas.ru/news.php?code=3744>
38. Левые пообещали власти «веселые деньки», если она не освободит нацболов (2005. 27 августа) // <http://www.polit.ru/news/2005/08/27/sdfhdfhdfh.html>
39. Л. Пономарев: «Это провокация и против организаторов, и против милиции» (2005. 13 сентября) // <http://www.khodorkovsky.ru/society/actions/3422.html>
40. Создан общественный совет в поддержку «Маршей несогласных» (2007. 13 ноября) // <http://www.civitas.ru/news.php?code=3744>
41. **Петровская И.** Срезал // Известия. — 2004. — 1 марта (<http://www.bankfax.ru/page.php?pg=23046>)
42. **Тарощина С.** Выйти на площадь (2004. 2 марта) // <http://gzt.ru/politics/2004/03/02/113600.html>
43. **Крестовская Я.** Ирина Хакамада: Дремучесть и варварство погубили «Другую Россию» (2007. 8 июля) // <http://www.pravda.ru/politics/parties/other/230949-2/>
44. **Соколов М.** Что было на неделе // Коммерсантъ-Daily. — 1996. — 16 декабря (<http://www.conservator.ru/lib/msokol/1996/156.shtml>)
45. Их идеология-2 // Псковская губерния. — 2007. — 2 октября (<http://pskovnews.nonsense.ru/news19671.html>)
46. Чем вас обрадовал и чем огорчил телеэкран на минувшей неделе? // Труд. — 2004. — 23 декабря (<http://www.trud.ru/issue/article.php?id=200412232431402>)
47. **Кращук В.** Спешите видеть (2006. 14 июня) // <http://www.babr.ru/news/print.php?IDE=30628>
48. **Мельников А.** Быть бы Калуге Страсбургом // Деловая провинция (Калуга). 2005. 4 ноября (<http://www.crj.ru/section/31/3/?article=2408>)
49. **Поздняев М.** Нельзя в России никого будить... Юбилей восстания декабристов проходит в атмосфере равнодушия и ненависти // Новые известия. — 2005. — 14 декабря (<http://www.newizv.ru/news/2005-12-14/37110/>)

50. Создан общественный совет в поддержку «Маршей несогласных» (2007. 13 ноября) // <http://www.civitas.ru/news.php?code=3744>
51. Все свободны — разговоры на свободные (2005. 8 мая) // <http://www.svoboda.org/programs/shen/2005/shen.050805.asp>
52. Дума о Госдуме (2005. 23 ноября) // http://grani.mypeople.ru/users/grani_guests/1132748474/#cut
53. Создан общественный совет в поддержку «Маршей несогласных» (2007. 13 ноября) // <http://www.civitas.ru/news.php?code=3744>
54. Простите за большую паузу (2006. 14 января) // <http://shenderovich.livejournal.com/9203.html>
55. **Burmenk** (2006. 15 января) // burmenk.livejournal.com
56. Ходорковскому разъяснили статью УК «Легализация преступных доходов» (2006. 27 декабря) // <http://www.regnum.ru/news/761614.html>
57. **Баденков А.** По стопам декабристов и лимоновцев. Миф о «поколении пепси» рухнет на глазах (2004.10 августа) // <http://www.politjournal.ru/index.php?action=Articles&dirid=94&tek=1736&issue=46>
58. Здание ФСБ на Лубянке было атаковано (2004. 27 июля) // <http://www.iamik.ru/?op=full&what=content&ident=16943>
59. **Баденков А.** По стопам декабристов и лимоновцев. Миф о «поколении пепси» рухнет на глазах (2004.10 августа) // <http://www.politjournal.ru/index.php?action=Articles&dirid=94&tek=1736&issue=46>
60. **Башилов А.И.** Бунт обреченных (2004. 28 июля) // <http://www.rustrana.ru/article.php?nid=1500>
61. На сайте «*Марш Несогласных: вся информация протестной России*» (<http://www.namarsh.ru>) слово «декабристы» упоминается два раза.

РОЗДІЛ II

Історіографія декабристського руху

Олександр Костючок

ДЕКАБРИСТИ І МАСОНИ: ОСНОВНІ НАПРЯМИ ІСТОРІОГРАФІЇ

Метою даної роботи є розгляд відображення в науковій літературі проблеми зв'язків декабристів з масонами.

Актуальність питання полягає у виявленні основних поглядів на дану проблему, в контексті розгляду такої таємної організації як масонство.

Досліджуючи питання про зв'язки декабристів з масонством слід відзначити, що в історіографії склалися два погляди на дану проблему.

Перша течія, яка є найбільш поширеною в історіографії, тісно пов'язана з тією думкою, що декабристи є борцями за прогресивні ідеї, та їхня діяльність оцінюється як позитивна. До когорти дослідників цієї течії відносяться Семевский, Довнар-Запольський та ін. [1] Особливу увагу серед істориків до питання про зв'язки масонства з декабристами виявив Семевский. Дослідник присвятив цілий розділ в своїй книзі "Суспільні та політичні ідеї декабристів" під назвою "Декабристы-масоны" , а також в розширеній статті "Декабристы-масоны" в журналі "Минулі літа", які відображають одну й ту ж думку автора. В своєму дослідженні автор застосовував як джерела: протоколи допитів декабристів, спогади учасників декабристського руху, документи зібрані Пипінім, музейні збірки документів(Петербургу та Москви), залучаючи при трактуванні масонства іноземні документи - устави лож, листи.

Семевский зазначає, що частина декабристів входила в масонство, але перебувала там недовго. Серед засуджених членів повстання 23 були колишніми масонами [2]. Найбільше колишніх братів-масонів поставила ложа "Трех Добродетелей" членом якої був Пестель [3]. Майбутні повстанці входили до різних лож, а ті, в свою

чергу, об'єднувались у два великих об'єднання – "Великая провинциальная ложа" та "Союз Астреи". Дослідник зазначає, що масонство було етапом у еволюції способів боротьби "з існуючим злом" та природно було перейнято від 18 ст. і "багато декабристів пройшли цю школу, але скоро відчули себе занадто обмеженими умовами і завданнями нашого(російського) масонства майже виключно морального і благодетельного характеру" [4]. Більшість членів побувала в масонах недовго і до 20-го року головні діячі – Пестель, брати Муравйови-Апостоли, Муравйови, як і інші учасники порвали зі своїми ложами, тобто до офіційної заборони в 1822 році [5]. Водночас підкреслювався фактор впливу масонства під час створення перших декабристських організацій: "Союзу Спасіння" та "Союзу Благоденства" де "до відомої міри відчувався вплив масонства". Заснування Таємного товариства мало мету прикриватись виглядом масонської ложі та слугувати місцем для вербування нових членів [6].

Досліджуючи причини розриву з масонством Семевський на прикладі статуту "Союзу Астреи", зображує реальну суть масонського руху наголошуючи, що "масони Союзу Астреи були вірними рабами російського уряду", та основною зацікавленістю масонством став містицизм, який охопив частину російського суспільства. Декабристів це не задовольняло, тому основою розчарування стали "політичний консерватизм наших(російських) масонів, мізерні розміри їх просвітницької та благодетельної діяльності і, в кінці кінців, витрата часу на відвідання лож і виконання їх ритуалу" [7].

Головними недоліками даної праці є суперечність, що викликана твердженнями авторами з одного боку про характер масонських лож, як *місця* опозиції, причому таємної, з іншого – це ніяк не поєднується з тим, що були списки учасників цих лож, а також права створювати ці "таємні товариства" надавалися з дозволу міністерства внутрішніх справ. Тобто автор зосереджується на зв'язках між легальним (бутафорним), по суті, масонством та декабристами. Такий факт звичайно підтверджує особливість декабристського руху як руху проповідованого прогресивними діячами незалежними від масонства.

У праці Пипіна "Російське масонство", коротко зазначаються ложі в яких перебували головні діячі декабристського руху, та час перебування в цих ложах. Всі вони вийшли з лож ще до офіційної заборони 1822 року. Причини цієї заборони для Пипіна невідомі, оскільки загрози для режиму вони не являли [8].

Довнар-Запольський більшістю схиляється до думки про перебування декабристів у масонстві короткий термін і їхнього виходу до вже згаданої заборони масонства. Влаштування ж таємного товариства схожого на масонську ложу, мало слугувати прикриттям [9].

Єфремов висловив свої думки в праці "Масонство на Україні". В своїй основі ця праця є компіляцією з праць Семевського, при цьому дещо оригінально трактуючи фактичний матеріал. Так на думку Єфремова – масонство стало паростком, що сприяв появі декабристського руху, та "виявляло тенденцію стати українським - не тільки територіально, а вже й національно-українським". Автор доопрацював матеріали та припущення Семевського про масонство на Україні надавши йому національного забарвлення, та наштвхуючи на думку про масонство як ланку в історії боротьби з царизмом. Декабристські організації не ототожнюються з масонськими, хоча і зазначається, що товариство "Об'єднаних слов'ян" виросло з масонських елементів, "але поставило собі вже значно конкретніші і суто політичні завдання" [10].

Дані праці являють собою дослідження, що опираються на серйозну джерельну базу. Але ці джерела є надзвичайно суб'єктивними, вони не розкривають всієї суті проблематики, мають справу з бутафорним масонством - товариство таємне, але про нього всі знають.

Справжнє таємне товариство ніколи не видає своїх членів, та не має такої кількості писемної інформації та зазвичай діє невідомо для оточуючих. Довести існування таких товариств, а в даному контексті, зв'язків з декабристами не має ніякої змоги за допомогою прямих джерел. Дані висновки спираються лише на логічні припущення та непрямі докази.

Даний напрям історіографії базується лише на таких принципах. Джерельна база ґрунтується на логічних висновках та відповідному трактуванні подій, що розгортались навколо декабристського виступу. Головними ідеями даного напрямку є нівеляція міфів про декабристів та возвеличення самодержавного режиму, облагородження та освячення імператорів Олександра та Миколи (особливо) не як тиранів, а як найпрогресивніших діячів та людей з високою честю – "царів-лицарів". Напрямок консервативний, якщо і не відверто реакційний. Виступ декабристів вважається за зраду. Образи учасників виступу обливаються брудом. Представниками даного напрямку виступають графіня Толь та Башилов.

Головні ідеї Толь викладені в праці "Нічні браття. Масонське дійство". В своєму творі автор зазначає, що праця ґрунтується на логічних висновках. Задумом праці є показ виступу декабристів як результат всесвітньої масонської змови, мета якої "світова масонська республіка під верховним управлінням патріарха, що вибирається пожиттєво з членів таємної патріаршої ради" [11]. Про самих учасників та їх організації графиня стверджувала наступне: "Союз Спасения, Союз Благоденствия, Северное общество, Южное общество, Общество соединенных славян – всі вони злились в одне імя: "декабристи". І це найменування все-таки неправильно, так як їх справжнє імя повинно було б бути: "Масонське дійство" [12]. Парламентаризм, конституція – це масонські речі. Центр масонства знаходився поза Росією, вони керували декабристами. Посвяченим в вищі чини був Пестель, тоді як інші були в невіданні, обдурені. Змова масонства підготовлювалася, але Пестель самостійно вирішив узурпувати владу та зайняти Всеросійський престол без відома "масонського начальства". За це його покарали самі ж масони через масона Сперанського. Він в звіті цареві навмисно поставив Пестеля в списку під номером 1 та пропонував його четвертувати. Автор вважає справедливим доказом дану підставу, мовляв Сперанський міг пом'якшити кару Пестелю та іншим декабристам. Сама праця насичена російським націоналізмом та елементами антисемітизму. Декабристи – це масонське зло, що порушило присягу, виступило проти царя та замахнулось на православ'я [13]. Самі ідеї змовників видаються привнесеними з Заходу.

Недоліками даної праці є висока тенденційність, яка проявляється в усіх аспектах. Пестель критикується зі всіх боків, навіть в анатомічних рисах обличчя автор намагається знайти образи, що підтверджували б антихристиянські якості – довгі передні зуби знак "хищности". Автор поєднує бутафорне масонство з таємним, справжнім, вважаючи його за одну ланку. Стає невідомим чому масонство готувалось до виступу, але виступило лише справді революційно у 1905 році. Масони були при владі - займали високі пости, навіщо їм було робити переворот проти самих себе? Дана праця є цікавою з погляду логіки викладу та припущень. Наукова цінність занадто низька.

Башилов в своїй праці "Російське масонство" стоїть на тих же поглядах, що і Толь. Але в усій праці, яка є поєднанням вирізок з книжок Цетліна, Тургенева, Білова та художнього роману Мережковського з незрозумілим залученням законів Російської імперії та окремих листів, не має чіткої аргументації та відповідних висновків, як це робила Толь. Єдиним завданням твору є очорнення

декабристів застосовуючи художні твори, ототожнення Пестеля зі втіленням сатанізму та співставлення "Руської Правди" як "єдиної ідеологічної лінії на дріждях котрих виріс ленінізм і сталінізм" [14]. Безглуздість тверджень та поглядів відразу впадають в вічі. Наукова цінність даної праці надзвичайно мала.

Коротко підсумовуючи варто зазначити: на даному етапі наукових досліджень залишається не визначеною проблема зв'язків декабристів та масонів. Жодні з історичних напрямків не дають ствердних відповідей. Цей стан речей пов'язаний з особливостями масонства, яке діє таємно та ніколи не видає своїх таємниць. Дослідження на джерельній базі не дають чітку відповідь, оскільки відображають показове масонство, в час, коли масонство було в моді і за справжню суть ніхто не турбувався. Найбільш інтригуючими є висновки Толь, тому що ніхто їх не довів і ніхто їх не заперечив. Дане питання залишається відкритим.

Джерела та література:

1. **Казьмирчук Г. Д., Сіпкін А. В.** М. В. Довнар-Запольський як декабристознавець // УІЖ. – 1995. – № 1. – С. 175.
2. **Семевский В. И.** Политические и общественные идеи декабристов. – СПб., 1909. – С. 322.
3. Там само. – С. 287
4. Там само.
5. Там само. – С. 321.
6. Там само. – С. 287, 292, 354.
7. Там само. – С. 324, 354.
8. **Пыпин А. Н.** Русское масонство XVIII и первая четверть XIX в. – Пг., 1916. – С. 454.
9. **Довнар-Запольский М. В.** Тайное общество декабристов. Исторический очерк, написанный на основании следственного дела. – М., 1906. – С. 9.
10. **Єфремов С.** Масонство на Україні // www.ukrhistory.narod.ru/texts/yefremov-1.htm
11. **Толь С. Д.** Ночные братья. Масонское Действо. – М., 2000. – С. 38.
12. Там само. – С. 41.
13. Там само. – С. 50, 51, 52, 77, 79, 157, 163, 176–177.
14. **Башилов Б.** Масоны и заговор декабристов. – Т. 5. История русского масонства // www.magister.msk.ru/library/history/mason/bashil09.htm

УКРАЇНЬСЬКА ТА РОСІЙСЬКА ІСТОРИОГРАФІЇ ДЕКАБРИЗМУ В УКРАЇНІ 1920-х рр.: ЗМАГАННЯ, КОНЦЕПЦІЇ, НАУКОВІ ОСЕРЕДКИ

1917 р. – знаковий у долі народів, що входили до складу Російської імперії. Перемога Лютневої революції, а згодом прихід до влади більшовиків в Росії та Україні пов'язані зі створенням нової історичної схеми – ґранднаративу, яка мала легалізувати цю владу. Тому спочатку Тимчасовий уряд, а потім більшовики прагнули покласти в її основу революційні виступи проти царату. У цих умовах декабристознавство, що раніше не вписувалося в імперську ідеологію й перебувало в опозиції, перетворилося в одну з найпопулярніших галузей історичної науки в Росії.

Аналогічні процеси відбувалися і в Україні. Якщо в добу Української революції, інтерес до декабристів був стриманим, то в часи УСРР розгорнулося широке дослідження цього руху як важливої складової нової схеми української історії.

Тогочасне російське декабристознавство репрезентоване різними течіями та школами, серед яких варто відзначити найголовніші:

1) Школа М. Покровського. Вона об'єднувала здебільшого прихильників класового розуміння декабристів, але спиралася не тільки на праці В. Леніна, але й на постулати свого засновника, головним з яких було соціально-економічне трактування історії (зростання експорту збіжжя як причина виникнення декабристського руху, протиставлення революційних і ліберальних таємних організацій). М. Покровському, як соратнику В. Леніна, та його учням в утвердженні цієї концепції максимально сприяла влада. Її прихильниками були як історики, чий світогляд сформувався ще до революції (В. Невський, О. Пресняков), так і молоді фахівці (М. Нечкіна, П. Парадизов).

2) Оponentів концепції М. Покровського, що працювали в СРСР, часто називали “немарксистами”. Вони не складали єдиної історичної школи, проте офіційна історіографія відокремлювала їх як єдину течію. Серед них, перш за все, необхідно відзначити П. Щоголева, який стояв біля витоків оновленого після революції 1905–1907 рр. декабристознавства. Він продовжував герценівську традицію, зосередивши увагу на дослідженні персоналій (В. Раєвський, П. Каховський). Йому ж належить перша публікація “Руської Правди”, дослідження “Катехізису” С. Муравйова-Апостола. “Немарксистами” також вважалися М. Рожков, М. Дружинін, який згодом став одним з

найвидатніших істориків визвольного руху в СРСР, колишній меншовик М. Балабанов. Насправді, їхній “немарксизм” зводився до несприйняття концепції М. Покровського.

В опозиції до школи М. Покровського були деякі саратовські дослідники на чолі з С. Черновим (працював у Саратовському університеті у 1924-1928 рр.), започаткувавши дослідження ранніх декабристських організацій, які, згідно з концепцією М. Покровського, не були революційними, а, отже, не заслуговували уваги.

3) Історики-емігранти демократичного спрямування. Вони високо оцінювали значення декабристського руху, підкреслювали його демократизм, разом з тим, намагаючись довести, що декабристи не мали нічого спільного з більшовиками. Серед них були послідовники народницької та ліберальної концепцій, прихильники партій кадетів, есерів, меншовиків та ін. Майже всі вони були представниками інтелігенції. Найвідоміші – М. Алданов, Г. Вернадський, О. Ізюмов, П. Мілюков, С. Мельгунов, В. Мякотін, О. Кізеветтер, Д. Мережковський, М. Слонім, М. Цетлін.

4) Історики-емігранти монархічного спрямування. Вони відстоювали версію, висловлену у матеріалах Слідчої комісії та суду, за якою декабристів звинувачували у замаху на священну особу імператора, відсутності патріотизму, масонській змові. Серед них було мало істориків за освітою. Найяскравіші представники – Б. Башилов, В. Іванов, М. Марков та колишній “легальний марксист” П. Струве.

Цими течіями російське декабристознавство не обмежувалося. Існували регіональні осередки, зокрема вони зародилися у Саратові та Сибіру. Останній, щоправда, одразу ж зосередився на місцевій проблематиці і ніякого відношення до предмету нашого дослідження не має.

На відміну від російського декабристознавства, де існували антагоністичні течії, українських істориків об'єднувала ідея українського декабризму. Поділ українських істориків за класичною схемою на марксистів і немарксистів стосовно декабризму непридатний, оскільки концепцію українського декабризму підтримували як лідер марксистів М. Яворський, так і учень М. Грушевського О. Гермайзе. Тому ми пропонуємо територіальний підхід до діяльності декабристознавчих центрів. В Україні існувало три головні осередки вивчення декабристського руху: Київ, Харків та Одеса.

1) У Києві діяли два основні осередки вивчення руху “апостолів свободи”: Вищий інститут народної освіти (колишній університет) та ВУАН. Тут працювали С. Єфремов, О. Гермайзе, В. Романовський, В. Базилевич, В. Маслов, Л. Добровольський, П. Филипович, Ф. Ернст, В. Міяковський та ін. Багато з них були учнями М. Довнар-

Запольського, який започаткував наукове дослідження декабристського руху на території України, та членами його Історико-етнографічного гуртка.

2) Харківський осередок декабристознавства очолював Д. Багалій. Творчо працювали над окремими проблемами руху декабристів М. Яворський, В. Барвінський, Є. Іванов, М. Горбань, Н. Суровцова, О. Назарець, О. Багалій-Татарінова. На відміну від Києва, більшість істориків тодішньої столиці Радянської України підкреслювала свій марксизм. Декабристознавчі праці Д. Багалія були найближчими до концепції М. Покровського. Він же першим з-поміж українських істориків використав цитати В. Леніна про декабристів.

3) Одеський осередок репрезентований іменами М. Слабченка, О. Рябініна-Склярєвського, Є. Трифільєва, В. Стратена, Б. Вальбе. Вихідці з Одеси Ю. Оксман, М. Рубінштейн, С. Штрайх, Л. Гроссман, Є. Сказін увійшли в історіографію як російські історики та історики літератури. Багато одеситів-декабристознавців не сприйняли концепцію українського декабризму. Очевидно, причиною тому була недостатня інтегрованість русифікованого міста в загальноукраїнські наукові процеси. Одеські декабристознавці приділяли значну увагу літературним аспектам декабризму, розробляли відгуки декабризму в Новоросії тощо.

Дослідження вчених української діаспори відрізнялися тим, що закордонні історики зверталися до вивчення руху декабристів, як правило, побіжно, при студіюванні інших проблем. Вони не створили спеціальних декабристознавчих досліджень. Розвідки І. Борщака та побіжні згадки Д. Дорошенка не суперечили концепціям, поширеним у Радянській Україні. Відсутність узагальнюючих праць про “апостолів свободи” можна пояснити, з одного боку тим, що історики діаспори не мали достатньої кількості документальних видань, з іншого – декабризм не цікавив їх, оскільки за радянської доби діяльність “первістків свободи” розглядалася тільки з точки зору революційної боротьби як попередників радянської влади, яка в свій час жорстоко обійшлася з представниками українського екзилу. Слід зауважити, що більшість емігрантів працювала над написанням узагальнюючих праць з історії України і розглядала декабризм здебільшого як російське явище, яке мало стосувалося України. Тому, на наш погляд, нема сенсу виділяти українських істориків-емігрантів в окрему течію.

1. Стан наукової розробки проблеми

У перших історіографічних розвідках 1920–1930-х рр. розглядалася переважно література, що побачила світ до 100-річного ювілею повстання декабристів. У них через недосконалість

методів і засобів історіографічного дослідження домінувало анотування опублікованої літератури, тобто історіографія, по суті, підмінювалася бібліографічним оглядом, створювалися штучні схеми розвитку знань про рух декабристів.

Одним з перших в Україні огляд літератури, присвяченої декабристам, зробив Л. Добровольський. Він дав загальний огляд ювілейних збірників, праць, статей, перелік київських, харківських, одеських, петербурзьких, московських видань, наголосив на великому значенні для вивчення повстання Чернігівського полку багатотомного видання “Восстание декабристов”. Поряд із позитивними тенденціями, Л. Добровольський вказав і на суттєві недоліки тогочасного декабристознавства, адже декабристознавча література “знайшла для себе притулок більше-менше в десятку (7 київських та 3–4 харківських) друкованих видань періодичного, переважно, характеру й лише почасти вийшла окремими книжками наукового й популярно-наукового характеру. Репрезентують її більше-менше сім десятків різного обсягу праць, мовами українською (здебільшого) й російською, що їх виконали понад 20 осіб (у переважній більшості – українці, мешканці 4 міст на Україні та 3-х за її межами), які писали мало не виключно про декабризм і декабристів тільки на українській території” [1].

Гострополемічні огляди ювілейної радянської літератури про декабристів робила М. Нечкіна. Відзначивши безперечні досягнення (багатство документального матеріалу, запровадженого в науковий обіг, постановка і розробка нових проблем), дослідниця вказала й на недоліки (“стихійність ювілейного видавництва та творчості”, “індивідуалістична замкненість наукової роботи, відсутність узгодженості та загального плану”). Авторка послідовно відстоювала концепцію М. Покровського і піддавала критиці усіх її опонентів [2].

Найбільш різкій критиці М. Нечкіна піддала популярну (“брошурну”) літературу за некомпетентність авторів. На її думку, характерною особливістю такої літератури була “майже повня відсутність аналізу”, переважання “простої розповіді про відомі факти” та “величезна кількість фактичних помилок у датах, іменах, місцях подій...”, усі декабристи “на одне лице, усі вони – відірвані від життя мрійники”, “безжиттєві тіні без середовища та оточуючої дійсності” [3]. Щоправда, не можна погодитися з її висновком, що більшість доювілейної літератури про декабристів після ювілею застаріла. На думку С. Окуня, головним здобутком 100-річного ювілею стало формування “значного загону істориків-марксистів”: М. Азадовського, М. Дружиніна, М. Нечкіної, Б. Сирочковського, С. Чернова [4].

До українського декабристознавства М. Нечкіна ставилася дуже критично. Наголосивши на його значенні для вивчення історії масових рухів, а не окремих осіб, дослідниця різко виступила проти концепції українського декабризму, яка, на її думку, не витримує наукової критики, не підтверджується фактичними спостереженнями: в ідеологічних настроях “об’єднаних слов’ян” “України як самостійної одиниці немає” [5].

Підсумком довоєнної історіографії декабризму стала монографія П. Парадизова, який репрезентував нове покоління вчених. У ній переважно йшлося про внесок дореволюційних істориків у розробку деяких проблем декабризму, але, разом з тим аналізувалися й перші кроки новітнього радянського декабристознавства [6]. Будучи учнем М. Покровського, чия наукова концепція домінувала на той час у радянському декабристознавстві, П. Парадизов мав сміливість підкреслити й те, що він знаходив неправильним у працях свого вчителя.

Дослідження емігрантської історіографії декабризму в СРСР зводилося до викриття опонентів. Претензії емігрантів на декабристську спадщину піддав різкій критиці партійний діяч К. Радек. М. Нечкіна доводила, що декабристи стали лише “приводом зайвий раз вилаяти більшовиків, декабристів хвалили за для того, щоб похвалити еміграцію, про незакінченість їх справи балакали для того, щоб довести своє власне емігрантське значення: вони не закінчили, ми закінчимо” [7].

Вчені-емігранти платили їм тією ж монетою. В. Мякотін писав, що в Росії, де державною стала “вульгарна марксистська література”, утвердилася думка, що декабристи “були революціонерами в ім’я певних класів – дворянства та буржуазії” [8]. О. Кізоветтер виділяв два тенденційних підходи до вивчення руху декабристів. Перший репрезентований офіційними більшовицькими істориками, які “понад усе намагаються довести, що декабристи були політичними фарисеями та лицемірами, що політичний радикалізм висів у них лише на кінчику язика і що насправді вони прикривали своїми радикальними фразами експлуаторські прагнення вузькостанового егоїзму” [9]. До цієї когорти О. Кізоветтер справедливо зараховував М. Покровського, К. Левіна і помилково відносив М. Рожкова, який, хоч і поділяв класовий підхід до декабризму, офіційним більшовицьким істориком не був. Крім того, історик-емігрант критикував погляди М. Покровського та К. Левіна, висловлені ними ще до революції і не врахував того, що М. Покровський суттєво переосмислив свою концепцію. Короткий огляд історіографії декабристського руху зробив І. Лоський [10].

Дуже цікаві думки висловив О. Кізеветтер про правомонархічну історіографію декабризму. Вони видаються нам актуальними й сьогодні. Історик вважав, що прихильники цієї течії зараховують декабристів до “більшовиків до більшовизму” на основі того, що у разі їх перемоги відбувся б повний розвал країни, як і після більшовицької революції. “Ось у тому й справа, – зазначав історик, – що уся ця аргументація будується на модернізації історичного минулого під впливом наших сучасних переживань. Це – цілком неприйнятний прийом для пізнання історичних подій минулих часів. Звідки можна було очікувати тоді подальших внутрішніх потрясінь? Більшовицьких емігрантських комітетів та пломбованих вагонів тоді не існувало. Не існувало й хоч трохи організованого робітничого пролетаріату. Існувала селянська маса, що являла собою сухий порох, готовий спалахнути і повторити “пугачовщину” [11].

З утвердженням тоталітарного режиму в СРСР розпочався наступ на занадто самостійні наукові центри. Першими жертвами у радянському декабристознавстві стали прихильники концепції українського декабризму. На початку 1930-х рр. вони були звинувачені не лише в наукових, але й у політичних “гріхах”. “Ворожим виступом проти історичної правди “освічених” представників уже “внутрішньої еміграції” назвав концепцію українського декабризму П. Кияниця. Її творцями, на думку цього критика, були “...акад. М. Грушевський, що дав перше гасло до цього виступу у своїй статті про ювілей декабристів (журн. “Україна”, 1925 р. кн. 6), С. Єфремов, що надав яскравого націоналістично-бойового вигляду новій теорії про декабристів, та О. Гермайзе, що помножив погляди обох своїх патронів на войовничий соціально-фашистський “соціологізм” і послідовно провів в “Україні” єфремівську націоналістично-бойову концепцію” [12]. “Отож, – підсумовував П. Кияниця, – те спрямовання М. Грушевського на “місцеві українські умови”, на існування “українських декабристів” виявляє не що інше, як намагання за всяку ціну із цього конкретного приводу популяризувати свою теорію про самотність українського народу” [13]. Такі абсурдні думки тиражували провідні наукові видання Країни Рад.

Наприкінці 1930-х – у першій половині 1940-х рр. аналіз публікацій з історії декабристів практично не проводився. Позитивним явищем в історіографії декабризму кінця 1940-х – початку 1950-х рр. стала поява великих історіографічних оглядів у дисертаційних дослідженнях. Так, у дослідженні М. Лисенка розглядалася література про декабристів, у якій вивчалася тактика “дворянських революціонерів” [14]. Кінець цього етапу розвитку

декабристознавства завершився виданням двотомної монографії М. Нечкіної “Восстание декабристов”, перший розділ якої являє собою спробу узагальнити підсумки розвитку декабристознавства і визначити перспективи подальшої наукової розробки цієї теми [15].

У роки хрущовської “відлиги” вперше після 1920-х рр. в Україні з’явилися історіографічні праці, що розкривали ступінь вивчення теми “декабристи і Україна”. Л. Олійник визнавав справді науковими лише ті декабристознавчі дослідження, які були написані після сумнозвісної Постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 16 травня 1934 р., що знаменувала остаточне підпорядкування історичної науки державно-партійному контролю, а процес розвитку українського декабристознавства ним розглядався лише у контексті загальносоюзного процесу, єдиним лідером якого була “глава радянських декабристознавців” М. Нечкіна [16].

Радянські вчені безапеляційно заявляли, що лише їм за допомогою марксистсько-ленінської методології вдалося у всій повноті розкрити суть та оцінити роль декабристського руху [17]. Причому, різкій критиці піддавалося декабристознавство 1920–1930-х рр. Тогочасні дослідники, попри значний накопичений фактологічний матеріал, не змогли дати правильної оцінки руху декабристів, оскільки перебували під впливом або буржуазної історіографії, або концепції М. Покровського.

Першим в УРСР глибокий аналіз радянської історіографії 1917 – середини 1930-х рр. здійснив В. Котов, приділивши увагу і дискусіям навколо декабристського руху. Він намагався пояснити причини, що затримали дослідження історіографії історії СРСР 1920–1930-х рр. Це – “поширений в історичній літературі погляд, відповідно якому весь шлях розвитку радянської історичної науки в 20–30 рр. складається лише з огріхів і помилок. До всіх відомих обставин, що підтримували цей погляд, треба ще додати те, що іноді огріхи і помилки пам’ятаються краще, ніж позитивні наслідки” [18]. Але тогочасні умови не дозволили В. Котову деідеологізувати свої дослідження. Так, він необґрунтовано звинувачував фундаторів концепції українського декабризму в “буржуазному націоналізмі”, ігноруючи їх роль в публікації нових матеріалів.

У 1950–1960-ті рр. представники української діаспори Б. Крупницький та О. Оглоблин звернули увагу на вивчення декабристознавчої літератури радянських вчених 1920–1930-х рр. Зокрема, їхньою увагою користувалися праці М. Покровського, М. Яворського, О. Гермайзе, Д. Багалія [19]. На жаль, глибокий історіографічний аналіз у цих студіях відсутній.

Наприкінці 1970-х рр. розпочалося глибоке вивчення історіографії окремих проблем декабристського руху в Україні. Утвердження більшовицьких підходів у декабристознавстві проаналізував М. Козир [20]. Проте, його розвідки лише поставили цю проблему на порядок денний.

Найглибші дослідження декабристознавчих праць, що побачили світ у період 1920–1930-х рр., належать Г. Казьмирчуку. У ході розробки проблеми відбувалася еволюція його поглядів. Якщо у перших публікаціях він обстоював думки офіційної радянської історіографії, хоча й запровадив у науковий обіг значну кількість замовчуваних раніше праць, то у наступних – по-новому підійшов до самої суті декабристознавчих студій 1920–1930-х рр., аналізуючи різноманітні течії радянського декабристознавства, запропонував новий погляд на концепцію українського декабризму, відмовився від позиціонування по лінії марксистська – немарксистська історіографія, розглянув утворення нових навчальних та дослідницьких закладів й підготовку кадрів для декабристознавства, декабристознавчі школи, які діяли на теренах СРСР і були знищені у середині 1930-х рр., проблематику, над якою вони працювали тощо [21].

Розглянута нами історіографічна література, присвячена історії вивчення руху декабристів у 1920-ті рр., створює враження про досить широке дослідження цієї проблеми. Проте, це більше кількісний, аніж якісний показник. По-перше, немає жодної праці, у якій хоча б частково давалося порівняння української та російської історіографій декабристського руху. По-друге, низка важливих, принципових питань, як-то: вивчення шкіл та течій у декабристознавстві, українське та російське емігрантське декабристознавство, опозиційні до революційної декабристознавчі концепції, – ще чекають на більш глибоке осмислення. По-третє, у багатьох дослідженнях пріоритет надається не стільки концептуальному аналізу декабристознавчих досліджень, як біографіям учених.

2. Публікація документів про декабризм: короткий огляд

У 1920-ті рр. вперше були видані слідчі справи керівників таємних товариств, надруковано чимало їх творів, спогадів і листів. Навколо Центрархіву згуртувалася когорта спеціалістів, що сформувалися ще у дореволюційний час (П. Щоголев, С. Чернов, О. Покровський) та кращі сили істориків-марксистів (М. Покровський, В. Невський). У середині 1920-х рр. почали виходити збірники

документів “Восстание декабристов”, які містили величезну кількість невідомих раніше матеріалів. Для вивчення декабристського руху в Україні особливу цінність становлять матеріали IV–VI томів, що вміщували слідчі справи головних діячів Південного товариства та Товариства об'єднаних слов'ян, офіційне листування з приводу повстання Чернігівського полку, матеріали слідства і вироки солдатам – учасникам повстання та багато інших важливих матеріалів [22]. VIII-й том містив “Алфавіт декабристів”, складений управителем справ Слідчої комісії О. Боровковим та доповнений Б. Модзалевським й О. Сіверсом [23].

Багато нових матеріалів було опубліковано у збірнику Всеоюзного товариства політичних каторжан та заслано-поселенців [24]. Групу документів, що стосуються повстання Чернігівського полку, містять папери командира Кременчуцького піхотного полку П. Набокова і донесення на ім'я начальника 25-ої піхотної дивізії генерал-лейтенанта Ф. Гогеля. Б. Сирочковський працював над публікацією свідчень учасників повстання Чернігівського полку, видав 13 листів, що належали сучасникам повстання.

Значна кількість документів побачила світ у тематичних збірниках. В Україні друкувалися збірники, що склалися із студій і документів. Відзначимо витяг із свідчень Я. Драгоманова Слідчій комісії у Могильові, а також рапорт голови цієї комісії генерал-майора Набокова і генерал-аудитора Шмакова, опубліковані О. Багалій-Татариновою [25]. В. Базилович, Л. Добровольський та В. Міяковський видали цікаву підбірку матеріалів про повстання Чернігівського полку: розпорядження Київського цивільного губернатора І. Ковальова, рапорти Васильківського городничого Девільєра, виконуючого обов'язки Васильківського повітового стряпчого Пивінського, донесення командувача 4-го корпусу О. Щербатова [26]. О. Багалій-Татарінова запровадила у науковий обіг свідчення учасників виступу чернігівців: унтер-офіцерів Т. Ніколаєва та П. Нікітіна, рядових Г. Судакова, О. Асмолова, М. Голобокова, а В. Базилович – рядових О. Федорова та І. Харитонова.

Широко публікувалися невідомі та маловідомі мемуари й листи декабристів, які несуть відбиток суб'єктивізму і не завжди можуть слугувати надійним джерелом. У 1920-ті рр. побачили світ уривки із записок Ф. Вадковського та очевидця повстання Чернігівського полку, мотовилівського поміщика Й. Руликовського. М. Нечкіна видала записки М. Лорера, які найбільш повно висвітлюють діяльність Південного товариства, а у додатку подала слідчу справу

декабриста [27]. Вперше були опубліковані листи П. Борисова і відповіді на них П. Дунцова-Вигодовського, які проливають світло на ідейні засади Товариства об'єднаних слов'ян до його об'єднання з Південним товариством.

Таким чином, навіть побіжний розгляд опублікованих документальних матеріалів, мемуарної літератури і епістолярної спадщини декабристів дозволяє стверджувати, що за порівняно короткий час було створено міцну документальну базу з історії декабризму.

3. Боротьба за утвердження більшовицької концепції декабризму

Історіографічний період 1917–1920-х рр. можна назвати епохою боротьби за декабристську спадщину. Оскільки декабристи не втілили свої плани у життя, а склад таємних товариств був світоглядно строкатим: від непримиренних монтаньярів до конституційних монархістів, то права на “декабристську спадщину” висловлювали чи не всі політичні сили постреволуційної Росії. На історіографічну ситуацію початку ХХ ст. впливало звертання до декабристської теми кадетів, серед лідерів яких було чимало нащадків “людей 14 грудня”. Для обґрунтування своїх прав на “спадщину” кадети першими залучили учених-професіоналів: М. Довнар-Запольського, О. Корнілова, Н. Котляревського, М. Павлова-Сільванського, Ю. Готьє, О. Кізеветера. Історики-кадети О. Пресняков та Ф. Родічев оголосили свою партію ідейною спадкоємницею декабристів.

Надзвичайно популярним культ декабристів став у дні Лютневої революції. Зокрема, голова Тимчасового уряду О. Керенський звернувся до Д. Мережковського з проханням написати для солдатів брошуру про декабристів. Вона скоро вийшла з друку з присвятою “Продовжувачу справи декабристів О.Ф. Керенському” [28] і була поширена в армії. Командувач Чорноморського флоту О. Колчак, виступаючи на офіцерському зібранні у Севастополі 8 березня 1917 р., заявив: “... Вогонь, запалений офіцерами-декабристами, ніколи не помирив в офіцерському корпусі” [29]. У новій парадигмі російської історії декабристам відводилося місце зачинателів революційного руху. Цю думку обстоювали М. Слонім та М. Балабанов, котрих важко запідозрити у симпатіях до більшовизму [30].

У травні 1917 р. в Петербурзі було створено Товариство пам'яті декабристів, до якого увійшли О. Горький, І. Рєпін, В. Фігнер, В. Засулич, історик П. Щоголев, літературознавець Н. Котляревський.

У липні подібне товариство виникло у Києві. Воно ставило за мету “дослідження руху декабристів і поширення відомостей про цей рух у широких колах населення”. Проте, на відміну від петербурзького, київське “Південне товариство” ніякої роботи не вело.

У період між двома революціями 1917 р. вийшло чимало публікацій, присвячених декабристам. Щоправда, більшість з них мали суто пропагандистський, інформаційний характер. На цьому тлі виділяється стаття знаного фахівця-декабристознавця, професора Київського університету М. Довнар-Запольського, присвячена повстанню декабристів, яке автор, не вагаючись, називав революцією [31]. Роботи М. Довнар-Запольського завжди відрізнялися особливим інтересом до діяльності декабристів в Україні. Він же був одним з перших, хто здійснив серйозне дослідження Товариства об'єднаних слов'ян [32]. У згаданій статті дослідник приділив більше уваги повстанню на Сенатській площі, проте згадав і виступ Чернігівського полку.

М. Довнар-Запольський вважав, що повстання не було випадковим явищем, антиурядові ідеї користувалися у військах, зосереджених в Україні, широкою популярністю, навіть серед офіцерів, котрі не належали до таємних товариств. Проте, після розгрому на Сенатській площі повстання на Півдні “одразу було приречене на невдачу” [33]. Зупиняючись на причинах поразки повстання Чернігівського піхотного полку, декабристознавець зазначав, що С. Муравйов-Апостол не спромігся проінформувати членів Слов'янської управи про свої наміри, а ті чекали вказівок Васильківської управи [34]. М. Довнар-Запольський вказав і на невдалі дії інших керівників таємних товариств: П. Пестель був “великий теоретик, а не практичний змовник”, С. Трубецької “не виконав узятого на себе завдання”, К. Рилєєв – “обдумував до дрібниць другий крок революції, уникаючи прямої і чіткої постановки питання про перший крок”, у той час як “основний кадр боротьби, солдати, не мали імпульсу” [35].

Спробою охолодити деякі “гарячі голови”, які бездумно будували революційні схеми декабризму, стала стаття Г. Вернадського, що вийшла у світ у 1919 р. Автор писав, що декабризм має “два обличчя” і розглядати лише їх революційність та повстання, ігноруючи “інше обличчя” – релігійне, політичне, побутове – не можна [36].

Більшовицька концепція декабризму виросла з т. зв. “революційної легенди”, основоположниками якої були О. Герцен та М. Огарьов. О. Герцен називав декабристів “фалангою героїв, вигодованих, як Ромул і Рем, молоком дикого звіра”, “богатирами, кованими з чистої сталі з голови до п'ят, воїнами-пророками, що свідомо вийшли на вірну загибель, щоб розбудити до нового життя

молоде покоління...”, тобто вважав, що вони усвідомлено принесли себе в жертву заради майбутнього торжества революційних ідей [37]. Він заклав підвалини культу П. Пестеля, що яскраво розквіт у працях радянських декабристознавців.

В. Ленін у працях “Гонителі земства і Аннібали лібералізму” (1902), “Політична криза і провал опортуністичної тактики” (1908), “Пам’яті Герцена” (1912), “Роль станів і класів у визвольному русі” (1913), “З минулого робітничої преси в Росії” (1914), “Про національну гордість великоросів” (1914), “Доповідь про революцію 1905 року” (1917) розвинув думки О. Герцена, надавши їм завершеного вигляду. Основним постулатом ленінської концепції стало положення про три етапи визвольного руху в Росії: дворянський (1825–1861 рр.), різночинський (1861–1895 рр.) та пролетарський (з 1895 р.). Найвидатнішими представниками першого етапу були декабристи і О. Герцен. Вони були далекими від народу класово обмеженими дворянськими революціонерами [38]. Але, разом з тим, декабристи започаткували визвольний рух, який мав закінчитися пролетарською революцією. В. Ленін почав періодизацію визвольного руху не з повстань С. Разіна чи О. Пугачова, оскільки вважав вирішальними наявність свідомої революційної ідеології та політичної програми, а також сам факт відкритого збройного виступу проти царизму, наявність революційних організацій, що підготували цей виступ. Проте, лідер більшовицької партії не був дослідником декабристського руху. Його роботи стосувалися гострих проблем сьогодення, для роз’яснення яких використовувалося минуле, нерідко у досить вільному трактуванні.

Значна частина більшовиків спочатку відкидала можливість будь-якого генетичного зв’язку з декабристами, не вважала їх рух революційним, а Б. Сиромятников прямо називав його останнім двірцевим переворотом [39]. Інші, навпаки, намагалися монополізувати декабристів. Провідником цієї групи став М. Покровський, пізніше його справу продовжила М. Нечкіна. Цікаво, що погляди М. Покровського на декабризм постійно еволюціонували. Так, у дореволюційних працях, дослідник відкидав його революційність, вважав, що декабристами рухав корисливий характер придушуваних самодержавством дворян, вбачав генетичний зв’язок декабристів з “верховниками”, які у 1730 р. за допомогою “Кондиції” намагалися обмежити владу Анни Іоаннівни. М. Покровський та К. Левін навіть оголосили П. Пестеля з його “Руською Правдою” не характерними для ідеології декабристів.

Напередодні 100-річчя повстання декабристів у Росії розгорнулася дискусія, чи варто відзначати цей ювілей. Старий

більшовик М. Ольмінський стверджував, що декабристи “поголовно були поміщиками-дворянами, включаючи князів та графів; окрім того, майже усі вони були офіцерами, аж до генералів”, які під час повстання зрадили солдатів, “і несвідома солдатська маса усяла своїми трупами площу, вулиці, замерзлу Неву” [40]. Ідею створення корпусу жандармів та III-го відділення, на його думку, Микола I почерпнув з “Руської Правди” П. Пестеля [41]. Особливо обурювало старого більшовика поєднання святкування ювілею декабристів з 20-річчям революції 1905 р. На захист декабристів виступили В. Віленський-Сибіряков, П. Крамаров, С. Міцкевич [42]. “З важких гармат” їх підтримав М. Покровський, хоча й вважав революцію 1905 р. “нашою” (пролетарською), а повстання декабристів “не нашим” (інтелігентським) [43]. В УСРР подібних дискусій не виникло.

Поглибленому вивченню декабристського руху в Україні у 1920-х рр. сприяла можливість активного використання архівних документів, які дедалі ширшим потоком вливалися у науковий обіг, збагативши декабристознавство новими фактичними матеріалами. О. Багалій-Татарінова писала з цього приводу: “Тільки тепер перед нами – істориками і України, і Росії поодмикалися різні секретні архівні фонди, порозчинялися воєнні архіви, що й дозволяють нам прочитати ці маловідомі сторінки нашого недавнього минулого” [44].

У 1920-ті рр. відбувалося становлення декабристознавчих центрів та наукових шкіл. Підтримуваний радянською владою М. Покровський зосередив увагу на протиріччях між Північним та Південним товариствами стосовно програмних положень та методів захоплення влади. Історик прийшов до висновку про чільне місце Південного товариства, заперечивши дореволюційну схему, в центрі якої перебували Північне товариство і повстання на Сенатській площі. У статті з нагоди 100-річчя повстання в “Правде” М. Покровський писав: “Безсумнівно, що Південне Товариство було більш серйозним, ніж Північне. У Петербурзі змова у справжньому розумінні цього слова склалася, можна сказати, перед самим виступом. Раніше була рихла організація без чіткого плану та певної мети, що жила випадковими чутками про те, що робилося на півдні... На півдні роками велася серйозна конспіративна робота... І, головне, на півдні був найбільший, по суті, єдиний ідеолог усього руху – Пестель” [45].

Ця стаття дала поштовх до штучного поділу декабристів на “революціонерів” на чолі з П. Пестелем та “лібералів”, а то й “ренегатів”. У результаті, послідовники школи М. Покровського у П. Пестелі та його команді (а особливо у членах Товариства об’єднаних слов’ян) вбачали попередників більшовиків, а в

конституційних монархістах Північного товариства – пращурів меншовизму. Щоправда, М. Дружинін та О. Пресняков (колишній кадет, який перейшов на більшовицькі позиції і став одним з провідних істориків-марксистів) вважали революційним і Північне товариство, але обачно в дискусію з М. Покровським не вступали.

За М. Покровським, трагедією декабризму було бажання зберегти соціальні устої порядку, змінивши його форму. Декабристів він вважав дворянськими інтелігентами, котрі мали революційну ідеологію, але на практиці дотримувалися військової ієрархії [46].

Дещо іншим був підхід Д. Багалія, який дійшов висновку про існування двох змов у двох товариствах – “в одному про озброєне криваве повстання, про тимчасовий уряд і демократичну республіку (на півдні), у другому – про безкровне, без гармат повстання і вибір депутатів по станах (на півночі)” [47]. М. Нечкіна теж вважала, що “декабристи не являють собою групи, спаяної однією революційною ідеологією. Одні з них тісно пов’язані з минулим дворянської Росії..., інші дивляться в майбутнє, їх організації – зразки наступних рухів” [48]. До тих, “хто дивився у майбутнє”, М. Нечкіна відносила лише членів Товариства об’єднаних слов’ян. М. Дружинін писав про три “класові потоки” в декабристському русі: буржуазно-поміщицьку програму Північного товариства, дрібнобуржуазну ідеологію П. Пестеля та радикально-демократичну течію (Товариство об’єднаних слов’ян).

М. Рожков, якого постійно звинувачували у немарксистському підході до історії, підтримував думку, що декабристи не складали єдиної течії. Виходячи з того, що російське дворянство не було однорідним класом, у ньому простежувалось декілька прошарків, історик вважав, що інтереси кожного такого прошарка були представлені в декабризмі. Він розділив “перших російських революціонерів” на 6 груп: 1) декабристи-аристократи (С. Трубецької); 2) декабристи-бюрократи (М. Тургенєв, М. Фонвізін, В. Штейнгель); 3) середнє дворянство (М. Муравйов); 4) проміжна група між середнім та дрібним дворянством (К. Рилєєв); 5) дрібне дворянство (О. Булатов); 6) обуржуазнене дворянство (П. Пестель) [49]. Такий поділ є суто умоглядним та схематичним. Нам незрозуміло, за якими критеріями П. Пестель був зарахований до буржуазії, адже був дворянином.

Важливим положенням концепції М. Покровського було те, що появу декабристського руху він пов’язував зі зростанням хлібних цін на світовому ринку. Кон’юнктура ринку вимагала ліквідації кріпосного права, яке гальмувало продуктивність праці, а, отже, знижувало прибутки південноросійських поміщиків від продажу збіжжя на Захід.

Проте, після закінчення “хлібної гарячки” 1816–1817 рр. інтереси поміщиків розійшлися з планами майбутніх декабристів. Про збіг дворянських настроїв і заяв декабристів писав О. Шибунін. Для представників школи М. Покровського декабристи були виразниками інтересів дворянства, тісно пов’язаного з правлячими колами.

Господарську ситуацію в Росії епохи декабристського руху вивчали російські історики Б. Греков та О. Пресняков, вихідець з Одеси, лєнінградець М. Рубінштейн, українець Д. Багалій. На їхніх працях значною мірою відбилася теорія М. Покровського про хлібний експорт як рушій декабризму.

З українських істориків концепції “торгового капіталу” дотримувався Д. Багалій. Ю. Оксман вніс до цієї схеми суттєві корективи, що стосувалися України. На його думку, М. Покровський не врахував відмінностей соціально-економічної кон’юнктури на півдні сучасної України від господарської ситуації у великоросійських губерніях. Звідси був зроблений висновок, що “процес буржуазного переродження військово-дворянських конспірантивних осередків на Київщині, Поділлі й Волині, в Одесі і в Кишиневі, цілком випав з його схеми, а загальна характеристика ідеологічних і тактичних непорозумінь “северян” і “южан” зависла в повітрі, і ніяк не впливала із ним же самим визначених загальноекономічних посилок” [50]. Ю. Оксман довів, що попит на південноросійське збіжжя на європейських ринках значно не впав після 1817 р. До того ж, економічну стабільність Одеси забезпечував статус порто-франко. Тому опозиційні настрої тут залишалися найсильнішими в імперії, а конституційний проєкт П. Пестеля враховував інтереси хлібної торгівлі.

М. Рубінштейн вважав, що надмірна концентрація уваги М. Покровського на впливі світового ринку на російський експорт не витримує критики, оскільки, “хлібні ціни протягом олександрівського царствування лишаються, за деяким винятком, стабільними, а в 20-і роки починають падати” [51]. Він же піддав сумніву правильність висновків М. Нечкіної про розклад кріпосницького господарства як одну з причин формування світогляду декабристів. Спроба дослідниці пояснити його “інтенсифікацією сільського господарства”, твердив М. Рубінштейн, не відповідає дійсності, оскільки система, приречена на загибель, навпаки “напружує всі наявні економічні сили, використовує всі доступні у рамках цієї економічної системи засоби”, щоб зберегти себе [52]. Ця боротьба загострюється, коли в ній народжуються соціальні елементи нового ладу, які руйнують старий лад і займають його місце.

Аналіз поглядів А. Сміта, Ж.-Б. Сея, як і економічного розвитку Росії, дозволили М. Рубінштейну констатувати, що суперечність полягала не в аграрному питанні, а в “площині промислово-торговельних відносин”, і була важливим джерелом формування декабристської ідеології. “У процесі господарської кризи й еволюції нових соціально-економічних відносин, в класі, що історично відживає, переважає процес внутрішнього розкладу і розпаду. У цьому процесі передові групи поступово відходять від своєї класової позиції і, підкоряючись історичному руху епохи, починають здійснювати програму нового прийдешнього класу” [53], – писав М. Рубінштейн.

В. Міяковський вважав, що “невміння стати в рівень з новими економічними умовами” змушувало поміщиків до інтенсифікації праці, з чим був пов’язаний кумедний епізод. Мати декабристів О. та Й. Поджіо відмовилася святкувати церковні свята, щоб змусити кріпаків працювати, замість того, щоб ходити до церкви [54].

У середині 1920-х рр. декабризм був повністю “приватизований” більшовиками і навіть включений до історії Комуністичної партії. Це, на нашу думку, було головним підсумком святкування 100-річного ювілею повстання декабристів в СРСР. Полемізуючи з емігрантами, М. Нечкіна доводила, що декабристів та більшовиків об’єднує революційність, яку втратили емігранти [55]. До написання робіт про декабристів нерідко долучалася партійна еліта СРСР. Так, відомі окремі статті та згадки про декабристів у працях Г. Зінов’єва, Ф. Раскольникова, К. Радека, Л. Рейснер та ін. Проте, урядовий погляд на декабристів ще не здобув остаточної перемоги.

4. Інша гілка декабристських “нащадків” (російська еміграція)

В інших умовах розвивалося декабристознавство в екзилі. Емігранти не мали змоги працювати з архівними документами і не завжди могли ознайомитися з опублікованими в СРСР матеріалами. Тому їх дослідження, як правило, носили загальний характер, були проникнуті прагненням з’ясувати місце декабристів в історії Росії.

Російська емігрантська громадськість від Парижа до Харбіна відгукнулася на 100-річний ювілей низкою публікацій, багато з яких належали професійним історикам та нащадкам декабристів. Їх лейтмотивом була боротьба проти “привласнення більшовиками світлого імені декабристів”, доведення, що не більшовики, а емігранти, прибічники Лютневої революції, є справжніми нащадками декабристів. Найгостріше це звучить у Д. Мережковського:

“... Жовтнем убивається Грудень-Березень; що Березень і Грудень єдине, – не посміють заперечувати найлютіші вороги обох, навіть сам Жовтень” [56]. М. Слонім вказував на нереалізацію декабристських ідеалів і те, що еміграція повинна завершити їх справу [57].

Щоправда, не всі вигнанці розділяли цю думку. М. Бердяєв вбачав у декабристах попередників більшовизму, хоча й вважав їх “кращою частиною російського дворянства”. Першу частину його думки поділяли монархісти та праві консерватори. Сучасні “викриття” декабризму як попередника більшовизму насправді мають давні корені у російських монархічних виданнях.

Російські історики-емігранти П. Мілюков, С. Мельгунов, О. Кізоветтер та ін. на противагу концепції М. Покровського створили власну концепцію руху декабристів. Вона увібрала в себе елементи як народницької концепції, основоположником якої був В. Семевський, так і ліберальної, найяскравішим представником котрої був О. Пипін. Для цієї групи дослідників декабристи – основоположники “тієї політичної свободи, яка була і до цих пір залишається нездійсненою мрією народолюбивої російської інтелігенції” [58]. П. Мілюков відводив декабристам почесне місце у ланцюзі поколінь російської інтелігенції – вони знаходяться посередині між Петром I та поколінням дослідника.

На думку П. Мілюкова та Д. Мережковського декабристи були ідейними нащадками Петра I. Цар-реформатор привніс нове європейське начало у російське життя насильницьким шляхом. Через сто років інтелігенти спробували здійснити широкі політичні та соціальні реформи, котрі мали зв’язати наслідки зовнішньої європеїзації з “органічним внутрішнім процесом розвитку Росії” [59]. Російські емігранти-демократи вбачали у декабристах попередників інтелігентів – декабристські ідеї перейшли з військового середовища в університетське, де розвивалися до Лютневої революції 1917 р.

Проти поділу декабристів на групи, котрі виражали станові інтереси, або в залежності від ставлення до форми правління, виступав С. Мельгунов, натомість говорив про їх “особливий психологічний тип”. Їх, на думку вченого, об’єднувало “щастя” жертвувати собою заради Росії та російського народу [60]. П. Мілюков теж вважав, що повстання не було розраховане на успіх, а більшість його учасників не прагнули до захоплення влади. О. Кізоветтер доводив, що декабристи “добровільно розбили своє життя та проміняли блискуче, сите та вільне існування, що чекало на них при старому порядку, – на шибеницю й сибірські копальні” [61].

В. Мякотін стверджував, що декабристів не можна вважати виразниками окремих класів – дворянства чи буржуазії. “Домагаючись знищення кріпосного права, прагнучи знищити самовладдя і створити в Росії політичну свободу, мрія – в особі найбільших своїх вождів – перетворити російське кріпосницьке суспільство у суспільство безстанове і створити для селянських мас якомога ширше та міцніше економічне забезпечення, намагаючись, нарешті, прищепити на російському ґрунті “повагу до людини загалом”, декабристи захищали не класовий інтерес дворянства чи буржуазії, а інтереси російського народу в цілому і, перш за все, його широких мас...”, – стверджував історик [62]. З ним погоджувався О. Кізоветтер: “... декабристи у злеті своєї політичної думки вийшли за межі станових та класових переконань” [63].

Російські історики-емігранти демократичного спрямування вважали, що реакційна політика самодержавства змусила декабристів вдатися до революційних дій. П. Мілюков вказував, що основним завданням декабристів було поступове виховання суспільства [144, с. 39]. Вони були “випадковими революціонерами”, революція для них була не метою, а методом, “причому доволі неприємним і небажаним” [64].

На думку М. Цетліна, декабристи були типовим явищем для свого часу. Він чи не першим спробував розглянути їхні погляди у контексті реформістських ідей першої половини XIX ст. Дослідник називав декабристами “пов’язане між собою спільними ідеями, спільним умонастроєм покоління початку століття, перше [виділено М. Цетліним] у російському житті вільнолюбне покоління” [65]. Історик навіть образно називав Олександра І “першим декабристом”.

Основними положеннями концепції російських емігрантів-демократів були ідея жертвності декабристів, ідея безкласовості руху, негативне ставлення декабристів до насильницьких методів, ідея російського націоналізму у їх програмних положеннях, а, отже, декабристи не були прабатьками більшовиків. Крім того, П. Мілюков вважав, що майже всі декабристи були республіканцями, навіть ті, які виступали за конституційну монархію – вони просто не бачили шляхів запровадження республіки.

В цілому, російська еміграція прихильно ставилася до декабристів, і публікації монархістів та чорносотенців потонули у потоці демократичної преси. За кордоном інколи виходили й короткі замітки радянських істориків, в той час як в СРСР роботи емігрантів критикувалися, нерідко без ознайомлення з їхнім змістом.

5. Вузлові питання у декабристознавстві 1920-х рр.

5.1. Витоки декабристської ідеології. Рання декабризм

Першим у радянському декабристознавстві питання про зв'язки декабристів, зокрема П. Пестеля, з масонством М. Дружинін поставив [66]. В еміграції цю тему активно культивували правомонархісти, які вважали, що масонство лежало в основі усього декабристського руху. Зокрема, В. Іванов був переконаний, що декабристський міф створили інтелігенти-масони, завданням яких було зруйнувати Російську державу.

Питання про співвідношення ідеалізму та реалізму в декабристському світогляді поставив С. Мельгунов. Він рішуче заперечував тезу про відірваність декабристів від реального життя. Їх ідеалізм історик зводив до готовності на самопожертву, натомість заперечував оцінки В. Ключевського та Л. Толстого, мовляв, декабристи були іноземцями в Росії. У своїх свідченнях, листах та доповідних записках, твердив С. Мельгунов, декабристи дали “надзвичайно яскраву і повну характеристику соціального побуту та політичного устрою сучасної їм Росії” [67], якою потім користувався Микола І для здійснення косметичних реформ. П. Мілюков наголошував, що декабризм був “місцевим російським рухом” [68].

У досліджуваній період історики поверхово розглядали ранні декабристські організації і майже не досліджували їх діяльність в Україні. Серед декабристознавців не було єдності щодо назви першої декабристської організації. М. Нечкіна та М. Дружинін називали її “Товариством істинних і вірних синів вітчизни”, зазначаючи, що тільки деякі члени називали її “Союзом порятунку” [69]. П. Парадізов, навпаки, категорично заявляв, що “Союз порятунку був першою таємною організацією”, а в примітках пояснював: “Пестель називає його “Товариством істинних і вірних синів вітчизни” [70]. Сьогодні ця думка видається більш правильною.

Щодо Союзу благоденства, то радянські історики підтримували думку М. Покровського, що це товариство існувало відкрито і не ставило революційних цілей. Емігрант П. Мілюков був переконаний, що в діяльності Союзу порятунку та частково Союзу благоденства “політичні цілі відходили на другий план, порівняно з філантропічними і суспільними у широкому розумінні” [71]. Для дослідження Союзу благоденства багато зробив С. Чернов. Він дотримувався думки, що провідники організації (М. Тургенєв, М. Фонвізін, М. Муравйов) мали на меті позбутися як “правих” (М. Комаров), так і радикалів (М. Орлов, П. Пестель). Щоправда, мав рацію Є. Сказін, зауваживши, що “праве” крило теж було задоволене

саморозпуском. П. Парадизов вважав, що Союз благоденства “як стара, по суті не революційна організація, розвалилася від власного безсилля” [72]. Нам імпонує позиція О. Преснякова, котрий доводив, що оновлений Союз благоденства продовжував існувати після Московського з'їзду 1821 р.

В. Базилевич звернув увагу на діяльність його Тульчинської управи. Історик показав, як у цьому українському містечку офіцери штабу 2-ої армії разом з офіцерами, що приїздили до Тульчина у службових справах, утворили військове товариство, багато учасників якого згодом вступили до Союзу благоденства. Декабристознавець підкреслював вплив на “тульчинських політиків” революційного та національного руху в Європі, розглянув візит І. Якушкіна до Тульчина наприкінці 1820 р., де той провів нараду з місцевими діячами Союзу благоденства, на якій було вирішено послати делегацію до Москви на з'їзд у справі реорганізації товариства [73].

Ліквідацію Тульчинської управи дослідив І. Троцький, залучивши архівні матеріали та переписку генерал-ад'ютанта О. Чернишова, папери М. Шільдера, О. Бошняка, А. Майбороди, матеріали допитів І. Бурцова та М. Лорера. Вченому вдалося показати боротьбу двох угруповань в управі: поміркованого (І. Бурцов, М. Комаров) та радикального на чолі з П. Пестелем [74].

Ставлення радянських декабристознавців до Московського з'їзду Союзу благоденства у 1821 р. досить повно сформулював П. Парадизов. На його думку, він “знаменує собою нову віху в історії так званого громадського руху першої чверті XIX ст. Він був тією забороненою лінією, яку не сміли, не ризикували перейти... ліберали. Саме з цього моменту таємні товариства майбутніх декабристів стають дійсно страшними для самодержавства” [75]. Російські історики в екзилі теж розглядали Московський з'їзд як переломний, але вважали, що влада своєю реакційною політикою штовхнула декабристів на шлях революції.

Доволі плідно досліджувалися програмні документи декабристів. Це одна з найкраще розроблених тем у декабристознавстві 1920 – першої половини 1930-х рр. Історики високо оцінювали аграрний проект П. Пестеля. М. Покровський доводив, що декабрист бажав націоналізувати усю землю, але існуючі умови не дозволили висувати подібні ідеї. Цю думку певний час підтримувала М. Нечкіна. Особливо імпонує думка В. Мякотіна, який вважав, що П. Пестель обрав серединний шлях у розв'язанні аграрного питання між повним пануванням приватної власності, що вело до пролетаризації народних мас, та повною її ліквідацією,

наслідком чого було придушення приватної ініціативи та підприємництва [76].

У 1920-х рр. постало питання про федералістичні ідеї декабристів. В СРСР його ставив український архівіст М. Рубач. Найбільшого розвитку ця тема набула у роботах П. Мілюкова. Федералізм декабристів він зводив до “регіоналізму”, тобто до меж повноважень місцевого самоврядування. Остання ідея знайшла втілення як у проекті федераліста М. Муравйова, так і у “єдиносуделімца” П. Пестеля [77].

5.2. Пізній декабризм. Повстання Чернігівського полку

Особливу увагу радянські декабристознавці приділяли Товариству об'єднаних слов'ян. Докладніше їхні думки розглянемо в одному з наступних підрозділів, присвяченому концепції українського декабризму. Тут варто зазначити, що серед дослідників не було єдності щодо Товариства першої згоди та Товариства друзів природи, заснованих братами Борисовими, з яких згодом утворилося Товариство об'єднаних слов'ян. Так, Д. Багалій вважав, що перше таємне товариство братів Борисових існувало з 1817 р., а на думку М. Нечкіної – з 1818 р. [78]. Розглянувши програмні завдання цих товариств, М. Нечкіна прийшла до не зовсім обґрунтованого висновку, що Товариство друзів природи за зовнішніми формами масонської символіки приховувало мету встановити республіку. Вона, як і Г. Чулков, підкреслювала масонське походження Товариства об'єднаних слов'ян [79].

Значну увагу приділяли вчені й тактиці декабристських організацій. Так, на думку В. Базилевича, “південці” вважали за можливе “вчинити переворот самою військовою силою, без участі народних мас і, навіть, не виявляючи своїх планів широким колам офіцера і солдатів. Їм здавалося, що досить буде наказати, й підручні, не підготовлені заздалегідь, тільки через дисципліну, підуть за ними здобувати волю”. В той же час члени Товариства об'єднаних слов'ян вважали за потрібне “спертися на широкі народні верстви” [80].

У центрі уваги дослідників 1920-х – першої половини 1930-х рр. перебувало повстання Чернігівського полку. Проте, серед них не було єдності в загальній оцінці цього виступу. Так, М. Покровський та О. Пресняков розглядали його як “справжнє” повстання (на відміну від повстання в Петербурзі) [81]. Л. Добровольський трактував боротьбу чернігівців як “революційний виступ”. П. Парадизов так і не зумів визначити, повстання це чи заколот, вживаючи обидва терміни [82].

Більшість дослідників сумнівалися, чи мали декабристи-південці розроблений план виступу. Дисонансом пролунала думка Д. Мережковського, який стверджував, що С. Муравйов-Апостол, “ведучи військо вперед, чим далі, тим все більше втрачав план” [83]. П. Парадизов тільки констатував, що на Півдні розроблявся план великого повстання, але припускав, що він залишився незавершеним [84]. В. Базилевич, якому належить перша після революції спроба детального аналізу повстання Чернігівського полку, вважав, що напередодні повстання південці “намагалися виробити нові плани” [85].

У середині 1920-х рр. з’явилася думка про особливу роль членів Товариства об’єднаних слов’ян у повстанні Чернігівського полку. Вперше її висловила М. Нечкіна, яка констатувала внутрішню боротьбу “слов’ян” та С. Муравйова-Апостола [86]. Українські декабристознавці розвинули її положення. Зокрема, О. Рябінін-Склярєвський вважав, що “повстання Чернігівського полку підтримували не командири Південної Таємної Громади, а натхненні ентузіасти, що їх І.І. Горбачевський зараховує до Громади Об’єднаних Слов’ян, певніше вся група вільнодумців-чернігівців-офіцерів, підтриманих близькою до них салдатською масою” [87]. Він помилково стверджував, що солдатська маса Чернігівського полку була готовою до повстання і діяла свідомо під час нього, а С. Муравйова-Апостола звинувачував у прагненні здійснити двірцевий переворот.

Ці дослідники занадто довіряли “Запискам І. Горбачевського”, автор яких не був учасником повстання. Акцентувавши увагу на ролі А. Кузьміна, М. Щепилли, І. Сухинова та В. Соловйова у повстанні, вони перетворили їх з помічників С. Муравйова-Апостола на фактичних керівників повстання. Проте, думку М. Нечкіної, що, звільнивши С. Муравйова-Апостола з-під арешту, члени Товариства об’єднаних слов’ян поставили його перед неминучою необхідністю почати повстання, розділяли не всі історики. М. Дружинін, наприклад, писав, що “звільнений Муравйов став на чолі роти й пішов у місто Васильків на з’єднання з іншими частинами Чернігівського полку” [88]. В. Базилевич дотримувався думки, що ідея підняти повстання належала С. Муравйову-Апостолу і виникла ще до приїзду в Триліси [89]. С. Мельгунов писав, що керівник Васильківської управи мав утримувати “слов’ян” від непередчасного повстання [90].

Головним ініціатором і керівником повстання Чернігівського полку Л. Добровольський вважав С. Муравйова-Апостола. Здійснивши науковий аналіз “Записок І. Горбачевського”, історик

дійшов висновку, що автор подав досить суб'єктивний опис подій 20-х рр. XIX ст., хоча повідомлення про Товариство об'єднаних слов'ян і повстання Чернігівського полку заслуговують на особливу увагу дослідників руху “споборників святої волі” [91].

Багато радянських істориків не поділяло думку емігрантів про жертвовність декабристів і доводило можливість їхньої перемоги. Однією з головних причин поразки повстання на Півдні В. Базилевич називав помилки його керівників. Так, замість того, щоб вдатися до активних дій, “чернігівські офіцери у Василькові даремно чекали Муравйова, занепокоєні тим, що немає відомостей, щоб розпочати повстання”. Не всі вони серйозно поставилися до своїх відповідальних доручень. Так, розжалуваного у солдати полковника Ф. Башмакова та капітана О. Фурмана, “що Муравйов вирядив їх до “З'єднаних слов'ян” у 8 артилерійську бригаду та 8 піший дивізіон, по дорозі було заарештовано за столом, як грали вони в карти і дуже п'яних” [92].

На думку В. Романовського, причини поразки декабристів були обумовлені не випадковими чинниками, а “лежали у самій суті історичного розвитку тодішньої Росії” [93]. Історик наголошував, що ідеї, які сповідували декабристи, виникли зарано для Росії років на 30–40, оскільки в суспільстві ще не були сформовані потрібні сили, зокрема, відсутні були “класи громадські, промислові і торгівельні”, а ліберальні ідеї ще не спиралися на свідомі класи. Вчений констатував, що ідеї декабристів були тільки зорею вільної Росії, їх програми могли бути реалізовані значно пізніше. “Дарма, що це були люди передові, прогресивні люди, насамперед, чесноі шляхетної душі – їхні зусилля вже ходом історії приречені були на невдачу”, а самі декабристи були й лишилися “дуже ранніми попередниками дуже повільної весни” [94].

5.3. Біографії декабристів

Деякі цінні відомості про декабристський рух містять поширені у 1920-х рр. наукові та науково-популярні біографії окремих декабристів. Офіційна історіографія вибудувала схему, за якою лідери декабристів розійшлися зі своїм середовищем, були вільнодумцями, мріяли про звільнення селян та ненавиділи самодержавну владу. І влада платила їм тим же – переслідувала, заважала службовому росту, і зрештою арештувала та покарала. Ці ідеї простежуються у науково-популярних працях російських авторів С. Іваницького, Ю. Конарського, Г. Чулкова, С. Береснева, М. Клевенського, М. Меркелова та ін. Більш науковий підхід продемонстрував український історик Л. Добровольський, створивши галерею біографічних портретів керівників повстання

Чернігівського полку: С. та М. Муравйових-Апостолів, М. Бестужева-Рюміна, М. Щепилли, А. Кузьміна, І. Сухинова та В. Соловійова [95].

Найбільше робіт було присвячено П. Пестелю. М. Покровський вважав його “далеким попередником найбільшого практика-революціонера наших днів” В. Леніна, “монтаньяром у полковницькому мундирі”, прибічником “дрібнобуржуазної” революції [96]. Єдине звинувачення, що висували більшовицькі історики П. Пестелю був шовінізм, створення постулату про єдину і неподільну Росію, а у 1927 р. М. Нечкіна навіть виступила з доповіддю “Антисемітизм П.І. Пестеля” [97].

Інше бачення особи П. Пестеля дав С. Чернов, який виходив зі здебільшого негативних оцінок керівника Південного товариства, даних його сучасниками. В основі дослідження – “особиста драма Пестеля”. Перш за все, С. Чернов спробував провести паралель між П. Пестелем та його батьком – генерал-губерантором Сибіру. Він стверджував, що у поглядах батька та сина було чимало спільного, що між ними існував духовний зв’язок. І що “революційність” думок і вчинків П. Пестеля пояснювалася особистою образою на імператора Олександра І, який несправедливо відправив у відставку його батька.

С. Чернов вважав також, що до 1825 р. ця образа зникла. П. Пестель утвердився на посаді командира полку і став переходити “з ролі безвідповідального залаштункового критика-опозиціонера на роль дуже видного відповідального працівника”. Усі ці зміни, разом з наполегливими релігійними закликами батьків, призвели до того, що у 1825 р. П. Пестель відмовився від своїх революційних планів. До нового монарха він не відчував ненависті, тому “розкався” на слідстві і навіть спробував запропонувати Миколі І свою допомогу [98].

Російська емігрантська історіографія не виробила єдиного погляду на особу П. Пестеля. М. Бердяєв майже солідаризувався з М. Покровським. Він вважав П. Пестеля “першим російським соціалістом” (хоча й адептом аграрного соціалізму), адже “у ньому проявилася уже та воля до влади та насильства, яка у ХХ столітті проявилася у комуністів” [99]. С. Мельгунов, навпаки, доводив, що керівник Південного товариства був противником революції, але після реставрації Бурбонів у Франції переконався у її користі [100]. П. Струве вважав, що М. Муравйов та П. Пестель були носіями різних типів світогляду. Якщо перший з них виражав імперську ідеологію, то керівник Південного товариства уособлював націонал-централістську ідею, яку дослідник назвав “руською” (на противагу “російській” ідеї М. Муравйова) [101].

В. Мякотін звернув увагу на національне питання у поглядах П. Пестеля. Визнаючи існування “права народності” – права окремих народів на суверенне існування, лідер Південного товариства поширював його лише на ті народи, які мали досвід державності. Решта народів мали відмовитися від “права народності” й визнати “право благозручності” – входження у державу, створену потужнішим народом, щоб слабкі народи не були використані ворожими сусідами [102].

Суперечливим у тогочасній історіографії поставав образ С. Муравйова-Апостола. Представники школи М. Покровського і деякі українські історики закидали йому нерішучість, протиставляючи П. Пестелю. Д. Мережковський підкреслював прірву, що утворили між керівником Васильківської управи та атеїстами П. Пестелем і К. Рилєвим, релігійні протиріччя. С. Мельгунов вважав, що “вихованець ідеалістичного пуританського якобінізму”, С. Муравйов-Апостол, втілював заповіді французької революції в ідеалі християнської свободи [103]. Л. Добровольський, навпаки, зазначав, що він прийняв “Руську Правду” П. Пестеля і був прихильником республіканського устрою. “Діяльний агітатор, борець, не без домішки романтики, за ідеали кращого майбутнього, С.І. Муравйов-Апостол разом з тим розумів значення взятого на себе завдання”, – резюмував учений.

Менше уваги приділялося іншим декабристам, особливо тим, що не сповідували революційних ідей. Л. Добровольський зобразив М. Муравйова-Апостола класичним провінційним дворянином з гарною освітою, який сам ніколи б не вступив до якогось товариства – “це було не для нього”, але піддався запальному потягу брата, і тому був у курсі всіх справ, хоча багато чого не схвалював і, радше, “був гальмом повстання”. Відданість змусила його бути поруч з братом, хоча після невдалого виступу він розкався. Така думка частково пояснює бездіяльність М. Муравйова-Апостола під час арешту в Трилісах та у ході самого повстання.

В. Базилевичу належить перша спроба біографії О. Юшневського. Він намагався змалювати все життя і діяльність декабриста, але, за його ж власними словами, приділив “більше уваги зовнішній, ніж внутрішній характеристиці декабриста”. В. Базилевич відзначив, що рід Юшневських походить з Галичини. На думку історика, О. Юшневський був одноступнем П. Пестеля, однак, розуміючи несприятливі обставини для втілення в життя мрій “апостолів свободи”, передчасність повстання, наприкінці 1825 р. він відійшов від активної роботи у таємній організації. В. Базилевич навів свідчення П. Пестеля про діяльність О. Юшневського: “весь час свого

перебування в Союзі знаходився у цілковитій бездіяльності, жодного члена сам не прийняв і нічого для товариства ніколи не зробив. З усієї його поведінки видно було, що він сам не був радий знаходитися в товаристві". Учений бачив у цих словах не лише незадоволення діями О. Юшневського, але й бажання полегшити його долю [104].

Ю. Оксман вперше використав документи архіву Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора для дослідження декабристського руху, зокрема, "Дело по донесению Херсонского губернатора об отыскании поручика Сухинова (он же Емельянов)". Учений відновив не лише сам момент затримання І. Сухинова, але й попередній розшук єдиного з утікачів – організатора збройного повстання [105]. Цінність цієї розвідки полягає ще й у тому, що вона містить біографічну довідку про І. Сухинова. Детально досліджений механізм його пошуку й арешту, слідство над братами декабриста, Степаном і Василем, які допомагали йому отримати паспорт. Важливою особливістю праці Ю. Оксмана є співставлення нововиявлених архівних даних з наявними в історіографії судженнями та висновками, зокрема, свідченнями декабристів І. Горбачевського та В. Соловйова.

Російські історики активно вивчали життя та діяльність донощиків, нерідко, за аналогією з пізнішою епохою, називаючи їх провокаторами. Так, І. Троцький написав монографію про життя І. Шервуда.

О. Багалій-Татарінова поставила питання про діяльність таємної агентури царизму напередодні, в ході і після повстання Чернігівського полку. Їй належить досить глибокий аналіз діяльності армійського таємного агента В. Сотникова з догляду за громадськими настроями Києва, перлюстрації, організації обшуків та арештів.

5.4. Змовники – влада – суспільство

До ювілею побачили світ багато робіт про суспільство часів декабристів, про ставлення різних його верств до повстання. У 1920-х рр. радянські декабристознавці розпочали дослідження важливої теми "солдати у декабристському русі", яка включала солдатські настрої як причину радикалізації декабристської тактики, агітаційну роботу "апостолів свободи" серед солдатів та військових поселенців, долі солдат-декабристів. Ці питання знайшли відображення у роботах українців Л. Добровольського, О. Багалій-Татарінової, В. Базилевича, росіян С. Чернова, С. Гессена, Г. Габаєва, М. Одинцової. Більшість вчених побіжно згадували про участь солдатів у повстанні декабристів і зовсім не говорили про їхню долю

після його поразки. Це пояснюється незначною кількістю джерел. Про участь солдатів у виступах декабристи писали дуже скупо. О.Багалій-Татарінова розглянула окремі випадки агітації серед солдатів [106]. Л.Добровольський вважав, що солдатам не приділяли належної уваги тому, що серед них не було яскравих особистостей.

С. Чернов висунув тезу, що після “Семенівської історії” у 1821–1823 рр. між урядом та декабристами розгорнулася “боротьба за вплив на армію”. Історик проаналізував один з епізодів цієї боротьби – справу командира Лубенського гусарського полку П. Граббе. Крок за кроком простежуючи успішну кар’єру полковника та його все зростаючу роль у Союзі благоденства, С.Чернов показав, як в умовах урядового наступу на осіб, запідозрених у належності до таємних товариств, П. Граббе зазнавав утисків, що завершилися у березні 1822 р. відстороненням від командування та висилкою у Ярославль під нагляд поліції. На прикладі особистої катастрофи одного з видних діячів Союзу благоденства історик підтвердив свої спостереження, що уряд у боротьбі за вплив на армію у 1821–1823 рр. здійснив чистку командного складу, в результаті якої багато членів таємного товариства, що обіймали високі командні посади (М. Орлов, М. Фонвізін, П. Граббе) були відправлені у відставку. Проте, висновок С. Чернова, що “поразка Граббе у 1822 році була поразкою його товариства й підготувала великий розгром 1825–1826 рр.” [107], видається нам перебільшеним.

Нерідко дослідники безпідставно вбачали в окремих епізодах солдатського побуту революційні іскри, не враховуючи, що невдоволення солдатів було спрямоване не так проти уряду, як проти командирів. Звичайно, серед солдатської маси були солдати із значно вищим рівнем свідомості, зокрема, колишні семенівці, які, будучи ображеними на Олександра I, виступали провідниками думок С. Муравйова-Апостола. Але про більш радикальні настрої, як це робила М. Одинцова, мови вести не можна.

Л. Добровольський приділив увагу такому малорозробленому питанню, як відправлення на заслання солдат, що брали участь у повстанні Чернігівського полку. Український історик детально описав маршрут, яким повинні були пройти солдати, вказуючи кількість зупинок, відстань між ними, їх назви, строки переходу, а також умови, в яких перебували заарештовані – “були вони хоч і суворі, але не занадто” [108]. Незважаючи на певну кількість досліджень з теми “декабристи-солдати”, вона була лише поставлена і чекає на свого дослідника й дотепер.

У 1920-х рр. виникла проблема “декабристи і народ”. С. Мельгунов вважав, що декабристи боялися не народу, а “черні”, тобто натовпу, масового руху та демагогії. В. Базилевич показав ставлення населення Києва до декабристського руху, прослідкувавши долю розкиданих примірників “Православного катехізиса”. Так, робітники суконної фабрики передали його доглядачеві фабрики, а той – у поліцію. Міщанин С. Горбиковський ознайомився з текстом і “поклав за образи, думаючи, що це має бути молитва” [109]. Історик доводив, що пересічне населення залишилося байдужим до подій грудня 1825 – січня 1826 рр. Населення тих районів, де відбувалися події повстання не тільки не підтримало заколот, а, навпаки, висунуло владі претензії за збитки, які завдали повсталі солдати [110].

Д. Багалій відзначив, що селяни брали “деяку” участь у повстанні Чернігівського піхотного полку, “як салдатська, цебто та ж сама селянська маса; з другого боку вони, як вже чиста селянська маса в деякій мірі співчували цьому повстанню” [111]. Описуючи поїздки М. Бестужева-Рюміна, В. Базилевич звернув увагу на цікавий факт. Під час його перебування у Г. Олізара “слуга Олізарів, діставши в лице, мусів оддати свій новий кожух. Так само й сільського старосту, почастувавши кийком по спині, Бестужев примусив дати йому сані й пару коней, що ними він і поїхав далі”. Це свідчить про те, що ставлячи за мету ліквідувати кріпацтво і стани, деякі декабристи не позбулися кріпосницьких звичок.

Селянські хвилювання 1826 р. як наслідок повстання декабристів розглядали В. Ганцова-Берникова, М. Балабанов, Є. Коц, І. Ігнатович. Л. Добровольський досліджував питання про вплив подій першої чверті XIX ст. на населення України. Аналізуючи народні пісні того часу, дослідник твердив, що повстання 1825–1826 рр. не залишило помітних слідів у народній пам’яті.

Діяльність декабристів як поміщиків-кріпосників не користувалася популярністю радянських істориків. До цього питання зверталися Б. Греков, Є. Щепкіна та харківський історик А. Козаченко, який дослідив господарювання С. Волконського. Згодом цей аспект взагалі випав з поля зору декабристознавців.

6. Дискусія про “український декабризм” та її наслідки

Наприкінці 1920-х рр. М. Покровський розпочав наступ на своїх опонентів. У 1929 р. він піддав нищівній критиці М. Дружиніна, а потім намагався перешкодити захисту його дисертації, присвяченої

М. Муравйову. Під час дискусії М. Нечкіна заявила, що тут проходить лінія класової боротьби. Проте, дисертація М. Дружиніна була оголошена “захищеною, хоча й не марксистською” [112]. Іншим супротивником М. Покровського були українські декабристознавці, які розробили концепцію українського декабризму.

Українське декабристознавство, що народилося після приходу до влади більшовиків, одразу досить гучно заявило про себе. Більшість українських декабристознавців, як і їх російські колеги, вбачала у декабристах інтелігентів та підтримувала поширений тоді поділ декабристів на “лівих” – прихильників республіканського ладу й соціальних реформ, та “правих”, чиім ідеалом була конституційна монархія, тобто поділ влади між троном та дворянством [113].

Основні суперечки між українськими та російськими декабристознавцями 1920-х рр. велися навколо питання про т. зв. “український декабризм”. В цілому, концепція українського декабризму зводилася до визнання впливу українських традицій, історії та культури на формування світогляду багатьох членів таємних товариств, що діяли в Україні, а також впливу декабристських ідей на погляди діячів українського національно-визвольного руху: Т. Шевченка, членів Кирило-Мефодіївського товариства, М. Драгоманова, автономістів-федералістів. Її підтримували історики та громадські діячі, кожен з яких привносив щось нове. В історіографії 1920-х рр. існувало два підходи до концепції українського декабризму, що збігалися з провідними напрямками в українській історичній науці: 1) державницький (С. Єфремов, Д. Дорошенко, І. Лисяк-Рудницький); 2) марксистський (О. Гермайзе, Ю. Оксман, М. Яворський).

Історики-марксисти при вивченні декабристського руху спиралися на праці теоретиків марксизму. Причому, ленінська періодизація визвольного руху в Росії не зводилася в абсолют. Зокрема, О. Гермайзе керувався теорією “непродукційних класів” економіста С. Солнцева, а М. Яворський спирався на власну періодизацію історії України. В українському екзилі І. Лисяк-Рудницький поділив т. зв. “українське століття” на такі епохи: 1) шляхетська (кінець XVIII ст. – 40-ві рр. XIX ст.); 2) народницька (40–80-ті рр. XIX ст.); 3) модерністична (1890-ті рр. – 1914 р.). Першу епоху, на думку І. Лисяка-Рудницького, характеризувала перевага дворянства козацького походження на Лівобережній Україні та польсько-українського шляхетства на Правобережній Україні. Незважаючи на прийняття цією верствою російської чи польської державно-політичної ідеології, в її надрах продовжував жевріти український “територіальний патріотизм” і певні автономістичні

прагнення [114]. Цей поділ був дуже близьким до ленінської періодизації.

Першим звернув увагу на безперервність розвитку федеративно-демократичного руху в Україні М. Драгоманов. Звертаючись до видавця “Колокола”, він писав: “Ідеї Костомаровського гуртка, безперечно, становлять ланку, що з’єднує прагнення Товариства об’єднаних слов’ян, яке виникло в Київській губернії у 1823–25 рр., з принципами “українофілів” і “хлопоманів” 60-х років та українських федералістів-соціалістів нашого часу” [115]. Щоправда, М. Драгоманову були невідомі програмні документи Товариства об’єднаних слов’ян.

Ще у 1917 р. Д. Донцов писав, що рух декабристів в Україні “набрав яскраво зазначеного національного українського характеру, і його мета була та сама, яку вже багато українських поколінь даремно намагалися осягти: політична незалежність їхньої Держави” [116]. У 1925 р. видатний український історик М. Грушевський поставив питання: “українські декабристи чи декабристи на Україні?” [117], але сам участі у цій дискусії не брав. Концепцію українського декабризму розробили академік ВУАН С. Єфремов та професор О. Гермайзе. У її контексті написані праці Д. Багалія, В. Базилевича, Л. Добровольського, В. Міяковського, П. Филиповича, М. Яворського та ін.

Одним з перших, хто поставив питання про місце декабристів в історії України, намагаючись пов’язати декабризм з попередніми та наступними українськими опозиційними рухами, був С. Єфремов. Він висунув гіпотезу про спадковість українського федералізму XIX ст. у ланцюзі: масонська ложа “Об’єднані слов’яни” – Товариство об’єднаних слов’ян – Кирило-Мефодіївське товариство. О. Гермайзе вважав нащадками декабристів кирило-мефодіївців і М. Драгоманова [118]. І. Борщак включав декабристів у схему українського національного руху XIX ст. [119].

Д. Багалій та В. Міяковський простежили вплив декабристських ідей на освічені верстви українського суспільства. Перший, зокрема, зазначав, що в 1820–1825 рр. в Харківському університеті “панував дух біблійських товариств”. Ті ліберальні, радикальні й навіть революційні думки, які захопили дітей дворян – офіцерську молодь, з’явилися і серед поміщицьких дітей, котрі навчалися в Харківському університеті. Заборонена література була розповсюджена серед студентів і офіцерів, “вона переходила від однієї до другої персоні; вона була знайдена у поручика Ландсберга, а той пояснив, що одержав її від студентів Харківського університету” [120]. У справі фігурують також студент В. Розаліон-Сошальський, вільний слухач з

Києва П. Балабуха [121]. Все це свідчило про значний інтерес студентства до політичної ситуації в країні, повсякденних потреб народу.

Проблеми взаємовпливу поетів-декабристів і представників т. зв. “української школи” в польській літературі (М. Гославський, С. Гошинський, Т. Падура, С. Вітвицький) поставив М. Мочульський [122]. Засновники концепції українського декабризму звернули увагу на постать Т. Падури, котрий на одному із спільних засідань керівників Васильківської управи та представників Польського патріотичного товариства заявив себе представником від українського народу. Його діяльність найповніше дослідив житомирський історик В. Гнатюк. “З деякою обережністю, – писав дослідник, – ми припускаємо, що Падура міг брати участь в нараді між декабристами в Житомирі”, на якій і виголосив свою знамениту промову про права українського народу, але категорично відкидав думку про літературний та ідеологічний вплив Т. Падури на творчість К. Рилєєва [123].

Вчений вважав Т. Падуру “типовим українським регіоналістом польської орієнтації”, який у процесі розвитку громадської думки на Правобережжі був “певним етапом на шляху до хлопоманів і Антоновича” [124]. Поет зблизився з декабристами після написання вірша “Рухавка”, в якому головними ворогами українців і поляків виступають росіяни. Це, на думку В. Гнатюка, не могло сподобатися декабристам, а потім “од своїх шовіністичних поглядів “Рухавки” Падура відмовився” і переробив вірш, зробивши головним ворогом бусурманів [125].

Важливою складовою концепції українського декабризму був ідейний зв'язок між декабристами та Т. Шевченком. Це питання знайшло розв'язання у роботах І. Айзенштока, О. Дорошкевича, Є. Шабліовського. Статтю “Шевченко й декабристи” підготував М. Слабченко, але вона не була опублікована [126]. Детальну препарацію проблеми “Шевченко і декабристи” здійснив відомий літературознавець і поет-неокласик П. Филипович. Він довів значний вплив на поета особистого знайомства з декабристами та їхніх творів (особливо К. Рилєєва), висловив припущення, що деякі твори Великого Кобзаря (“Неофіти”, “Юродивий”) містять декабристські мотиви [127].

Декабристознавчі студії українських дослідників тісно пов'язані з масонством, у якому С. Єфремов вбачав витoki декабризму. Російські історики на той час користувалися настановою М. Покровського досліджувати лише революційні організації, і проблема масонства ними майже не ставилася. Масонські ложі в

Україні, на думку, С. Єфремова, виявляли тенденцію “перетворитися на українське [виділено С. Єфремовим] масонство і служити завданням українського громадського руху”, а найближчими до українства були полтавська ложа “Любов до істини” та київська “Об’єднані слов’яни” [128]. Його підтримав Д. Дорошенко, стверджуючи, що масонські ложі, які виникали в Україні, були за своїм походженням і суттю виключно російськими або польськими, але масонство “мимоволі приймало на себе впливи місцевого українського ґрунту, мусіло рахуватися з українськими особливостями і врешті висувати на порядок дня національну проблему”. Очевидно, мав рацію І. Рибаків, вважаючи, що С. Єфремову не вдалося добре аргументувати цю думку через відсутність матеріалів [129].

Організаційний зв’язок між ложею “Об’єднані слов’яни” та Товариством об’єднаних слов’ян визнавав С. Єфремов, а характерна назва й деяка схожість у програмах організацій дозволила йому припустити певну ідеологічну спадковість двох організацій [130]. С. Єфремов вказував, що в програмних документах Товариства об’єднаних слов’ян українці не згадуються як окремий слов’янський народ, але зазначав, що вплив “місцевого ґрунту” виявляється поки що в загальнослов’янській і федералістичній ідеях. Лідери “слов’ян” П. Борисов, Я. Драгоманов, І. Горбачевський “мали вже й зерно національної української свідомості”. З інтересу до слов’янства, з федералізму почалася українська ідея, яка вже виникла в часи декабристів, як і думки про долю України і патріотичні спомини з минулого [131].

“Українською віткою декабристського руху” називав Товариство об’єднаних слов’ян І. Лисяк-Рудницький і вважав, що його члени потрапили “під команду російських “якобінців” типу Пестеля”, а тому “загинули, не принісши тривалої користі вітчизні. Це був показник на майбутнє. Упродовж усього ХІХ ст. обезкровлення України, через русифікацію її еліти, відбувається не тільки на правому крилі, службою в царській бюрократії, але й на лівому крилі, участю у революційних організаціях загальноімперського масштабу” [132].

Виняткову роль у розвитку української ідеї С. Єфремов відводив Малоросійському товариству В. Лукашевича, яке, на його думку, було “досить численне і мало зносили як з російськими, так і з польськими політичними організаціями”. Його лідер, колишній член масонської ложі “Об’єднаних слов’ян” В. Лукашевич був “живою ниткою”, що пов’язувала київські опозиційні кола з їхніми однодумцями на Лівобережжі, з полтавською ложею “Любові до істини”, активними членами якої були І. Котляревський, В. Кочубей,

В. Тарновський, “та з гуртком автономістів, що купчився навколо відомого князя” М. Репніна [133].

С. Єфремов, як і багато його сучасників, вважав, що провідне значення в декабристському русі відігравали саме організації, що діяли в Україні. Північне товариство, на його думку, виключно “панська організація”, натомість Південне, “вже торкнулося було справжньої землі та її потреб, хоча й не скинуло з себе чисто дворянських традицій яacobинського централізму та великопанського аристократизму колишніх гвардійців” [134].

На думку С. Єфремова, в Україні точилася боротьба між федералістичними елементами, осередком яких було Товариство об'єднаних слов'ян, і централістськими, які гуртувалися в Південному товаристві. Він доводив, що об'єднання двох товариств було “суцим нещастям” для розвитку федеративної, а в подальшому і української національної ідей. Централізм затяг федералістичні елементи в Україні “в ту фантастичну, мало підготовану гру, що кінчилась не тільки повним розгромом таємних товариств, але й паузою в громадському розвитку” [135].

Марксистське бачення українського декабризму дав О. Гермайзе. Проблема соціальної природи декабристів, на його думку, зводилася “до проблеми непродуційних класів” [136]. Підтримуючи концепцію російського економіста С. Солнцева, вчений вважав, що невиробничі класи пов'язані з верствами виробничого населення, і можуть тяжіти до класових інтересів тієї чи іншої виробничої верстви. Ось чому, в політичних концепціях декабристів не могли не відбитися класові інтереси дворянства і прагнення молоді російської буржуазії. Історик використав думку М. Покровського, що декабристи були інтелігентами, відірваними від інтересів поміщиків. “Соціологічно правильно буде, – зазначав він, – як ми декабристів будемо трактувати, як інтелігенцію, що її суспільна генеалогія була дворянською, але тепер ця дворянська інтелігенція, відірвавшись, в значній мірі, від організації сільськогосподарської продукції і через те здекласувавшись, стала майже вповні тією невиробничою групою...” [137]. Ступінь і форми здекласованості офіцерської молоді впливали на те, що у різних декабристів “бачимо ми то менший, то більший радикалізм, меншу чи більшу одірваність від інтересів певних груп російського дворянства” [138]. Цим автор пояснював неоднорідність декабристського середовища, значну різницю у їхніх поглядах.

О. Гермайзе прийшов до висновку про залежність суспільно-політичних поглядів української офіцерської молоді від “українських обставин”, від “відносин тогочасного українського життя”. Вона

проявлялася не лише у формі впливу фактів соціального гніту, але й у впливі українських традицій на політичну ідеологію декабристів. “Відгомін ліберальної опозиції до російського монархічного уряду, що її так яскраво виявила українська козацька старшина в XVIII ст. почувається у декабристів” [139], – зазначав учений.

Звідси поставало питання: чи можна говорити про участь у декабристському русі української інтелігенції, чи українці за походженням поміж декабристами були “настільки одірвані од українства, що воно могло на них впливати тільки як обстановка або історико-політичний спомин з минулого” [140]. Намагаючись розв’язати цю проблему, вчений розподілив декабристів на дві групи: великих землевласників-аристократів та збіднілих дворян. Перші вже давно були відірвані від українства, і тому не могли вважатися українцями, бо були міцно пов’язані з “державною культурою російського дворянства”. Представники другої групи, які створили Товариство об’єднаних слов’ян, і були, на думку вченого, українськими декабристами. Вихідці з сімей бідної української шляхти І. Горбачевський, Я. Драгоманов, І. Сухинов та ін. – перші представники української інтелігенції з невисокою національною свідомістю, які не мали потреби користуватися українством як політичною чи соціальною ідеєю. Тому О. Гермайзе вважав правомірним застосування щодо них терміну “українські декабристи”.

Слід зауважити, що С. Мельгунов називав І. Горбачевського малоросом. Л. Добровольський вважав його денаціоналізованим українцем, який не мав “ні господарського, ані культурно-національного зв’язку з Україною”, закидав йому “несвідоме нехтування ваги українства дещо поверховим, о інтелігентним його трактуванням” [141]. Суттєвим недоліком праці І. Горбачевського дослідник визнав неспроможність мемуариста “розгорнути картину життя... України” через неусвідомлення тогочасних соціально-економічних процесів [142].

Концепцію українського декабризму фактично підтримав лідер істориків-марксистів УСРР, академік ВУАН М. Яворський, який розглядав українську історію як низку революцій (козацька революція 1648–1654 рр.; дворянська революція 1825 р.; буржуазно-демократична революція 1905–1907 рр.; соціалістична революція 1917 р.). В опозиційному русі першої чверті XIX ст. він виділяв 3 течії: українських автономістів, об’єднаних у Малоросійське товариство; польську шляхту Патріотичного товариства; декабристів Південного товариства – прихильників демократичної, єдиної і неподільної Росії. Між польським та московським капіталом точилася постійна боротьба за українську колонію. Єдиною справді революційною

організацією М. Яворський вважав Товариство об'єднаних слов'ян [143]. До того ж, дотримувався думки що в декабризмі присутні не лише елементи буржуазної революції, але й утопічного соціалізму.

До прихильників концепції українського декабризму можна віднести і Д. Багалія, адже ідеологію декабристів він розглядав у тісному зв'язку з "українськими умовами" [144]. Історик вважав, що революційні рухи необхідно розглядати в їх динаміці, у розвитку і проявах, у різних формах відповідно до розвитку соціально-економічних процесів українського життя, в основі якого лежала класова боротьба. "Ця боротьба, – відзначав Д. Багалій, – почалася дійсно в ранні князівські часи і набула величезного напруження в козацько-селянських війнах XVII в., а епілогом їх була гайдамаччина з коліївщиною. Дальша боротьба в XIX в. виявилася в дворянській і буржуазній революції – декабристів і методіївців, що їх заступила потім народницька революція" [145]. Але разом з тим зазначав, що декабристи у своїй діяльності не були зв'язані з територією України і те, що центром їх діяльності була Київщина пояснюється, що вони служили в армії, яка була там розташована [146].

Д. Дорошенко був схильний розглядати рух декабристів в Україні в контексті українського національного відродження та опозиційних настроїв українського дворянства. Причину цих настроїв історик вбачав у небажання російського уряду "визнати за українською шляхтою дворянських прав у повнім об'ємі" [147]. Проте, порушення станових привілеїв не було єдиним приводом для невдоволення. На підтвердження висловленої думки автор звернувся до свідчень сторонніх очевидців, котрих важко запідозрити у зайвих симпатіях до українців. Так, один з них, неназваний російський генерал, який служив в Україні писав у своїх мемуарах навіть про "ненависть" українського дворянства до Росії, викликану "порушенням прав України", великими податками, руйнівною економічною політикою уряду, що вела до загального зубожіння [148]. Далі історик навів факти, що свідчили вже не про відверті прояви сепаратизму серед українського дворянства, їх посилення під час російсько-французької війни 1812 р. Отже, сприятливий ґрунт для виступу проти царату в Україні склався раніше, ніж у Росії.

Українські декабристознавці намагалися розглянути, хоча й побіжно, місце і долю України у програмних документах Південного товариства. "Декабристи, – зазначав В. Базилович, – не вважали людність українську за окрему народність" [149]. Д. Багалій писав, що

лідери декабристів “не визначаючи Україну, як національного тіла”, не вважали її автономною частиною майбутньої Росії [150].

Іноді прихильники концепції українського декабризму гіперболізували вплив української ідеї на декабристів. Зокрема, М. Слабченко безпідставно стверджував, що в правобережних полках офіцери-українці “займали уособлене місце, вони сторонились російського офіцерства, ображались, якщо їх звали росіянами й між собою вживали тільки української мови”. На його думку, для України мали значення не декабристи, а ідеї декабризму, як відгук загальноєвропейських настроїв у колах інтелігенції [151].

Ідея українського декабризму знайшла підтримку освічених верств українського суспільства. Про силу її впливу на уми тодішньої інтелігенції свідчать слова М. Хвильового, який у памфлеті “Україна чи Малоросія?” писав: “Дозвольте ж і нам пишатись тим, що революційний і послідовніший з декабристів – Пестель – жив під південним сонцем України, що велику російську літературу робили наші Гоголі, Короленки, що перші полки, які підняли м'ятеж проти царату, були по національності наші...” [152].

Щоправда, український декабризм мав і своїх противників. Зокрема, одним з перших проти нього виступив І. Рибаків. “Чи була, проте, ця національна свідомість значним в революційному рухові 1825 р. фактором, чи мали національні змагання українського дворянства тих часів дієве значення? На це питання мусимо рішуче відповісти: ні! Всі оці національні змагання з причин цілком зрозумілих, з причин історичної прагматики, не вийшли за межі “козацької романтики”. І тому ми не можемо говорити про “українських декабристів”, а маємо право говорити лише про декабристів на Україні”, – рішуче твердив історик [153]. На його думку, умови, за яких вибухнуло повстання Чернігівського піхотного полку є доказом того, що воно було справою загальноросійської буржуазної революції. На цих позиціях стояв і В. Романовський.

Наприкінці 1920-х рр. концепція українського декабризму зазнала певної модифікації у статті вихідця з Одеси Ю. Оксмана, багатолітнього опонента М. Нечкіної. Він намагався змістити центр опозиційних настроїв у Росії на Південь, конкретно до Одеси, де бурхливе господарське піднесення прискорило процес розкладу старих соціально-економічних відносин і створило умови для діяльності тут агентури антиурядових організацій. Історик вважав, що в Одесі існував широкий опозиційний блок, об'єднаний економічними інтересами, що включав землевласників південноросійських губерній, провінційних адміністраторів, підприємців – агентів західноєвропейського капіталу, заїзжих революціонерів та

інтелігенцію, що зароджувалася. Зміцнення економічної сили південних неогоціантів та промисловців у 1817–1818 рр., на думку Ю. Оксмана, мало наслідком, “по-перше, піднесення політичного активізму *української буржуазії* [виділено нами – Ю. Л.], а по-друге – політичне поширення сфери її ідеологічного впливу на дворянську й вільнодумну масу всієї південно-західної й південної України” [154].

На думку вченого, лише історичним парадоксом можна пояснити те, що “долю революції на півдні” вирішував повсталий Чернігівський полк, “а не ділки Київських контрактів та Одеських експортних контор” [155]. Проте, сам Ю. Оксман висунув зовсім фантастичний план, який би міг призвести до перемоги декабристів – об’єднання в єдиний політичний блок різних елементів опозиції: від торговельно-промислової буржуазії до вільнодумців-інтелігентів і від землевласників-дворян до військових поселенців.

Концепція українського декабризму суперечила схемі В. Леніна, який вважав декабристський рух суто російським. Він, зокрема писав: “Ми пишаємося тим, що ці насильства викликали опір нашого середовища, середовища великоросів, що це середовище висунуло Радіщева, декабристів”. Отже, зіткнення з всемогутнім М. Покровським та його школою було неминучим. Разом з тим, не можна не відзначити, що за своєю суттю концепція українського декабризму ґрунтувалася на марксистській (вірніше, ленінській) методології, і представники школи М. Покровського даремно закидали їй антимарксизм. Фундатори концепції, як і В. Ленін, вбачали у декабристах не тільки і не стільки дітей своєї епохи, як попередників інших політичних рухів.

Російські декабристознавці відстоювали тезу про національну однорідність, тобто російськість декабристського руху. На думку М. Нечкіної, якій належала перша спроба дослідження діяльності Товариства об’єднаних слов’ян, “слов’яни” – окрема течія серед декабристів, яка є попередницею не українських федералістів, а революціонерів-різничинців. Такий висновок, очевидно, ґрунтується на “Записках І. Горбачевського”. М. Нечкіна вважала, що погляди автора цих записок зародилися ще у 1820-ті рр.

М. Нечкіна висунула думку, що “Об’єднані слов’яни – перші у російському революційному русі носії народної революції. Орієнтація на маси, на зв’язок з ними глибоко відрізняє їх від усіх декабристів” [156]. У той час, як члени Південного товариства були прихильниками військової революції за прикладом іспанського пронунціаменто [157]. Ці погляди розділяли й українські декабристознавці. В. Базилевич, порівнюючи тактику декабристських організацій, відзначав, що “південці” вважали за можливе “вчинити

переворот самою військовою силою, без участі народних мас і, навіть, не виявляючи своїх планів широким колам офіцерства і солдатів. Їм здавалося, що досить буде наказати, й підручні, невідготовлені заздалегідь, тільки через дисципліну, підуть за ними здобувати волю”. На той час члени Товариства об’єднаних слов’ян вважали за потрібне спертися на широкі народні верстви [158], тобто на українське населення Правобережної України.

На Всесоюзній конференції істориків-марксистів у 1928–1929 рр. М. Покровський та М. Нечкіна відкрито виступили проти концепції українського декабризму. М. Нечкіна заперечувала існування “українських декабристів”, вважаючи членів Товариства об’єднаних слов’ян декабристами-українцями. Спроби членів української делегації З. Гуревича та О. Гермайзе довести, що ця думка не відображає тісного зв’язку Товариства об’єднаних слов’ян з соціально-політичною та культурною обстановкою в Україні, ігнорує вплив цих чинників на формування ідеології та програми товариства виявилися марними.

З. Гуревич піддав гострій критиці працю М. Нечкіної “Общество соединенных славян” за російське великодержавництво. Не відкидаючи наукового значення першої монографії, присвяченої діяльності цього товариства, він зауважив, що “...автор цього значного твору – понад 300 сторінок – про Товариство об’єднаних слов’ян, про Товариство, що було організовано на території України, про Товариство, яке вийшло з українських родин, про Товариство людей, які були вигодовані на українських традиціях, умудряється нам якраз про ці українські моменти ні слова не сказати” [159].

У відповідь М. Нечкіна вдалася до критики деяких перегинів прихильників концепції українського декабризму щодо самостійницьких мріянь декабристів і повністю відкинула будь-які зв’язки Товариства об’єднаних слов’ян з українською національною ідеологією [160]. О. Гермайзе резонно заперечив, що адепти концепції українського декабризму не робили спроб знайти у декабристів ідеї самостійної України. Мова йшла лише про формування цілого ряду декабристів в умовах української дійсності. Сама ж епоха декабристів, на думку О. Гермайзе, це – смуга денационалізації, коли питання національної свідомості не ставилися економічною дійсністю [161].

Компромісну позицію зайняв М. Рубач, говорячи, що М. Нечкіна правильно зазначала про “націоналістичні збочення Єфремова, Багалія у висвітленні декабризму, але трохи перегинає палицю, недооцінюючи внутрішніх соціальних, економічних коренів, які були на Україні” [162]. Разом з тим, він підтримав положення концепції

українського декабризму, що кирило-мефодіївці спираються своїми джерелами на Товариство об'єднаних слов'ян.

Важким ударом не лише по концепції українського декабризму, але й по національних історіографіях був висновок щодо цієї дискусії М. Покровського. Він, зокрема, зазначив: “Нам тут цікаво не те, що тут ми зустрічаємося з ідеологією українця, з ідеологією грузина, поляка і т. д. Нам зовсім не це цікаво. Але, товариші, крім цих ідеологій, є ще одна ідеологія, яка називається марксизмом і яка давним-давно усі ці національні ідеології скасувала. Марксизм знає тільки класову ідеологію” [163].

Конференція відбувалась в атмосфері грубих нападок на українських учених, напередодні масових репресій проти науковців. Скоро після конференції більшість апологетів українського декабризму назавжди опинилися у місцях позбавлення волі або були розстріляні. Історія зберегла для нас слова С. Єфремова, які влучно ілюструють ставлення ученого до декабристського руху: “Часи декабристів вже минули, тепер потрібно мати витримку й не казати нічого”.

7. Підсумки

В цілому, вивчення декабристського руху в Україні та Росії у 1920-х – першій половині 1930-х рр. відбувалося доволі плідно, що пов'язано не тільки зі святкуванням 100-річчя повстання, але й з політичним замовленням на вивчення революційних тем. В СРСР було накопичено величезний фактологічний матеріал, недоступний для істориків-емігрантів. Важко не погодитися з М. Нечкіною, що декабристознавство як спеціальна галузь історичної науки виникла саме після Жовтневої революції [164].

Марксистська історіографія сформувалася на основі багатолітнього розвитку історичних знань у попередній період. Щоправда, після перемоги більшовиків прийнято було вважати, що лише радянська історична наука змогла дати належну оцінку декабристському рухові. Нове декабристознавство успадкувало інтелігентський міф, що виник у другій половині XIX ст. Наукові погляди, як в СРСР, так і в екзилі, нерідко підмінювалися поглядами політичними, а наукові концепції будувалися в залежності від політичних симпатій.

Протягом 1917–1924 рр. відбулося публіцистичне осмислення руху декабристів у долі країни, зміна поколінь дослідників. Упродовж 1925–1930 рр. йшло становлення й організація наукового декабристознавства, яке поступово підводилося під марксистсько-ленінську методологію. Радянське декабристознавство стало

важливою гілкою більшовицької історичної науки; декабристи були вписані до пантеону мучеників за революційні ідеали. Ленінські постулати ще не стали догмою для істориків декабристського руху. Поява різних концепцій свідчила про вільне трактування положень вождя навіть у середовищі істориків-марксистів.

Радянська держава суворо контролювала вчених-декабристознавців, вимагаючи створення галереї революціонерів-мучеників, які були попередниками більшовиків. Разом з тим, з'являлися оригінальні думки, однією з яких була концепція українського декабризму. Вона мала велике значення для відродження національного життя в Україні у роки непу. Незважаючи на низку помилкових та недостатньо мотивованих положень, на які вказувала М. Нечкіна, ця концепція стала свіжим віянням у декабристознавстві, стимулювала нові наукові пошуки, підготувала суспільство до сприйняття декабризму як поліетнічного феномену.

Головною проблематикою декабристознавства у 1920-х – першій половині 1930-х рр. було вивчення історії окремих великих декабристських організацій (Південне товариство, Північне товариство, Товариство об'єднаних слов'ян), аналіз особливостей їх ідеології та структури. Попри те, що Південне товариство та повстання Чернігівського полку перебували в центрі уваги радянських дослідників, їм так і не було присвячено жодної монографії. Більш-менш закінчену концепцію усього руху створили М. Покровський та його учень П. Парадизов, П. Щоголев та О. Пресняков, які розпочали дослідження декабризму ще у дореволюційний час, а також історик-емігрант В. Мякотін. Поза увагою дослідників залишався ранній декабризм, представлений просвітницькими “неревольюційними” організаціями.

Джерела та література:

1. ***Добровольський Л.*** Decembriana. До підсумків юбілейної літератури про південний декабризм // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. З нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 911.

2. Див.: ***Нечкіна М. В.*** Столетие восстания декабристов в юбілейной литературе (1825–1925 гг.) // Историк-марксист. – 1926. – Т. 2. – С. 238–250.

3. Там само. – С. 246.

4. ***Окунь С. Б.*** Движение декабристов в советской исторической литературе // Советская историография классовой борьбы и революционного движения в России / Отв. ред. А. Л. Шапиро: В 2-х ч. – Ч. 1. – Л., 1967. – С. 90, 97.

5. ***Нечкіна М. В.*** Украинская юбілейная литература о декабристах // Историк-марксист. – 1927. – Кн. 3. – С. 188, 195.

6. Див.: **Парадизов П.** Очерки по историографии декабристов / Предисл. В. И. Невского. – М.; Л., 1928. – 287 с.

7. **Нечина М. В.** Портреты “предков” (Юбилей декабристов за рубежом) // Печать и революция. – 1926. – Кн. 8. – С. 34.

8. **Мякотин В.** Декабристы в их преобразовательных планах // “Мы дышали свободой...” Историки Русского Зарубежья о декабристах. – М., 2001. – С. 73.

9. **Кизеветтер А.** Спорные вопросы в истории декабристов // Там само. – С. 90.

10. **Lossky J.** Neuere ukrainische wissenschaftliche Literatur zum Dekabristenaufstande // Jahrbucher fur Kultur und Geschichte der Slaven. – Neue Folge, 1929. – Bd. 5. H. 3. – S. 389–404.

11. **Кизеветтер А.** Вказ. праця. – С. 95.

12. **Кияниця П. А.** Національно-буржуазна легенда про декабристів // Україна. – 1932. – № 1–2. – С. 73–74.

13. Там само. – С. 80.

14. **Лысенко Н. Н.** К вопросу тактики декабристов: Дисс... канд. ист. наук. – К., 1949. – Л. 1–59.

15. **Нечкина М. В.** Движение декабристов: В 2-х т. – М., 1955. – Т. 1. – С. 5–49.

16. Див.: **Олійник Л. В.** Декабристський рух на Україні в радянській історіографії // УІЖ. – 1965. – № 12. – С. 119–123.

17. **Галусенко І. М., Олійник Л. В.** Висвітлення руху декабристів на Україні в радянській історіографії // УІЖ. – 1975. – С. 121.

18. Архів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 1987 рік, спр. 56-ППС, арк. 78–79.

19. Див.: **Крупницький Б.** Українська історична наука під Советами (1920–1957). – Мюнхен, 1957. – 120 с.; **Оглоблин О.** Українська історіографія. 1917–1956 / Пер. з англ. Підгот. до друку І. Верба, О. Юркова. – К., 2003. – 252 с.

20. **Козырь Н. А.** Освещение советской историографией 1917 – середины 20-х годов социально-экономических предпосылок движения декабристов // Актуальные историографические проблемы отечественной историографии XVII–XIX вв. – Днепропетровск, 1982. – С. 134–145; **Його ж.** Советская историография 1917 – середины 20-х годов о вооружённых выступлениях декабристов и их роли в развитии русского революционного процесса // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: Межвуз. сб. науч. трудов / Под ред. Н. П. Ковальского. – Днепропетровск, 1984. – С. 56–63.

21. Див.: **Казьмирчук Г. Д.** Советское декабристоведение на Украине (1917–1934 гг.) // Декабристские чтения: Материалы Республиканской научно-практической конференции, посвящённой 165-летию со дня восстания декабристов / Под ред. Г. Д. Казьмирчука. – Вып. IV. – К., 1991. – С. 69–92; **Його ж.** Декабристи. Історіографія проблеми. 1917–1935 рр. – К., 1994. – 125 с.; **Його ж.** “Апостоли правди”: Рух декабристів в історичній літературі 1917 – першої половини 30-х років. – К., 1997. – 209 с.; **Його ж.** Історіографія руху декабристів: У 4-х част. Ч. 2. Становлення радянського

декабристознавства (1917 – перша половина 1930-х рр.): Курс лекцій для студентів історичних факультетів. – К.; Черкаси, 2001. – 240 с.

22. Восстание декабристов. Материалы. (Дела Верховного Уголовного Суда и Следственной Комиссии, касающиеся государственных преступников). Т. 5 / Подгот. к печ. Н. Н. Чулковым. – М.; Л., 1926. – 495 с.; Восстание декабристов. Материалы. Т. 6. Восстание Черниговского пехотного полка / К печ. подгот. Ю. Г. Оксман. – М.; Л., 1929. – LXVII, 406 с.

23. Восстание декабристов. Материалы. (Дела Следственной Комиссии о злоумышленных обществах). Т. 8. Алфавит декабристов / Под ред. и с примеч. Б. Л. Модзалевского и А. А. Сиверса. – Л., 1925. – 439 с.

24. Декабристы. Неизданные материалы и статьи / Под ред. Б. Л. Модзалевского и Ю. Г. Оксмана. – М.; Л., 1925. – XV, 336 с.

25. **Багалієна-Татарінова О.** Справа Якова Драгоманова // Декабристи на Україні. Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні. Т. II / За ред. акад. Д. Багалія. – К., 1930. – С. 155–173.

26. Дело о возмущении некоторых рот квартирующего в г. Василькове Черниговского пехотного полка // Повстання декабристів на Україні. З матеріалів Київського Центрального Історичного архіву / За ред. В. Базилевича, Л. Добровольського та В. Міяковського. – Харків, 1926. – С. 24–78.

27. Записки декабриста Н. И. Лорера / Под ред. М. Н. Покровского; пригот. к печ. и коммент. М. В. Нечкина. – М., 1931. – 448 с.

28. **Мережковский Д.** Первенцы свободы. История восстания 14 декабря 1825 г. – Пг., 1917. – С. 3.

29. **Леонтьев Я.** Может ли подвиг быть напрасным? Юбилейные заметки о декабристах // “Мы дышали свободой...” Историки Русского Зарубежья о декабристах. – С. 8.

30. **Балабанов М.** История революционного движения в России. От декабристов к 1905 году. – К., 1925. – С. 17–46.

31. **Довнар-Запольский М. В.** Декабрьская революция 1825 г. // Голос минувшего. – 1917. – № 7–8. – С. 5–75.

32. Див.: **Казьмирчук Г. Д., Латиш Ю. В.** Українське декабристознавство. – К.; Черкаси, 2002. – С. 53–73.

33. **Довнар-Запольский М. В.** Вказ. праця. – С. 67.

34. Там само. – С. 53–55, 57–60.

35. Там само. – С. 54, 69–70.

36. **Вернадский Г. В.** Два лика декабризма / Публ. А. Н. Серкова и А. З. Злобовского // Свободная мысль. – 1993. – № 15. – С. 81–92.

37. **Герцен А. И.** Смерть Александра I и 14 декабря. – Нравственное пробуждение... // **Герцен А. И.** Собрание сочинений в 30-ти тт. Т. 8. Былое и думы. – М., 1956. – С. 56–64.

38. **Ленин В. И.** Памяти Герцена // **Ленин В. И.** Полное собрание сочинений. – М., 1961. – Т. 21. – С. 225–262.

39. **Сыромятников Б. И.** Последний дворцовый переворот. К столетию восстания декабристов // Право и жизнь. – 1926. – № 4. – С. 3–15.

40. **Ольминский М.** Из статьи “Две годовщины” // “Мы дышали свободой...” Историки Русского Зарубежья о декабристах. – С. 172, 174.

41. **Казьмирчук Г. Д.** “Апостоли правди”: Рух декабристів в історичній літературі 1917 – першої половини 30-х років. – С. 41.
42. **Виленский-Сибиряков Вл.** Два юбилея. Декабристы. – Революция 1905 года. – М., 1925. – 31 с.
43. **Покровский М.** Из статьи “Два вооруженных восстания” (1825–1905) // “Мы дышали свободой...” Историки Русского Зарубежья о декабристах. – С. 162.
44. **Багалієвна-Татарінова О.** Таємна агентура на Україні сто років тому (за рапортами і записками В.С. Сотнікова) // Декабристи на Україні. – Т. II. – С. 1.
45. **Покровский М. Н.** 14 (26) декабря 1825 г. // Правда. – 1925. – 30 декабря.
46. **Покровский М.** Из статьи “Два вооруженных восстания” (1825–1905). – С. 168.
47. **Багалій Д.** Уваги до генези декабристського руху на Україні // Рух декабристів на Україні. – Харків, 1926. – С. 14.
48. **Нечкина М. В.** Общество соединённых славян. – М.; Л., 1927. – С. 5.
49. Див.: **Рожков Н.** Русская история в сравнительно-историческом освещении (Основы социальной динамики). Т. X. Разложение старого порядка в России в первой половине XIX века. – Л., 1924. – С. 113–167.
50. **Оксман Ю. Г.** Одеське “Гніздо змови” 1825 року: Спроба перегляду питання про базу “декабризму” на Україні // Прапор марксизму. – 1928. – № 1 (2). – С. 179.
51. **Рубинштейн Н. Л.** Экономическое развитие России в начале XIX века, как основа движения декабристов // Каторга и ссылка. – 1925. – № 8 (21). – С. 18.
52. Там само. – С. 20.
53. Там само. – С. 28, 33.
54. Див.: **Міяковський В.** Епізод 1827 р. в маєтку Поджіо // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. – С. 879–882.
55. **Нечкина М. В.** Портреты “предков” (Юбилей декабристов за рубежом) // Печать и революция. – 1926. – Кн. 8. – С. 36.
56. **Мережковский Д.** 1825–1925 // “Мы дышали свободой...” Историки Русского Зарубежья о декабристах. – С. 9.
57. Див.: **Слоним М.** Предтечи и потомки. 1825–1925 // Воля России. – 1925. – Кн. XII. – С. 61–74.
58. **Мельгунов С.** Идеализм и реализм декабристов // “Мы дышали свободой...” Историки Русского Зарубежья о декабристах. – С. 66.
59. **Милюков П.** Роль декабристов в связи поколений // Там само. – С. 29.
60. **Мельгунов С.** Вказ. праця. – С. 55.
61. **Кизеветтер А.** Вказ. праця. – С. 91.
62. **Мякотин В.** Вказ. праця. – С. 88.
63. **Кизеветтер А.** Вказ. праця. – С. 94.
64. **Милюков П.** Вказ. праця. – С. 45–46.

65. **Цетлин М.** О 14 декабря // “Мы дышали свободой...” Историки Русского Зарубежья о декабристах. – С. 126.
66. Див.: **Дружинин Н. М.** К истории идейных исканий П. И. Пестеля // **Дружинин Н. М.** Избранные труды: [В 4-х кн.] Кн. 1. Революционное движение в России в XIX веке. – М., 1985. – С. 305–329.
67. **Мельгунов С.** Вказ. праця. – С. 58.
68. **Милюков П.** Вказ. праця. – С. 42.
69. **Дружинин Н. М.** Кто были декабристы и за что они боролись? – М., 1925. – С. 31–32.
70. **Парадизов П.** Декабристы. – Харьков, 1930. – С. 25–26.
71. **Милюков П.** Вказ. праця. – С. 36.
72. **Парадизов П.** Декабристы. – С. 37–38.
73. **Базилевич В.** Декабрист О. П. Юшневський. Спроба біографії // Декабристи на Україні. – Т. II. – С. 46–48.
74. Див.: **Троцкий И. М.** Ликвидация Тульчинской управы Южного общества // Былое. – 1925. – № 5 (33). – С. 47–72.
75. **Парадизов П.** Декабристы. – С. 37.
76. **Мякотин В.** Вказ. праця. – С. 85.
77. **Милюков П.** Вказ. праця. – С. 49.
78. **Багалій Д.** Декабристи на Україні. – Харків, 1926. – С. 28–29;
- Нечкина М. В.** Общество соединённых славян. – С. 20–22.
79. **Чулков Г.** Мятежники 1825 года. – М., 1925. – С. 192–193.
80. **Базилевич В. М.** Декабристи на Київщині 1825–1925. – К., 1926. – С. 11–12.
81. **Пресняков А. Е.** 14 декабря 1825 г. – М.; Л., 1926. – С. 143.
82. **Парадизов П.** Декабристы. – С. 104, 112.
83. **Мережковский Д.** Первенцы свободы. История восстания 14 декабря 1825 г. – С. 24.
84. **Парадизов П.** Декабристы. – С. 110.
85. **Базилевич В. М.** Декабристи на Київщині 1825–1925. – С. 25.
86. Див.: **Нечкина М. В.** Восстание Черниговского полка // Каторга и ссылка. – 1925. – № 8. – С. 87–112.
87. **Рябинін-Скляревський А. А.** На спогад Чернігівського полку (до століття декабристів) // Рух декабристів на Україні. – С. 100, 102.
88. **Дружинин Н. М.** Кто были декабристы и за что они боролись? – С. 83.
89. **Базилевич В. М.** Декабристи на Київщині 1825–1925. – С. 27–28.
90. **Мельгунов С.** Вказ. праця. – С. 64.
91. **Добровольський Л.** Декабрист Горбачевський як мемуарист // Декабристи на Україні. – Т. II. – С. 92.
92. **Базилевич В. М.** Декабристи на Київщині 1825–1925. – С. 27–28.
93. **Романовський В.** Причини невдачі в 1825 році // Декабристи на Україні: Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні / За ред. акад. С. Єфремова та В. Міяковського. – К., 1926. – С. 11.
94. Там само. – С. 17.

95. Див.: **Добровольский Л.** Главные участники восстания Черниговского полка // Из эпохи борьбы с царизмом. Сб. № 5. (К столетию восстания декабристов) / Под ред. Л. Л. Бермана. – К., 1926. – С. 67–84.

96. **Покровский М. Н.** Очерки по истории революционного движения в России в XIX и XX вв. – М., 1927. – С. 39.

97. **Леонтьев Я.** Вказ. праця. – С. 13.

98. **Киянская О. И.** Научная биография П. И. Пестеля: Автореф. дисс... д-ра ист. наук. – Саратов, 2002. – С. 11–12.

99. **Бердяев Н. А.** Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – С. 21.

100. **Мельгунов С.** Вказ. праця. – С. 60.

101. **Струве П. Б.** Никита Муравьев и Павел Пестель. “Российская” (имперская) и “русская” (национально-централистская) идеи в политических проектах декабристов // **Струве П. Б.** Социальная и экономическая история России с древнейших времен до нашего, в связи с развитием русской культуры и ростом российской государственности. – Париж, 1952. – С. 348–353.

102. **Мякотин В.** Вказ. праця. – С. 82.

103. **Мельгунов С.** Вказ. праця. – С. 54.

104. Див.: **Базилевич В.** Декабрист О. П. Юшневський. Спроба біографії. – С. 35–76.

105. Див.: **Оксман Ю. Г.** Поимка поручика И. И. Сухинова. (По неизданным материалам) // Декабристы. Неизданные материалы и статьи. – С. 53–74.

106. Див.: **Багалій О.** Салдатські маси в декабристському рухові: I. Агітація серед салдатів 1825 року. II. 3 салдатських настроїв р. 1826 // Декабристи на Україні. – С. 18–36.

107. **Чернов С. Н.** Из истории борьбы за армию в начале 20-х годов XIX в. // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском государственном университете им. В. И. Ленина. – Т. XXXIV, вып. 3–4. – Казань, 1929. – С. 330.

108. Див.: **Добровольський Л.** Виправа на Кавказ салдатів Чернігівського полку // Декабристи на Україні. – С. 114–123.

109. **Базилевич В. М.** Декабристи на Київщині 1825–1925. – С. 39.

110. Див.: **Базилевич В.** Збитки від повстання 1825–1826 рр. // Декабристи на Україні. – С. 101–113.

111. **Багалій Д.** Уваги до генези декабристського руху на Україні. – С. 18.

112. **Федоров В. А.** Академик Николай Михайлович Дружинин (1886–1986) // Вестник Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова. Серия 8. История. – 1996. – № 1. – С. 48–49.

113. **Багалієвна-Татарінова О.** Таємна агентура на Україні сто років тому (за рапортами і записками В.С. Сотнікова). – С. 1.

114. Див.: **Сарбей В.** Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) // УІЖ. – 1993. – № 7–8. – С. 3–16.

115. **Казьмирчук Г. Д.** Декабристські ідеї в історіографічній спадщині М. П. Драгоманова // Вісник КНУ. Історико-філологічні науки. – Вип. 6. – К., 1992. – С. 12.
116. **Донцов Д.** З історії розвитку державної ідеї. Вінниця, 1917. – С. 45.
117. Див.: **Грушевський М. С.** 1825–1925 // Україна. – 1925. – Кн. 6 (15). – С. 3–4.
118. **Гермайзе О.** Рух декабристів і українство // Україна. – 1925. – Кн. 6 (15). – С. 38.
119. Див.: **Borschak E.** Le mouvement national ukrainien au XIX-e siècle // Monde slave. – 1930. – Octobre. – P. 64–68.
120. **Багалій Д.** З історії декабристського руху на Слобідській Україні // Рух декабристів на Україні. – С. 170.
121. Див.: **Міяковський В.** Відгуки в Харкові та Києві на смерть Рилєєва (Справа Ландсберга та П. Балабухи 1827) // Україна. – 1925. – Кн. 6 (15). – С. 57–68.
122. Див.: **Мочульський М.** “Українська школа”: Умовини її появи в польській літературі // Україна. – 1917. – Кн. 1–2. – С. 46–83.
123. Див.: **Гнатюк В.** Тимко Падура в українському історично-культурному процесі // Червоний шлях. – 1927. – № XII. – С. 145–154.
124. **Гнатюк В.** Тимко Падура. Критико-біографічний та історично-літературний нарис. – Харків; К., 1931. – С. 67, 131.
125. Там само. – С. 26–28.
126. Державний архів Одеської області. – Ф. Р. 1593, оп. 1, спр. 38, арк. 4.
127. Див.: **Филипович П.** Шевченко і декабристи. – К., 1926. – 106 с.
128. **Єфремов С.** Масонство на Україні // Сергій Єфремов Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / Упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. – К., 2002. – С. 695.
129. **Рибаків І.** 1825-й рік на Україні // Україна. – 1925. – Кн. 6 (15). – С. 13.
130. **Єфремов С.** Від легенди до історичної правди (місцеве підґрунтя в декабристському рухові) // Декабристи на Україні. – С. 6.
131. **Єфремов С.** Масонство на Україні. – С. 701.
132. **Лисяк-Рудницький І.** Історичні есе: В 2-х т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 175.
133. **Єфремов С.** Біля початків українства (Генезис ідей Кирило-Методієвського Брацтва) // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 94.
134. **Єфремов С.** Від легенди до історичної правди (місцеве підґрунтя в декабристському рухові). – С. 2.
135. **Єфремов С.** Масонство на Україні. – С. 701.
136. **Гермайзе О.** Вказ. праця. – С. 26.
137. Там само. – С. 27.
138. Там само. – С. 27–28.
139. Там само. – С. 29.
140. Там само. – С. 34.

141. **Добровольський Л.** Декабрист Горбачевський як мемуарист // Декабристи на Україні. – Т. II. – К., 1930. – С. 107.
142. Там само. – С. 105.
143. Див.: **Яворський М.** Основи декабризма на Україні // Повстання декабристів на Україні. Наук. зб. харків. наук.-досл. катедри історії української культури / За ред. акад. Д. Багалія. – Харків, 1926. – С. 5–42.
144. **Багалій Д.** Уваги до генези декабристського руху на Україні. – С. 17.
145. **Багалій Д.** Нариси історії України на соціально-економічному ґрунті. – Т. 1. – Б. м., 1928. – С. 103.
146. **Багалій Д.** З історії декабристського руху на Слобідській Україні // Рух декабристів на Україні. – С. 169.
147. **Дорошенко Д.** Нарис історії України: В 2 т. – Т. 2 (Від половини XVII століття). – К., 1992. – С. 503.
148. Там само.
149. **Базилевич В. М.** Декабристи на Київщині 1825–1925. – С. 12.
150. **Багалій Д.** Декабристи на Україні. – С. 26–27.
151. **Слабченко М.** Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. Т. 1. – Харків, 1925. – С. 101.
152. **Хвильовий М.** Україна чи Малоросія? // **Хвильовий М.** Новели, оповідання “Повість про санаторійну зону”. “Вальдшнепи”. Роман. Поетичні твори. Памфлети / Вступ. ст., упоряд. і приміт. В. П. Агеєвої; ред. тому М. Г. Жулинський. – К., 1995. – С. 743.
153. **Рибаків І.** Вказ. праця. – С. 15.
154. **Оксман Ю. Г.** Одеське “Гніздо змови” 1825 року: Спроба перегляду питання про базу “декабризму” на Україні. – С. 180.
155. Там само. – С. 166.
156. **Нечкина М. В.** Общество соединённых славян. – С. 210.
157. Див.: **Нечкина М. В.** “Революция наподобие испанской” (О тактике Южного общества декабристов) // Каторга и ссылка. – 1931. – № 10. – С. 3–40.
158. **Базилевич В. М.** Декабристи на Київщині 1825–1925. – С. 11–12.
159. Труды Первой Всесоюзной конференции Историков-марксистов 28/XII-1928 – 4/I-1929. – Т. I, изд. 2-е. – М., 1930. – С. 440.
160. Там само. – С. 442–443.
161. Там само. – С. 446–447.
162. Там само. – С. 454.
163. Там само. – С. 458.
164. **Нечкина М. В.** Движение декабристов. – Т. 1. – С. 36.

**ВІДОМИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК-
ДЕКАБРИСТОЗНАВЕЦЬ
ВОЛОДИМИР ВАРЛАМОВИЧ МІЯКОВСЬКИЙ
(до 120-річчя з дня народження)**

Ім'я Володимира Варламовича Міяковського недостатньо відомо науковому загалу в Україні. Проте кожен сумлінний дослідник історії суспільно-політичних рухів в Україні XIX ст., зокрема, декабризму, діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, творчості діячів вітчизняної культури, не може обійти того величезного доробку, який зробив цей історик. В добу так званого “розстріляного відродження”, тобто в 1920-х роках, професора Міяковського відзначали, як одного з найвідоміших українських літературознавців, архівістів, істориків культури. Однак, ставши жертвою сталінських репресій, а згодом змушений залишити Батьківщину та виїхати на чужину, Міяковський був приречений до забуття комуністичною радянською владою. Ім'я цього видатного науковця віднині було табуйоване для радянських істориків або дозволялося його згадувати лише в негативному контексті. Втім Володимир Варламович продовжував свою плідну наукову роботу і за межами України, поповнивши плеяду видатних українських діаспорних істориків.

Наведемо оглядовий життєпис цього науковця. Володимир Варламович (інколи вказують Варлаамович) Міяковський народився у місті Ковелі на Волині 18 липня (6 липня за старим стилем) 1888 р. в дворянській родині. Його батько був мировим посередником Ковельського повіту, почесним мировим суддею. Мати, Ольга Леонтіївна (у дівоцтві Лятошинська) доводилась рідною тіткою відомому українському композиторові Борису Лятошинському, сестрою його батька. Отже, Володимир Міяковський і Борис Лятошинський були двоюрідними братами [1].

В 1896 р. після смерті батька Міяковські переїхали до Житомира. Приязні стосунки зав'язалися у них з родиною Косачів, зокрема, Володимир був ровесником молодшої сестри геніальної Лесі Українки Ізидори Косач (у заміжжі – Борисової). Тут у Житомирі Володимир пішов до гімназії, пізніше продовжив навчання у київській гімназії, де викладав історію його дядько Микола Леонтійович Лятошинський. Серед відомих гімназистів того часу, що навчалися у

цьому ж закладі можна назвати відомого українського літературознавця Миколу Зерова, історика та політика Олександра Шульгина, які завершили навчання через два роки після Міяковського [2].

В 1906 р., коли по всій імперії вирувала перша революція, Міяковський закінчив гімназію зі срібною медаллю й того ж року поступив на юридичний факультет Київського університету святого Володимира, проте через рік переїхав до столичного Петербурзького університету. Спочатку юнак навчався на економічному відділі юридичного факультету, а згодом, по двох роках навчання перевівся до літературного відділу історико-філологічного факультету. У Петербурзі він познайомився з багатьма відомими людьми. Серед викладачів Міяковського були Лев Йосипович Петражицький, відомий юрист, один з засновників психологічної школи права, Михайло Іванович Туган-Барановський, у майбутньому – міністрів фінансів Української Центральної Ради. Товаришем у навчанні у Міяковського був майбутній шевченкознавець Павло Іванович Зайцев. А невдовзі Володимир познайомився і з “батьком української історії” Михайлом Сергійовичем Грушевським, під керівництвом якого Міяковський копіював польські документи XVII ст. в архіві імператорської публічної бібліотеки. Праці молодого історика-літературознавця почали друкуватися у наукових виданнях, зокрема у відомому журналі “Голос минувшого” [3].

Однак у січні 1911 р. за участь у студентській демонстрації, присвяченій пам’яті видатного письменника Льва Толстого, Міяковський був заарештований і виключений з університету. Тільки майже через рік, за підтримки викладачів, що знали його як сумлінного студента та перспективного науковця, Міяковському вдалося відновитися на навчанні й закінчити університет у 1913 р. Згодом він пройшов іще й річні педагогічні курси, після чого отримав кваліфікацію вчителя російської мови та літератури. Деякий час вчителював. Проте Російська імперія поринула у вир світової війни. У важких воєнних умовах Міяковський намагався продовжувати свої дослідження, збираючи й опрацьовуючи архівні документи.

В 1915 р. Володимир Варламович одружився з Інною Леонтіївною Голошвіловою (Голошвілі), яка була на півроку старшою від нього. Незважаючи на грузинське прізвище, дівчина народилася в українському Переяславі, а, отже, була близька до української культури.

Міяковського завжди відзначали як дуже здібного історика та сумлінного науковця. На момент революції 1917 р. Володимир Варламович працював у Російському державному видавничому

цензурному архіві, де керував описами архівних матеріалів [4]. Саме тут він мав змогу ознайомитися з засекреченими архівними документами з минулого України, переглянути звіти жандармського управління, карні справи політичних злочинців, дослідження української історії заборонені царською цензурою до друку. Робота в російському центральному архіві дозволила йому ретельно вивчити документи з історії декабристського руху, революційних гуртків, Кирило-Мефодіївського товариства, які раніше були майже недоступні для істориків.

Після створення Центральної Ради на чолі з видатним істориком Михайлом Сергійовичем Грушевським 29-річний Володимир Варламович повертається на Україну. Спочатку з родиною мешкали у Переяславі, у родичів дружини, а потім переїхали до Києва. У важких умовах революції, постійної зміни влади він намагається займатися науковою діяльністю. Він підтримує наукові зв'язки з Михайлом Грушевським, Сергієм Єфремовим, Дмитром Дорошенком, Олександром Грушевським та іншими відомими істориками-політиками того часу. Однак найбільше враження на молодого науковця справило знайомство з відомим архівістом, літературознавцем, пушкінознавцем, дослідним родою Вадимом Львовичем Модзалевським. 11 травня 1918 р. Міяковського познайомив з ним Зайцев, який працював тоді в часописі “Наше минуле”. Модзалевський очолював тоді Архівно-бібліотечний відділ Головного управління мистецтв і культури. Його співробітником став Міяковський.

Згодом Володимир Варламович згадував: “Участь моя в роботах архівних органів Києва, мій великий інтерес до цієї справи поклав на мене обов’язки збирання архівних матеріалів сучасности, які гинули, про які не було кому клопотатися. При Архівному Управлінні було утворено «відділ матеріалів сучасности», до якого збиралося з установ, з приватних рук матеріяли періоду після 1917 року. Він складався переважно з друкованих відозв, газет та різних паперів різних установ цієї доби. Пізніше цей відділ було перетворено в VIII архівний фонд, а ще пізніше він став історично-революційним відділом і тоді вже він складався й з суто архівних матеріалів Жандармського архіву, секретних частин генерал-губернаторського, губернаторського архіву тощо” [5].

Одна за одною починають виходити наукові праці Міяковського: “А.Н.Радищев” (1918), “З історії української книжки. Видавничі пляни Кирило-Методіївського товариства” (1919), “Революційні відозви до українського народу 1850–1870 рр.” (1920) тощо. Історика цікавила революційна та національно-визвольна

боротьба. Його праці були побудовані на детально вивченому та опрацьованому архівному матеріалі. Наукова робота відбувалася в режимі постійного політичного хаосу та зміни влади: гетьманці, петлюрівці, більшовики, денікінці, знову більшовики.

Після остаточного встановлення радянської влади на Україні Володимир Варламович залишився у Києві. Нова влада спочатку не переслідувала науковця, оскільки активної участі у буремних подіях революції на Україні він не брав. Міяковський з 1920 по 1929 р. працював директором Київського Центрального історичного архіву імені Володимира Боніфатійовича Антоновича [6]. Саме цей період виявився дуже плідним у науковій роботі. Особливо сприятливі умови склалися в короткий період українізації в другій половині 1920-х років, а також покращення соціально-економічної ситуації в країні внаслідок непу. Приваблений змінами у ставленні радянського керівництва до України, в 1924 р. до Києва повернувся Михайло Грушевський.

Як директор Центрального історичного архіву, Володимир Варламович Міяковський підтримував тісні наукові зв'язки з Михайлом Сергійовичем Грушевським, Сергієм Олександровичем Єфремовим, Осипом Юрійовичем Гермайзе, Михайлом Єлісійовичем Слабченком, Матвієм Івановичем Яворським та іншими відомими істориками, що відіграло у подальшому для нього фатальну роль.

У 1921 р. на пропозицію Міяковського при Всукраїнській академії наук було утворено Комісію для дослідів над історією громадсько-політичних течій в Україні, головою якої обрано Єфремова. Активно долучився Міяковський і до створення Центральної народної бібліотеки України у Києві [7].

Після повернення до України Михайла Грушевського, Міяковський став одним з активних дописувачів редактованих ним часописів "Україна" та "За сто літ", друкуючи переважно матеріал про кирило-мефодіївців. У своїх статтях Міяковський відзначав величезний ідейний вплив декабристів на ідеологію членів Кирило-Мефодіївського товариства.

В 1926 р., коли широко відзначалося сторіччя виступу декабристів, Міяковський разом з Єфремовим проредaguвав два томи збірника «Декабристи на Україні», що вийшов у столичному Харкові.

На жаль, історичні дослідження Володимира Варламовича Міяковського незабаром були перервані. Влітку 1929 р. почалися арешти відомих наукових працівників за справою "Спілки визволення України". Разом зі своїми колегами-істориками Сергієм

Олександровичем Єфремовим, Осипом Юрійовичем Гермайзе, Михайлом Єлисейовичем Слабченком на лаві підсудних опинився і Міяковський.

21 серпня 1929 р. Володимир Варламович був заарештований співробітниками ДПУ. Цікаво, що чекісти мали ордер, виписаний на арешт “Владимира Маяковського” [8].

Допити над Міяковським проводив відомий сталінський кат Соломон Брук, пізніше розстріляний у 1938 р., який говорив, що українську інтелігенцію треба поставити на коліна. Хто не стане, тих треба перестріляти!

Міяковський намагався триматися гідно, відкидаючи закиди в контрреволюційній діяльності.

Колеги із Всеукраїнської Академії наук, що поки ще залишалися на волі, поспішилися відхреститися від заарештованих товаришів. 28 листопада 1929 р. сесія ВУАН прийняла резолюцію про засудження діяльності “СВУ” та боротьбу з буржуазним націоналізмом [9].

З 9 березня по 19 квітня 1930 р. у Харкові, тодішній столиці Радянської України, відбувався судовий процес за справою “СВУ”. Як тоді жартували, “Опера СВУ, музика ГПУ”. На лаві підсудних сиділи двоє академіків Сергій Єфремов і Михайло Слабченко, професори, письменники, юристи, священники, викладачі, студенти – цвіт тогочасної української інтелігенції. Справа “СВУ” ясно показала, що радянська влада бере під повний контроль наукову думку у країні. Всі засуджені отримали довготривалі терміни ув’язнення, але більшість із сталінських таборів вже більше не повернулася ніколи. Володимира Варламовича засудили до 5 років. Своє покарання він відбував у таборах холодної Карелії. Йому пощастило. Працював статистиком. Залишився живий. Витримавши вир сталінських репресій, Міяковський повернувся на Україну. Але шлях до науки йому був закритий. Ім’я відомого раніше науковця-архівіста Міяковського, як “ворога народу”, не згадувалося в історичних дослідженнях.

В 1932 р., не дочекавшись сина з заслання, померла Ольга Леонтіївна [10].

За нез’ясованих обставин в 1934 р. помер Михайло Грушевський. Жертвами репресій стали Матвій Яворський, Зиновій Гуревич та багато інших істориків. Історична наука в Радянській Україні була фактично розгромлена. Міяковський працював статистиком у Києві.

Під час німецько-радянської війни, що вибухнула в 1941 р., Володимир Варламович Міяковський залишився у Києві. Це ж саме

зробили колишні радянські історики Олександр Петрович Оглоблін, Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко та ін. Ці науковці сподівалися, що гітлерівське панування буде гуманніше, ніж сталінське. Буде відроджена державна незалежність України. Були навіть деякі сподівання з приходом німецької окупаційної влади. Під німецькою окупацією опинилися сестри Лесі України – Ольга Петрівна Косач-Кривинюк та Ізидора Петрівна Косач-Борисова.

Олександр Оглоблін очолював Київську міську управу, а згодом Музей-архів переходною доби. Володимир Варламович Міяковський з 1941–1943 роках знову очолив Головний історичний архів. Разом із Наталією Дмитрівною Полонською-Василенко, яка працювала з ним, вони намагалися зберегти від знищення німецькими окупантами цінні документи та раритетні речі української історії [11].

З наближенням радянсько-німецького фронту до Києва сім'ї багатьох людей, що співпрацювали з німцями чи просто не бажали знову потрапити під радянське поневолення, почали тікати на захід. Родини Міяковського, Оглобліна, Полонської-Василенко спочатку дісталися Львова, потім буремна хвиля воєнного лихоліття їх відкинула до Праги, а відтак навесні 1945 р. вони опинилися у Західній Німеччині. Спочатку втікачі від сталінського режиму переховувалися у невеличкому баварському селищі Трасфельден [12]. Постійним було побоювання, що місцева влада видасть їх, як радянських громадян, уряду СРСР. Повернення на Радянську Україну навряд чи змальовувало їм рожеві перспективи. На їхній Батьківщині постійно відбувалися судові процеси та страти над німецько-фашистськими загарбниками та їх посіпаками. У багатьох містах майоріли шибенці з повішеними прислужниками окупантів.

Але минулося. Історики-втікачі переїхали до баварського міста Аугсбург. Саме тут наприкінці 1945 р. за ініціативою українських науковців за кордонами Батьківщини була утворена Українська Вільна Академія наук (УВАН). Слово “вільна” означало свободу від комуністичного режиму, що тримав у ярмі їхню Вітчизну. Першим президентом УВАН став історик Дмитро Іванович Дорошенко, а генеральним секретарем – Володимир Варламович Міяковський. Останньому доводилося докладати значних зусиль для нормального функціонування української науки в Німеччині.

У 1946 р. українська громадськість, як на Батьківщині так і за її межами, відзначала столітній ювілей Кирило-Мефодіївського товариства. Радянська ідеологічна махіна видавала на-гора пропагандистські твори на честь цього ювілею. 1946 рік тут

проголошувався втіленням мрій року 1846. Завдяки Радянському Союзу відбулося визволення України та інших слов'янських держав від чужоземного ярма, в усіх визволених країнах встановлено республіканський лад. Звичайно, проти такої ідеологічної лавини голос Володимира Варламовича Міяковського, історика-вигнанця, був краплею в морі. Але він прозвучав. Міяковський пише статті присвячені 100-річчю Кирило-Мефодіївського товариства. В них історик особливо наголошує, що кирило-мефодіївці активізували процес українського національного відродження. В цих статтях яскраво проглядає надія і віра в те, що колись “встане Україна зі своєї могили”.

В 1947 р. Володимир Міяковський став членом НТШ, а в 1948 р. – професором Українського Вільного Університету на кафедрі української літератури.

Володимир Варламович публікував свої праці за кордоном під псевдонімами “Б. Янівський”, “В. Порський”, “В. П.”, “В. М.” та ін. Таким чином науковець, приховуючи своє справжнє ім'я, намагався не завдати шкоди родичам, що залишалися на радянській території.

Міяковський продовжував працювати над дослідженням Кирило-Мефодіївського товариства на протязі всього життя. Багато нового він приніс в підході до витоків його ідеології. Так, Міяковський звернув увагу на те, що Костомаров походив з місцевості, де часто перебував Кіндратій Федорович Рилєєв. Недарма при обшуку в кімнаті Костомарова знайшли стару газету з повідомленням про страту декабристів. Міяковський висловив припущення, що розповіді про виступ декабристів, один з лідерів яких, тобто Рилєєв, часто бував на Острогжчині (батьківщина Костомарова), могли запасти в душу малому Костомарову ще в дитинстві. Але, якщо це припущення довести точно неможливо, то твердження про те, що братчики (Білозерський, Гулак, Навроцький) підтримували стосунки з Софією Капніст-Скалон, яка мала тісні зв'язки з декабристами, не підлягає сумніву. До речі, ця жінка є дочкою відомого письменника й українського автономіста Василя Капніста. З її братом Олексієм Капністом познайомився Шевченко у Яготині, в маєтку Репніних [13].

У 1950 р. Володимир Варламович Міяковський разом з родиною переїхав до США, де були кращі умови для прожиття та наукової роботи. Це ж саме зробив й Оглоблін.

Останні роки життя Міяковський провів у Нью Йорку. Він підтримав ідею створення Українського історичного товариства, яке очолив Олександр Оглоблін, та видання фахового українського журналу істориків діаспори “Український історик”, що почав виходити під редакцією Любомира Винара у 1963 р.

Декабристознавство цікавило Міяковського доостанку. Відомо, що одна з останніх рукописних його робіт називалася “Дворянские революционеры-декабристы перед судом большевистской историографии” [14].

Як сумлінний дослідник, Володимир Варламович Міяковський ніколи не цурався кропіткої пошукової роботи. Для його праць характерна ретельна вивченість і співставлення всіх можливих джерел, обґрунтованість висновків, неупередженість думки, цікавість викладу матеріалу. Свій життєвий шлях невтомний трудівник науки скінчив 22 березня 1972 р. у Нью Йорку в шпиталі святого Луки, на два роки переживши свою дружину Інну Леонтіївну [15].

Володимир Міяковський віддав своє життя на вівтар служіння української науки. Історична справедливість вимагає кращого ознайомлення з його життям та науковою діяльністю.

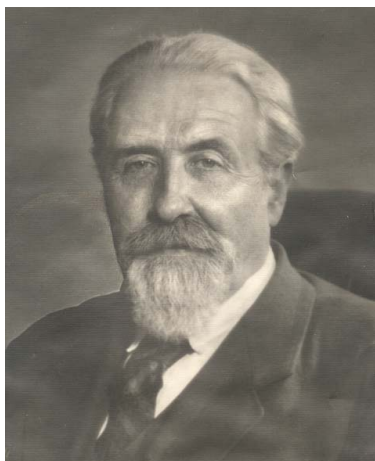
Джерела та література:

1. **Білокінь С.** Володимир Міяковський, 1888–1972 // Вісті УВАН. – Ч. 2. – Нью-Йорк, 2000. – С. 201–267.
2. Там само.
3. **Міяковський В. В.** Годы учения А. Н. Радищева // Голос минувшего. – 1914. – № 3. – С. 5–42; № 5. С. 83–104; **його ж.** К истории цензурных гонений на сочинения А. Н. Радищева // Русский библиофил. – 1914. – Кн. 2. – С. 49–59.
4. **Оглоблин О.** Українська історіографія 1917–1956. – К., 2003. – С. 147.
5. **Білокінь С.** Вказ. праця.
6. **Оглоблин О.** Вказ. праця.
7. **Білокінь С.** Вказ. праця.
8. Там само.
9. Історія Академії наук України. 1918–1993. – К., 1994. – С. 59.
10. **Білокінь С.** Вказ. праця.
11. **Полонська-Василенко Н.** Історія України: У 2 т. – К., 1992. – С. XXXIX.
12. Там само.
13. **Міяковський В.** Недруковане й забуте. Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. Новітня українська література. – Нью Йорк, 1984.
14. **Білокінь С.** Вказ. праця.
15. Там само.

РОЗДІЛ ІІІ

Документи та матеріали

МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ ВАСИЛЯ МАСЛОВА

Василь Іванович Маслов (1884–1959) – відомий український літературознавець, історик літератури. Автор низки публікацій, присвячених літературній діяльності декабристів, проблемі “декабристи й Україна”, дослідник біографії К. Рилєєва. Монографія В. Маслова “Литературная деятельность К. Ф. Рылеева” залишається найбільшою за обсягом і найзмістовнішою працею, присвяченою одному з лідерів декабристського руху. Майже за 50 років наукової та педагогічної діяльності в Київському

університеті і Київському педагогічному інституті Василь Іванович виховав кілька поколінь літературознавців. Він активно залучав студентську молодь до дослідження літературознавчих аспектів декабризму. Зі сторінками його непростої біографії читач має змогу ознайомитися нижче. Опубліковані документи зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (фонд 243).

Література: *Попов П. М.* Маслов Василь Іванович: [Некролог] // Вісник Київського університету. – К., 1959. – № 2. Серія філології та журналістики. Вип. 1. – С. 169–171; *Колосова В. П.* Маслов Василь Іванович // УРЕ, вид. 2-ге. – Т. 6. – К., 1981. – С. 392; *Коваленко О. Б., Ткаченко В. В.* Маслов Василь Іванович // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К., 1991. – С. 345–346; *Воронкова Т. І.* Архів Василя Івановича Маслова (1884–1959) // Рукописна та книжкова спадщина України: археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 154–164; Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Т. 4. –

Львів, 1996. – С. 1483; *Казьмирчук Г. Д., Латиш Ю. В.* Українське декабристознавство. – К.; Черкаси, 2002. – С. 74–79; *їх же:* Вивчення руху декабристів у Київському університеті ім. Тараса Шевченка в 1944–1991 роках // Вісник КНУ. Історія. – Вип. 68–70. – К., 2003. – С. 36–40; *їх же:* Маслов Василь Іванович // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення / Під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – К., 2004. – С. 247; *Латиш Ю. В.* Василь Маслов: життя та наукова праця (до 125-річчя відомого українського декабристознавця) // Соціальна історія. – Вип. IV. – 2008. – С. 100–106.

1. Автобіографія В. Маслова (3 марта 1944 г.)

Родился я 21/XII 1884 г. на Черниговщине в м[естечке] Ичне в семье купца 2^й гильдии. Среднее образование получил в Прилуцкой гимназии, которую окончил в 1903 г. с золотой медалью.

В 1903 г. поступил на 1^й курс Историко-филологического факультета Московского университета, а потом перешел в Киевский университет, какой и закончил в 1909 г. с дипломом 1^й степени, получивши золотую медаль за конкурсную работу. 1-го января 1910 г. был утвержден штатным стипендиатом при Киевском университете для подготовки к профессорскому званию по кафедре русского языка и словесности и в 1913–1914 уч[ебном] году выдержал магистерские экзамены.

С 1915 по 1920 гг. был приват-доцентом в Киевском университете, а спустя два года, в 1917 г. избран был приват-доцентом Киевских Высших Женских Курсов. И в университете[,] и на курсах читал рекомендованные факультетом курсы русской литературы и вел практические занятия со студентами и курсистками. Кроме занятий в высшей школе, в этот же период времени (1915–20 гг.) преподавал русский язык и литературу в нескольких киевских гимназиях.

С осени 1920 г. по 1930 г. работал в [городе] Прилуках, читая // (арк. 1) лекции по русской литературе на Высших педагогических курсах, преобразованных потом в Педтехникум. Последние четыре года пребывания в Прилуках был директором Прилуцкого окружного музея, где проводил научно-исследовательскую работу по изучению Прилуцщины (сведения о ней сообщены в издаваемом под моей редакцией «Бюлетені Прилуцького Окружного Музею» 1928–1929 гг. №№ 1 и 2).

В 1930 г. по конкурсу я выбран был научным сотрудником Академии Наук УССР и работал там сначала в фольклорно-этнографической комиссии, а затем, после реорганизации академии, в Институте Истории материальной культуры.

С сентября 1937 г. я был назначен и. о. профессора по кафедре русской литературы в Киевском Педагогическом Институте им. Горького, где[,] кроме лекционной работы[,] выполнял еще обязанности руководителя

кафедры русской литературы и в течение двух лет был председателем Государственной Комиссии на литературном факультете заочного сектора этого института. Так было до начала войны. С освобождением Киева от немецких оккупантов, я возобновил свою работу в Педагогическом Институте и в настоящее время читаю там русскую литературу для студентов старших курсов. Главная же моя работа сосредоточилась // (арк. 2) теперь в Киевском университете, где мне приходится читать лекции и вести практические занятия со студентами разных курсов русского и украинского отделений филологического факультета. Работа эта является продолжением той, какую я вел в университете с 1937/38 уч[ебного] года до начала Отечественной войны.

Во время оккупации Украины немцами я был [закреслено: оставался] в Киеве[,] и на первых порах числился сотрудником Университета и Педагогического Института. После ликвидации этих учреждений я считался [закреслено: был оставлен] референтом школьного отдела и здесь, пользуясь тем, что немцы свели до минимума школьную работу, ограничив ее лишь первыми четырьмя классами народной школы, которая к тому же большую часть года была закрыта, я стал усиленно заниматься диссертационной работой («Томас Мур в русской литературе»), запланированной еще до войны в Киевском Педагогическом Институте.

При отступлении немцев с Украины я, не желая быть эвакуированным в западные области, ушел из Киева к сестре – врачу в Белую Церковь и оставался там, пока этот город не был освобожден 4/1 1944 г. от немецких оккупантов войсками Красной армии. На другой же день после взятия нашими войсками Белой Церкви я отправился в Киев и, как только здесь стала налаживаться академическая жизнь в Университете и Педагогическом Институте, я не замедлил возобновить свою работу в этих учреждениях.

Научная работа моя после сдачи магистерских экзаменов // (арк. 3) сосредоточена была преимущественно на исследовании разных вопросов по истории сентиментализма и романтизма в русской литературе к[онца] XVIII¹⁰ и нач[ала] XIX¹⁰ вв. – гл[авным] образом на выяснении распространения западноевропейских течений в русской литературе указанного времени (см. в перечне моих печатных работ статьи по истории классицизма в России, статью о Стерне, «Начальный период байронизма в России» и др.)

Во время работы моей в Академии Наук УССР я напечатал и подготовил к изданию ряд статей, касающихся вопросов истории материальной культуры, этнографии и археологии. Кроме названных в перечне печатных статей, мною подготовлены были к печати см. тут работы:

1) «Побут сталінських шахтарів». Монографія на 10 печ[атных] листов с 40 таблицами иллюстраций.

2) «Отчет о командировке в Сталино» – на 1 печ[атный] лист.

3) «Рибальська техніка XI–XIII ст. ст. на Середньому Придніпров'ї» – на 3 печ[атных] листа с 12 таблицами иллюстраций.

(Названные три работы и иллюстрации к ним сильно пострадали во время грабежа моей библиотеки, учиненного немцами перед уходом из Киева в ноябре 1943 г.)

Что касается общественной моей работы, она за время пребывания моего в Киеве (с 1930 г.) проявилась в различных формах. Будучи научным работником Академии Наук УССР, я участвовал в посевной и уборочной кампаниях, читал лекции рабочим Киевского электро-арматурного завода. С переходом в Пединститут и Университет общественная моя работа не прекратилась и выявлялась в неоднократном чтении лекций в различных частях Красной армии (в Киеве и Черкассах), в проведении систематических курсов литературы для работников Киевской периодической печати («Комуніст», «Вісти» и «Ратау»), в неоднократном чтении лекций учителям г[орода] Киева и Киевской области по предложению городского и областного методкабинетов, в печатании статей в местной прессе и др. // (арк. 4).

Одиниця зберігання 324.

2. Характеристика В. Маслова

На підставі відомостей, що в розпорядженні Інституту Історії Матеріальної Культури АН УРСР, співробітник Інституту Василь Іванович Маслов виявив себе так.

А) По лінії науково-дослідчої роботи протягом останніх років він надрукував та виготовив до друку низку праць за актуальними, визначеними Інститутом темами, а саме

1) Етюд з історії с[ільсько]г[осподарської] техніки («Мысли о паровом плуге» П. П. Белецкого-Носенка, рукопис 1828 р.) надрукована в «Наукових Записках Інституту Історії Матеріальної Культури ВУАН». Кн. 1, К. 1934, с. 135–170.

2) «Українська етнографія першої половини ХІХ ст.» Надруковано в тих же «Наукових Записках» 1934 р., Кн. 2, с. 93–134.

3) До збирання матеріалів про Щорса. «Вісті Української Академії Наук» 1935 р., № 5, с. 33–38.

4) Побут сталінського шахтаря. Планова робота 1934 р. на 10 друк[ованих] арк[ушів] + ілюстрації.

5) Звіт про відрядження до м[іста] Сталіно в червні–липні 1934 р. Друкується зараз в черговому № «Наукових Записок Інституту».

6) Рільниче знаряддя і техніка доби феодалізма за матеріалами Райковецького городища. Планова робота 1935 р. на 4 друк[ованих] арк[уша] + 18 табл[иць] ілюстрацій. Здана до Видавництва АН УРСР для друкування в «Наукових Записках» Інституту.

7) Хліборобство і рільнича техніка у минулому. Популярна брошура на 1½ друк[ованих] аркуша.

8) Рибальське знаряддя феодальної доби на Середньому Придніпров'ї. Планова робота 1936 на 4 друк[ованих] арк[уша] + ілюстрації. Подана до дирекції Інституту 15.XII.1936 р.

Б) По лінії громадської роботи:

1) Року 1932-го в порядку самообілізації брав участь в весняній посів[ній] кампанії: в березні–квітні того року працював в різних селах Брусилівського району, як член Культбригади Київської профради в справі проведення 3^{ої} більшовицької весни, про що має позитивні характеристики.

2) В серпні 1933 р. брав участь у збиральній кампанії ВУАН, що провадила цю роботу в радгоспі «Відродження» Кагарлицького району. // (арк. 1)

3) Протягом 1931–33 рр. працював на підшефному ВУАН Електро-арматурному заводі на Сталінці, де організував екскурсії робітників заводу до музеїв ВУАН (в травні 1932 р.), виголосив низку лекцій політосвітнього, антирелігійного, соціально-економічного та історико-літературного змісту.

4) в 1933 р. – член ревкомісії осередку «Друзі дітей» при МК ч. 15 ВУАН.

5) брав участь в ударницькому русі із часу його організації у ВУАН – протягом 1932 р. був секретарем Центральної бригади соцзмагання та ударництва при МК ч. 15 ВУАН.

6) з початку 1934 по червень 1935 р. виконував обов'язки уповноваженого по впливу в Секції Інституту Матеріальної Культури і в Інституті Історії Матеріальної Культури.

7) з червня 1935 р. і до останнього часу несе обов'язки громадського інспектора охорони праці в ІІМК.

На підставі вищезазначеного Інститут Історії Матеріальної Культури підтверджує свою характеристику, що була надіслана 28/V 1936 р. за № 295 до Обкому спілки робітників Вищих шкіл і в якій Інститут зазначав, що «за час праці в Інституті т. Маслов В. І., сумлінно ставився до своїх обов'язків і виявляв себе активним робітником в галузі як наукової[,] так і громадської роботи».

Директор Інституту /Ячменьов/ // (арк. 1 зв.)

Одиниця зберігання 326

3. Деловая и политическая характеристика В. Маслова (14 августа 1944 г.)

МАСЛОВ Василий Иванович родился 21/XII 1884 г., среднее образование получил в Прилуцкой гимназии, которую окончил в 1903 году с золотой медалью, а высшее в Киевском Университете, историко-филологический факультет, который окончил в 1909 г. с дипломом I-й степени и с награждением золотой медалью за конкурсное сочинение.

По окончании университета оставлен был при нем для приготовления к профессорскому званию по кафедре русского языка и словесности.

В 1913/14 гг. тов. МАСЛОВ сдал магистерские экзамены, получил в Киевском университете, и на Высших Педагогических курсах в г. Киеве (1917–1920) читал в том и другом учреждении рекомендованные факультетом курсы и вел практические занятия по истории русской

литературы. К этому же времени относится и ряд научно-исследовательских работ т. МАСЛОВА, касающихся русской литературы к[онца] XVIII [-] нач[ала] XIX вв. (см. перечень их в списке печатных работ тов. МАСЛОВА).

С конца 1920 г. по 1930 г. работа тов. МАСЛОВА проходила в г[ороде] Прилуках, где он 10 лет преподавал историю русской литературы на Высших педагогических курсах и в течение четырех лет (1927 и 1931) был директором Окружного Музея, проводя там краеведческую работу по изучению культурных деятелей Прилукичины.

С 1930 по 1937 г. т. Маслов состоял научным работником Академии наук УССР и работал сначала в фольклорно-этнографической комиссии, а после ее реорганизации – в Институте истории материальной культуры, в «Научових записках» которого помещал свои статьи по вопросам этнографии и археологии (см. перечень их в списке печатных работ т. МАСЛОВА).

С начала 1936/37 уч[ебного] г[ода] т. МАСЛОВ перешел на работу в Киевский Педагогический Институт им. Горького, где в течение пяти лет вел самостоятельные курсы по истории русской литературы, был два года председателем государственной комиссии по заочному сектору Института и последние три года (перед войной) руководил кафедрой русской литературы, занимаясь при этом и научно-исследовательской работой.

В период немецкой оккупации т. МАСЛОВ В. И. активной работы не вел, числился референтом при Пединституте, а после его закрытия – при школьном отделе, также референтом. Ни в каких прогерманских выступлениях т. МАСЛОВ не проявлял себя, занимаясь главным образом обработкой своей диссертации о Т. МУРЕ в русской литературе. // (арк. 2) С возобновлением деятельности Педагогического Института после освобождения Киева от немецких оккупантов т. МАСЛОВ продолжает свою работу в Институте, читая здесь русскую литературу на старших курсах литературного факультета. Основная же его работа сейчас сосредоточилась в Киевском Государственном Университете.

С обязанностями своими в Педагогическом Институте тов. МАСЛОВ вполне справляется – лекции по русской литературе ведет с основательным знанием своей специальности и пользуется авторитетом среди студентов.

Научно-педагогический стаж т. МАСЛОВА – 34 года (с 1/1 1910 г.)

Общественная деятельность т. МАСЛОВА за время работы его в Педагогическом Институте проявлялась в различных формах. Много раз читал он лекции в военных частях Красной Армии, помещал статьи свои в Киевской периодической прессе, читал систематические курсы русской литературы для сотрудников киевских газет «Комуніст», «Вісті» и «ПАТАУ», выполнял задания городского и областного меткабинетов, выступал с лекциями для преподавателей средних школ г. Киева и Киевской области.

Директор Педагогического Института /Мороз/

Председатель МК /Федченко/

Народный комиссариат просвещения Украинской ССР согласен с данной характеристикой тов. МАСЛОВА Василия Ивановича

Заместитель Народного Комиссара Просвещения УССР /Филиппов/

Выдана для представления в ВАК при ВКВШ для присвоения ученого звания // (арк. 2 зв.)

Одиниця зберігання 326

4. Характеристика В. Маслова

Маслов Василий Иванович (р[ождения] 1884 г.) начал свою научную работу в Киевском Университете (в котором получил и высшее образование) с 1910 года, сперва в качестве оставленного при университете для приготовления к профессорскому званию, а с 1915 по 1920 годы в качестве приват-доцента. После перерыва с 1920 по 1936 годы – в течение которых В. И. Маслов работал в области краеведения и этнографии – в 1937 году он снова стал читать лекции в Университете, сперва в звании старшего преподавателя, а с 1946 г. в звании доцента. Имеет более 25 научных работ, посвященных, главным образом, проблемам истории русской литературы первой четверти XIX в. Напечатанная им еще в 1912 году книга „Литературная деятельность К. Ф. Рылеева” получила широкую известность, как фундаментальный научный труд о творчестве поэта-декабриста; она сохраняет известное значение и до сих пор[,] и в 1944 году за нее была присуждена (после публичной защиты) В. И. Маслову ученая степень кандидата филологических наук.

Кроме Университета, В. И. Маслов работает также и в Институте украинской литературы Академии Наук УССР, где состоит старшим научным сотрудником и заместителем заведующего отделом русской литературы.

В университете В. И. Маслов читает нормативный курс истории русской литературы первой половины XIX века на русском отделении филологического факультета и курс русской литературы XVIII века на отделении психологии и логики. Сверх того, руководит работой студенческого кружка по русской литературе XIX века, которою занимается давно, неустанно следя за новыми науч- // (арк. 3) ными трудами в этой области и работая над повышением своего теоретического уровня. Его лекции отличаются большой фактической насыщенностью, вниманием к методической стороне, стремлением стимулировать слушателей к самостоятельной работе. В последние годы В. И. Маслов неоднократно выступал и с публичными лекциями[,] и [с] научно-популярными работами (о Рылееве, Крылове, В. Г. Короленко и др.)

Зав[едующий] кафедрой русской литературы КГУ профессор Белецкий // (арк. 3 зв.)

Одиниця зберігання 326

5. Характеристика В. Маслова (27 июня 1953 г.)

Василий Иванович Маслов, рождения 1884 года, русский, беспартийный, доцент, кандидат филологических наук.

В. И. Маслов начал свою научно-педагогическую работу в Киевском университете с 1910 года. С 1920 по 1936 гг. не работал в Университете, возобновив чтение лекций с 1937 г.

Напечатанная им еще в 1912 году книга «Литературная деятельность К. Ф. Рылеева» получила широкую известность, как фундаментальный научный труд о творчестве поэта-декабриста; она сохраняет известное значение и до сих пор[,] и в 1944 году за нее присуждена была (после публичной защиты) В. И. Маслову ученая степень кандидата филологических наук. В 1946 г. В. И. Маслов был утвержден в звании доцента.

В университете В. И. Маслов ведет значительную научно-педагогическую работу. Он систематически читает общий курс истории русской литературы XVIII-го и первой половины XIX вв. На разных отделах, руководит дипломными и курсовыми работами, ведет спецкурсы и спецсеминары. Его лекции отличаются большой фактической насыщенностью, вниманием к методической стороне, стремлением стимулировать слушателей к самостоятельной работе. Он является руководителем научного студенческого кружка истории русской литературы XIX века.

В. И. Маслову принадлежит ряд работ и статей по вопросам истории русской литературы, творчества того или иного писателя (Рылеева, Крылова, Короленко и др.). В настоящее время он готовит к печати работы «Украинская тема в русской литературе 1-ой половины XIX в.» и статьи в научные университетские сборники.

В. И. Маслов часто выступает с лекциями и докладами как по кафедре, так и вне Университета. Управление по делам высшей школы выразило благодарность доц. Маслову за глубокую и содержательную лекцию о Гоголе (4. III. 1952 г.).

В. И. Маслов изучает произведения классиков марксизма-ленинизма, выступает на семинарах и теоретических конференциях.

Декан филологического факультета [КГУ] /доц. А. А. Ищук/
Секретарь партбюро ф[акультета] /А. В. Кулинич// (арк. 5)

Одиниця зберігання 326

Підготував до друку Ю. В. Латись

**“Я ЧЕЛОВЕК НЕ ЗЛОПАМЯТНЫЙ И ОБИД ДОЛГО
НЕ ДЕРЖУ, ЕСЛИ ЧУВСТВУЮ ВНОВЬ
ОБРАЩЕННУЮ КО МНЕ ОТКРЫТУЮ ДУШУ”.**

Останній лист Ю. П. Павлова

Юрій Павлович Павлов (1937–2004) – відомий сибірський краєзнавець, дослідник декабристського руху, автор низки краєзнавчих та бібліографічних досліджень про декабристів, член ради Петровськ-Забайкальського музею декабристів, учасник “Декабристських читань” у Києві, справжній подвижник історії рідного краю.

До уваги читачів пропонується останній лист краєзнавця до Г. Д. Казьмирчука, написаний незадовго до трагічної загибелі від рук бандитів. Він завершує підбірку листів Ю. П. Павлова, опубліковану в четвертому томі. У цьому листі особливо гостро відчувається біль небайдужої людини за сумною долею розтягнутого по “національним квартирам” декабристознавства в умовах економічної кризи.

Лист зберігається у приватному архіві Г. Д. Казьмирчука. Авторський правопис збережено.

Джерела та література: *Болотова О. С., Цуприк Р. И.* Забайкальський декабристолог Ю. П. Павлов // Забайкальє: судьбы провинции: Материалы научно-практической конференции “Декабристы и Забайкальє” г. Чита. – Чита, 2001. – С. 63–70; Вибрані листи Ю. П. Павлова / Підготували до друку Г. Д. Казьмирчук, Ю. В. Латиш, О. В. Вербовий // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – Т. 4. – К., 2005. – С. 180–193.

27.04.[19]94

Добрый день, Григорий Дмитриевич!

Ну, очень, очень был удивлен, получил бандероль с Вашей монографией!¹

Прежде всего сердечно благодарю, что вспомнили-таки обо мне и прислали столь дорогой и приятный для меня подарок, особенно в сегодняшней обстановке крушения идеалов, переоценки ценностей и вообще переосмысления нашей истории!

А удивление мое было вызвано тем неприятным для меня моментом, когда Вы не изъявили особого желания встретиться со мной, когда я звонил Вам по телефону. Напомню, что Вы после моего звонка должны были позвонить мне по названному мной телефону и назначить время встречи, но не позвонили. Потом я пытался вновь Вас разыскать, но увы и ах! Даже заходил в ун[иверсите]т на кафедру, но не застал Вас там. А потом, естественно, обиделся и больше не предпринимал попыток, хотя был в Киеве целую неделю.

Посчитал, что Вы отошли от декабристovedения в угоду национализма и это чувство укрепилось во мне в результате Вашего продолжительного молчания, а также отсутствия Вас на учредительной конференции Всероссийского общества "Наследие декабристов". Рад, если ошибся! Рад, что Вы продолжаете святое дело изучения истории и историографии декабризма и снова проявляете присущую Вам активность. Ну, а я человек не злопамятный и обид долго не держу, если чувствую вновь обращенную ко мне открытую душу.

Бандероль получил недели две назад. Несколько раз пытался сесть за ответ, но не было подходящего настроения из-за ряда мелких неурядиц и некоторых проблем, возникших и возникающих в возглавляемой мной частной проектной фирме. Дела идут хреново (сплошные долги и неплатежи), а посему приподнятого настроения уже не бывает. А в воскресные дни уже начались выезды в сад-огород. Я и сейчас практически заставил себя сесть и написать, ибо на носу череда праздников и будет не до писем. К тому же частично мой ответ задерживался из-за того, что хотел обстоятельно поговорить о Вашей монографии, но... Но впопыхах об этом говорить не хочется, а для обстоятельного разбора Вашего труда требуется время, которого к сожалению не хватает.

Пока только скажу, что название труда предполагает всеохватность итогов и проблем декабристovedения за 76 лет советской истории (ну может быть 2 года не советской). Однако такой всеохватности я не обнаружил. Не упомянуты труды многих видных декабристovedов, упущены многие научные конференции, где заседали декабристские секции, а потом выходили труды по их материалам, а также некоторые декабристские чтения в разных регионах.

Полагаю, что если бы Вы избрали рецензентом человека, который был бы заинтересован в качестве Вашего труда, а не в скорейшем его выходе в свет, удалось бы избежать имеющих место упущений. Впрочем, эту работу можно рассматривать как подход к этой огромной теме – Декабристovedению за 76 лет. Думаю, что Вы на этом не остановитесь и доведете объем труда до настоящей монографии, не уступающей по объему нечкинскому двухтомнику.

Очень признателен Вам, что два раза помянули и мое имя. Только вот во "Введении" видимо выпал какой-то абзац или фраза перед тем, как упомянуть строчку из моего письма.

С отправкой 2-го экземпляра монографии подожду до okazji. Вряд ли я в ближайшее время окажусь в тех краях, но вот жду бандероль от Б. Шостаковича² (он работает в ИГУ³), буду посылать ему книгу и вышлю с ней Вашу.

Горячо поддерживаю Ваше стремление о проведении VI Декабристских чтений. Думаю, что поддержат это Ваше начинание все истинные декабристovedы и краеведы. Другое дело, что 9 из 10 желающих не смогут приехать по экономическим причинам. Не возражаю принять участие в агитации сибиряков, но надо сначала определиться со сроками и тематикой.

Думаю, что тематика должна быть такова, чтобы она способствовала восстановлению связей между Украиной и Россией и вообще преданию забвению всего, что нас вдруг разделило. Ведь декабристы не делились на великороссов и малороссов, а боролись и жили дружной семьей.

Надо заранее подумать о том, чтобы не было таких демонстративных выпадов, который имел место быть на IV чтениях, когда один господин принципиально и вызывающе выступал на украинском языке. Его демонстрация могла бы быть оправданой, если бы он выступал только перед жителями Украины, но когда в зале сидят приглашенные россияне и нет переводчика, то сами понимаете, нонсенс получается.

Неплохо было бы совместить соседством по времени конференции в Москве и Киеве, т. е., чтобы можно было, к примеру, сибирякам побывать на конференции в Москве и сразу поехать в Киев или наоборот. Думаю, что общество “Наследие декабристов” развернется с конференцией к 170-летию восстания, кстати, Вас хоть и известили, что ввели в Совет этого общ[ест]ва?

Ничего не могу сказать о том, что делается в сибирских декабристских кругах. Видимо ничего не делается, т. к. нет никакой информации. Даже “Пол[ярная] Звезда” погасла⁴. Ничего не пишут иркутяне. Р. Цуприк⁵ отошла от декабристоведения.

Ну, вот пока и все. Всего Вам самого доброго.

Дружески Ю. П.

ПРИМІТКИ

1. Идетсья про монографію Г. Казьмирчука “Декабристовеждение: Итоги и проблемы. 1917–1993 гг.” (К., 1993).

2. Шостакович Б. – декабристознавец з м. Иркутська, учасник “Декабристських читань” у Києві.

3. ИГУ – Иркутский государственный университет.

4. Идетсья про сибірську документальну серію декабристознавчих матеріалів “Полярная звезда”, котра на початку 1990-х рр. перестала виходити у світ через економічні негаразди. На початку XXI ст. була відновлена.

5. Цуприк Р. – декабристознавец з м. Чита, учасниця “Декабристських читань” у Києві.

Підготував до друку Г. Д. Казьмирчук

ЛИСТИ М. А. ШКАЛІБЕРДИ

До уваги читачів пропонуються листи відомого черкаського карезнавця, співробітника Кам'янського літературно-меморіального музею О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського Марії Антонівни Шкаліберди до Г. Д. Казьмирчука.

4.01.1987

Уважаемый Григорий Дмитриевич!

Сердечно благодарю Вас за письмо с лестными словами о моем скромном труде.

Я действительно много лет работаю в музее по изучению истории нашего города. Об интересных находках стараюсь сообщать в местной газете и беседах с многочисленными экскурсантами. Последние годы я больше всего уделяю времени декабристской тематике и потому всегда рада узнать о каждом человеке, который изучает „друзей-декабристов” (как я шутя называю их „мои друзья – декабристы”).

Большая благодарность и за указатель литературы о декабристах. Он, конечно, необходим каждому, кто работает по декабристам.

Я не знаю, что имела ввиду Лидия Алексеевна, когда говорила о брошюре. Я писала путеводитель по музею, составляла буклет по музею, писала весь текст статьи о Каменке в известном издании „Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область” (двух человек, которые там значатся, без моего согласия добавили). Путеводитель посылаю Вам и статьи из нашей районной газеты, чтобы Вы имели представление, о наших публикациях. Были и большие материалы (в нескольких номерах) по истории Каменки, которые наши студенты-заочники „скатали” для дипломных работ, приписав все это себе и успешно закончили учебу. Мои друзья возмущались. Я – нет. Материал опубликован, чтобы люди „просвещались” о городе, в котором они живут.

На страницах областных газет я мало публиковала материалов, только к юбилейным датам и то не всегда. Может быть, потому что у меня большая нагрузка. Я много лет работаю не только в музее, но и в школе. И даже сейчас много уделяю времени созданию краеведческого музея – я работаю экскурсоводом в экскурсионном бюро. И поездки с экскурсиями, и разработка новых маршрутов требуют времени.

Круг людей, с которыми я имею связь объединяет увлечение темой декабристов (независимо от их специальности). Мы обмениваемся литературой (по теме), сообщаем интересующие нас новости по изучению темы, о новых находках и публикациях, научных конференциях, газетных публикациях и т. д. Эта письменная связь дает возможность быть в курсе всех важных событий в декабристской теме. Где готовят открытие музея (Москва), где и как проходила научная конференция в Сибири, как идет реставрация памятников, какая книга готовится к изданию в „Полярной Звезде” и т. д. Если у Вас будет желание, включайтесь в эту „цепочку” и

будем помогать друг другу. Например, я нашла в архивных материалах год рождения жены декабриста Александры Ивановны Давыдовой и его брата, и нескольких детей. Сначала напечатала районная газета. Но этот материал представляет интерес для многих, потому что в декабристской литературе встречается три разные даты смерти Александры Ивановны (1893, 1894, 1895). Это и побудило меня искать в архиве точный год смерти (не могла же она 3 раза умирать).

Теперь я точно знаю, когда она умерла, как отпевали и где похоронили жену декабриста. Потом нашла дату смерти его брата Александра, потом двух дочерей и другие факты. Вероятно, об этом надо опубликовать в журнале историческом. А я все не соберусь уточнить в редакции, надо ли копии этих найденных документов заверять печатью и посылать при сообщении. Или написать сам текст о находке документов.

Есть интересные находки и по биографии П. И. Чайковского в Каменке и по пребыванию декабристов в с. Телепино (за 15 км от Каменки) и в селе Юрчике (С. П. Трубецкого), где до наших дней сохранился дом Давыдовых. Я туда „вожу” потомков декабристов и Поджио, и Давыдовых, и тех, кто их изучает.

Как Вы думаете, какой из журналов мог бы интересоваться таким материалом? Конечно, не тщеславие продиктовало Вам этот вопрос. Просто желание принести крупицу радости тем людям, которые работают по теме декабристов.

Как видите и мое письмо тоже включает просьбу. Но, если это затруднит Вас, то оставьте ее без внимания.

Скоро появится в продаже новый буклет нашего музея – пришлю. И обязательно значки по памятниках Каменки. В эту бандероль уже не успею.

Письмо, может быть, немного „сумбурное”. Пишу его между экскурсиями. Но иначе не получается.

С уважением и наилучшими пожеланиями, здоровья и творческих успехов в Новом году, счастья и мира.

М. А.

17.02.1989

Уважаемый Григорий Дмитриевич!

Сердечно благодарю Вас за письмо и все „материалы” о декабристских чтениях. Читала с огромной радостью. Как хорошо, что круг участников расширяется и по тематике тоже много интересного. Надеюсь, что со временем материалы чтений будут напечатаны.

Большое спасибо!

Рада, что моя бандероль доставила Вам немного радости. Я постепенно отложу „дублиеты” книг, которые я смогу Вам прислать.

На этот раз посылаю Вам новую книгу писем И. И. Пущина, которая только появилась в продаже.

Кроме этого, копию документа о дате смерти Александры Ивановны Давыдовой. В литературе встречала три даты смерти Александры

Ивановны. Это дало „толчок” поискать настоящую дату и через полгода я нашла у нас в Каменке.

Есть еще несколько дат и документов о семье нашего декабриста. Это могло бы представлять интерес и для декабристских чтений. Наши предания не представляют такого интереса (пожалуй только для нашей местности, для каменных экскурсий, когда мы рассказываем о памятниках и т. д.).

Вашу просьбу о книгах учту. Она совпадает с моим желанием, чтобы любимые книги нашли достойного хозяина. А пока что я познакомлю Вас с семьей Давыдовых в следующих „посланиях”. (Конечно, при условии сносного самочувствия).

Всего Вам самого лучшего в жизни и работе. К сожалению, по вопросам „библиографии” декабристов у меня только одна книга последнего выпуска.

С ув., М. А.

Підготував до друку Г. Д. Казьмирчук

РОЗДІЛ IV

Рецензії

Валерій Ластовський

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИОГРАФІЇ ДЕКАБРИСТСЬКОГО РУХУ

Латиш Ю. В. Університетська decembriana.
Дослідження руху декабристів у Київському
університеті / Наук. ред. проф. Г. Д. Казьмирчук. –
К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2008. – 208 с.

Нещодавно українське декабристознавство поповнилось монографією Ю. В. Латиша, присвяченою дослідженню декабристського руху вченими Київського університету. Це питання, як окрема дослідницька проблема, в нашій історичній науці поставлено вперше. В стінах провідного навчального закладу України традиційно існували декабристознавчі осередки, які утворювали відому школу дослідників опозиційного руху в Російській імперії першої чверті XIX ст. Тут формувалась концепція українського декабризму, яка довела вагомий вплив української дійсності та українських традицій на формування світогляду декабристів, їхніх політичних поглядів і програмових засад.

Перший розділ монографії розкриває стан наукового дослідження проблеми та її джерельну базу. Він демонструє блискуче знайомство автора з наявною літературою, адже предметом його аналізу стають навіть фрагментарні згадки в літературі, що стосувалися досліджуваної проблеми. Це свідчить про дотримання норм наукового етикету, шанобливе ставлення до своїх попередників.

Впадає в око гарна обізнаність Ю. В. Латиша з біографіями своїх героїв – декабристознавців університету. В книзі широко використано матеріали особових справ учених (до речі, вони вперше вводяться у науковий обіг), мемуарні та епістолярні свідчення. Ю. В. Латиш зображує вивчення декабристського руху на тлі життя

його дослідників, рафіновано підкреслює мозаїчну строкатість світогляду університетських декабристознавців, вплив історичних умов на їхню долю і дослідницькі уподобання. Загалом до аналізу було залучено різноманітні за формою, змістом, рівнем репрезентативності, характером і походженням джерела, що дає змогу реалізувати поставлені дослідницькі завдання.

Другий розділ – “Декабристознавча школа Київського університету: історичні традиції та нові реалії” – розкриває організаційно-технічні моменти функціонування школи декабристознавців в університеті. На основі розгляду різних підходів до самого поняття “історична школа”, автор подає власне бачення декабристознавчої школи, пропонує періодизацію вивчення декабризму в університеті.

В наступних трьох розділах, відповідно до запропонованої періодизації, викладено розвиток декабристознавчих студій в провідному навчальному закладі України від кінця ХІХ ст. до наших днів. Поряд з дослідницькою діяльністю вчених, показано і їхню навчально-педагогічну роботу, використання ними наукових доробків у лекторській діяльності, працю з популяризації декабристської тематики у студентському середовищі. Особливо багато такого матеріалу наведено про М. В. Довнар-Запольського та Г. Д. Казьмирчука.

Приємно, що читач має змогу ознайомитися з деякими документами, що ілюструють працю науковців над дослідженням декабристського руху, а також з маловідомими сторінками біографій декабристознавців. Щоправда, при підборі цих документів помітні риси поспіху. Не зовсім зрозумілі критерії, за якими автор відбирав документи для друку. Нам видається, що варто було б розширити їхню кількість, адже більшість цих документів ще не введено до широкого наукового вжитку.

Значно збагачує інформативний потенціал монографії наявність біобіографічного показника “Декабристознавці Київського університету”. Тут вміщено короткі анкетні відомості про життя дослідників декабристського руху – викладачів і аспірантів Київського університету, а також подано повний перелік їхніх публікацій, присвячених проблемам руху декабристів. Цей показник значно полегшить подальше дослідження життя й наукових доробків університетських декабристознавців.

Привертає увагу також продумано підібраний ілюстративний матеріал та вдале типографське оформлення книги.

В цілому, Ю. В. Латиш – молодий, але вже достатньо відомий декабристознавець – зумів реалізувати поставлені у монографії

завдання. Вона стала вагомим внеском в українське декабристознавство, в історію Київського університету, і в історіографію загалом.

ІНФОРМАЦІЯ

Татьяна Феодосова

ЛИТЕРАТУРНО-МУЗЫКАЛЬНЫЙ САЛОН “ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ ДЕКАБРИСТА П. А. МУХАНОВА”

25 декабря 2007 года в средней школе № 12 г. Братска Иркутской области прошел литературно-музыкальный салон «Жизненный путь декабриста П. А. Муханова». Данное мероприятие входило в программу Декабристских чтений, которые организует Иркутский государственный музей декабристов. Школа впервые приняла участие в этом фестивале. Рядом со школой улица, названная в честь декабриста и дом, где висит мемориальная доска. Учащиеся школы помнят и чтят имя Петра Александровича – единственного из декабристов, отбывавшего ссылку в Братском остроге.

Салон включал в себя презентацию о жизни и наследии Муханова, звучали стихи, написанные декабристами и о декабристах, в том числе местных авторов. Прозвучали проникновенные романсы «Свеча» и «Память». Автор слов и музыки – учитель школы Ольга Кочурова в исполнении трио учениц 10-го класса. Все участники и гости салона были одеты в бальные платья. Начался вечер с вальса. Кроме того, во время салона звучала французская речь: стихотворение и песня – так как учащиеся обучаются французскому языку.

Это мероприятие дало старт новому проекту школьного историко-художественного музея «Эпохи разные, а родина – одна», посвященному изучению культуры России начала XIX века, в том числе наследию декабристов. Проект будет осуществляться под патронажем областного Музея декабристов и Братского объединенного музея освоения Ангары. Одним из результатом проекта должно стать организация мемориального дома-музея П. А. Муханова в г. Иркутске.

Декабристские вечера планируются ежегодно.

ПАМ'ЯТАЄМО

Семен КОВАЛЬ

6 грудня 2005 р. пішов з життя відомий декабристознавець, один з найяскравіших представників сибірської школи, автор понад 150 наукових досліджень Семен Федорович Коваль. Історії він присвятив понад 60 років.

Він народився у 1923 р. У 18 років пішов на фронт. Був важко поранений. Нагороджений орденами Вітчизняної війни I ступеня, Червоної Зірки, медаллю “За перемогу над Німеччиною 1941–1945 рр.”, багатьма ювілейними нагородами, почесними грамотами, медалями “1000-річчя Польщі”, “За внесок у спадщину народів Росії”.

Істориком С. Ф. Коваль став майже випадково, але обрав цей шлях на все життя. Працював доцентом Іркутського університету аж до виходу на пенсію у 1991 р., хоча й не мав вченого ступеня. Учні та колеги відзначали у нього рідкісне поєднання вимогливості та уваги до студента.

Семен Коваль – декабристознавець всесоюзного масштабу. Упродовж 27 років він був заступником головного редактора унікальної документальної серії “Полярная звезда”. За цей час світ побачили 23 томи із 60 запланованих, присвячені перебуванню декабристів у Сибіру, було розпочато роботу ще над 3, присвяченими Миколі Бестужеву та братам Борисовим. У 7 з них С. Ф. Коваль був відповідальним редактором.

Погляди С. Ф. Ковалю на рух декабристів відрізнялися певним догматизмом. Він виступав проти кардинальної переоцінки героїзованої схеми декабризму. Учений був ініціатором фестивалю “Декабристські вечори”, а також науково-практичної молодіжної конференції, присвяченої декабристам. У першій конференції участь взяли лише 14 школярів, зараз їх понад 150. Вони представляють Улан-Уде, Іркутськ, Ангарськ, Шелехов, Саянськ та інші міста.

В Іркутську С. Ф. Коваль був відомий як помітний громадський діяч. Був одним з ініціаторів утворення обласного товариства радянсько-польської дружби, членом президії обласного товариства охорони пам'яток історії та культури, членом ради при Іркутському обласному державному архіві. Він був серед ініціаторів створення в Іркутську музею декабристів у будинках С. Г. Волконського та С. П. Трубецького і протягом 35 років його існування допомагав йому.

Сумуємо! Пам'ятаємо!

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бондаренко Лариса – заступник директора Кам'янського історико-культурного заповідника (Черкаська обл.).

Готовцева Анастасія – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри літературної критики Російського державного гуманітарного університету.

Ерліх Сергій – кандидат історичних наук, директор видавництва “Нестор–Історія” Санкт-Петербурзького інституту історії РАН.

Жаркевич Наталія – кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Ільїн Павло – кандидат історичних наук, редактор видавництва “Нестор” Санкт-Петербурзького інституту історії РАН.

Казьмирчук Григорій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Киянська Оксана – доктор історичних наук, професор кафедри літературної критики Російського державного гуманітарного університету.

Костючок Олександр – студент Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кругляк Марина – аспірант кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ластовський Валерій – доктор історичних наук, професор Національного університету культури і мистецтв України.

Латиш Юрій – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Луняк Євген – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Орлова Тетяна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Петренко Ніна – науковий співробітник Кам'янського літературно-меморіального музею О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського (Черкаська обл.).

Сафонов Михайло – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Санкт-Петербурзького інституту історії РАН.

Феодосова Тетяна – заступник директора з виховної роботи середньої школи № 12 м. Братська (Іркутська обл.).

Наукове видання

**ДЕКАБРИСТИ В УКРАЇНІ:
ДОСЛІДЖЕННЯ Й МАТЕРІАЛИ**

Том 6

Упорядники:

Казьмирчук Григорій Дмитрович
Латиш Юрій Володимирович

Ум. др. арк. 11,38